UYGURLAR

-840'tan Önce-

AHMET TAŞAĞIL

Bilge
Kültür·Sanat

2. BASIM

UYGURLAR

-840'tan önce-

YAYIN NO: 1022

UYGURLAR
-840'tan önce-
Ahmet Taşağıl

© Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika No: 16228

1. Basım: Aralık 2020
2. Basım: Mart 2021

ISBN: 978-625-7201-22-3

Kapak: *Kenan Özcan*
Sayfa Düzeni: *Nurel Naycı*
Baskı-Cilt: *Çevik Matbaacılık*
Davutpaşa Cad. Besler İş Merkezi No: 20/18-19 Topkapı / İstanbul
Tel: (0212) 501 30 19
Kapak Baskı: *Saner Matbaacılık*

BİLGE KÜLTÜR SANAT
Nuruosmaniye Cad. Kardeşler Han No: 1 Kat: 1 34110 Cağaloğlu / İstanbul
Tel: (0212) 520 72 53 (Pbx) Faks: (0212) 511 47 74
bilge@bilgeyayincilik.com www.bilgeyayincilik.com

UYGURLAR

-840'tan önce-

AHMET TAŞAĞIL

Prof. Dr. Ahmet Taşağıl

1964 yılında İlyasköy/Çiftlikköy-Yalova'da doğdu. İlkokulu köyde bitirdikten sonra orta ve lise öğrenimini İzmit Mimar Sinan Lisesi'nde tamamladı. Arkasından 1981-1985 yılları arasında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde okudu. Mezuniyetini takiben Tayvan'a Çince öğrenmek ve Türk tarihine dair araştırmalar yapmak üzere gitti. Dönüşünde 1987'de Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde araştırma görevlisi oldu. Yüksek lisans ve doktora çalışmalarını İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda yaptı. 1992'de yardımcı doçent, 1995'te doçent, 2000'de profesör oldu. 1997 yılından başlayarak Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Moğolistan, Güney Sibirya ve Çin'de saha araştırmalarında bulundu. Bilimsel çalışmalarının ağırlığı İslam öncesi Türk tarihi olmakla birlikte geçmişten günümüze Orta Asya Türk tarihi üzerinedir. Yayınlanmış sekiz kitabı ve 200'e yakın ulusal ve uluslararası bilimsel çalışması vardır.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

ÖTÜKEN UYGURLARINA GENEL BAKIŞ 11

BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ UYGURLAR. 24

Uygurların Kökeni 25

Bağımsızlık Öncesi Uygurların Faaliyetleri 29

UYGUR KAĞANLIĞI'NIN KURULUŞU VE YÜKSELİŞİ 34

Uygur Kağanlığı'nın Dayandığı Güç:
Dokuz Oğuzlar ve Uygur Kabileleri 35

Tokuz Oguzlar (Dokuz Oğuz-Chiou-hsing) Kimlerdir 35

Bayan Çor Kağan ve Genişleme Siyaseti 39

Çin'in İç İsyanlarında Uygurların Rolü. 42

Uygur Askerî Yardımı 44

Uygurların Ödüllendirilmesi 48

Gerçek Prensesin Gelişi 50

Bayan Çor Kağan'ın Ölümü 54

Yazıtlarda Bayan Çor Kağan Anlatımı 56

1- Tes 56

2- Taryat 58

3- Şine Us 62

Bayan Çor Kağan Zamanında Bazı Türk Boyları 67

1- Basmıllar 67

2- Çikler 70

3- Karluklar 71

BÖGÜ KAĞAN DEVRİ 84
Askerî Yardımların Devam Etmesi 85
Mani Dinine Giriş. 92
Soğdlular ve Bögü Kağan'a Etkileri 104
Kağan'a Muhalefet ve İhtilal 105
UYGURLARIN DURAKLAMA DEVRİ 108
Tun Baga Tarkan 108
Çin'de Uygur Kolonisinin Kapatılması. 109
Tibetlilerin Güç Olarak Ortaya Çıkması 114
Devletin Yeniden Güçlenmesi 117
YIKILIŞA GİDEN SİYASİ KARIŞIKLIKLAR 127
Kansu Uygurları. 135
Beşbalık Uygurları 135
UYGURLARIN KÜLTÜREL DURUMU HAKKINDA 137
Uygur Devrine Genel Bir Bakış. 137
Uygur Kültürü Hakkında Birkaç Söz 142
Uygurlarda Mimari Karakteristik 144
BİBLİYOGRAFYA 149
DİZİN 153
EKLER 167
1- Chiou T'ang Shu 195A-B 168
2- Hsin T'ang Shu 217A-B 181

ÖNSÖZ

Tarihin derinliklerinden günümüze kadar var olma başarısını gösteren Uygurlar, zengin kültürleri ile Türk Dünyası kültüründe çok özel bir yere sahiptir. Öncelikle bozkırlarda büyük bir kağanlık kurmuş, sonra yerleşik hayata geçerek vahalarda muhteşem eserler vererek hayatlarını sürdürmüşlerdir. Böylesine uzun ve geniş tarihi oluşturan Uygurların tarihini kırılma noktalarına göre safhalara ayırarak incelemek daha doğrudur.

İlkin Orta Asya'nın doğusunda bir bozkır devleti olarak kurup yükselttikleri Ötüken Uygur Kağanlığı karşımıza çıkar. Bu devletin yıkılışından sonra Kansu ve Beşbalık bölgelerinde fazla büyük olmayan, ama uzun süre yaşayan siyasi kuruluşları görürüz. Kansu'daki Uygurların Budist olup yaşadıkları bölgede Sarı unvanını da alarak günümüze kadar geldiklerini biliyoruz. Beşbalık bölgesine gidenler ise daha sonra Doğu Türkistan'ın bütün şehirlerine yayıldılar. Karahanlılardan başlayarak Cengiz Han'ın devleti gibi büyük güçlerin himayesine girseler de daha sonra şehir devletleri hâlinde 18. yüzyılın ortalarına kadar devam ettiler. Bu yüzyılın ortalarında Mançu istilası gerçekleşti. Yabancı istilaya karşı verilen bağımsızlık mücadelesi çok uzun sürerek 19. yüzyılın ortalarında başarıldıysa da 1878'de yeniden kaybedildi. Uygurlar arasında hiç bitmeyen kendi devletlerinin istiklalini kazanma arzusu 1930'larda yeniden hayata geçti. Birkaç önemli teşebbüs hedefine ulaşsa da, 1949'da yeniden işgal edilerek sona erdi.

Bu çalışmamızda çok uzun Uygur tarihinin 840 yılı öncesini, yani Moğolistan'da kurulmuş olan Büyük Uygur Kağanlığı dönemini kökenleriyle beraber ele aldık. 4. yüzyılın ortalarında Kanglı boyları arasında görünmelerinden, Gök Türk dönemindeki faaliyetlerini ve özellikle Töles boyları içindeki konumlarını

değerlendirdik. Uygurların, Gök Türk Kağanlığı'nın zayıflaması üzerine Karluk ve Basmıl gibi boylarla işbirliği yaparak adı geçen devleti yıkmalarını inceledik. Bağımsız Uygur Kağanlığı'nın ilan edilişini takiben Basmıl ve Karlukların devre dışı bırakılışına değindikten sonra ilk kağanın faaliyetlerinden söz ettik. Bayan Çor Kağan'ın 747'de başa geçmesiyle birlikte ülkedeki boyların birer birer hâkimiyet altına alınmasına, daha sonra Çin'deki T'ang hanedanına yapılan askerî yardımlara, o ülkeden elde edilen ekonomik kazançlara değindik. 759'da başa geçen Bögü Kağan'ın askerî başarıları hızla devam ederken, Mani dinine girmesiyle meydana gelen kültürel ve siyasi ilişkilere vurgu yaptık.

Bögü'ye ve Mani dini etkisine karşı doğan muhalefetin bir ihtilale dönüşmesini inceledikten sonra Tun Baga Tarkan döneminde kağanlığın durağan bir sürece girdiğinden söz ettik. 795 sonrası yeniden güçlenmelerini ve zenginleşme sürecini ele aldık. 821'e kadar devam eden bu güçlü konumun hanedan üyeleri arasındaki geçimsizlikler, ekonomik sıkıntılar ve Çin entrikaları yüzünden yıkılışa sürüklenmesini yorumladık. Özellikle Uygur devlet adamlarından birinin Kırgızların yanına giderek onlarla işbirliği yapıp, kendi kağanlığının merkezine baskın düzenleterek devletin yıkılmasına yol açmasının ibretlik olayını anlattık.

Uygur Kağanlığı'nın ortadan kalkmasından sonra boy gruplarının kaderini kısa da olsa yazmadan olmazdı. Çünkü, onlar içinde bulundukları zor şartlara rağmen gittikleri bölgelerde yok olmamış, birer devlet kurmuşlardı. Dolayısıyla Kansu ve Beşbalık Uygurlarını da kısaca ele aldık. İlerideki çalışmalarımızda bu konuyu devam ettirmeyi düşünüyoruz.

Uzun tarihleri boyunca çok zengin ve farklı kültür ürünleri meydana getiren Uygurların kültürel kalıntılarından söz etmemek olmazdı. Her biri ayrı araştırma konusu olan Uygurların ortaya koydukları maddi ve sözel kültür değerlerini konu bütünlüğü açısından araştırmamıza ekledik.

Uygurların bu döneminde meydana getirilmiş eşsiz hazine değerinde yazıtların varlığı söz konusudur. Eğer Bögü Kağan, Mani dinine meyletmemiş olsa yazıtların sayısı artarak devam

ederdi ve biz Eski Türk kültür tarihine dair çok fazla şey öğrenme imkânı bulurduk. Yine de Bayan Çor Kağan zamanında dikilen Tes, Taryat ve Şine Us gibi yazıtlardaki bilgilerden faydalandık. Gök Türk dönemi tarihinin öğrenilmesinde olduğu gibi Uygur Kağanlığı için de Çin kaynakları çok önemlidir. Bu yüzden konuyla ilgili bütün Çin kaynaklarına baktık. Ülkemizde Uygur tarihinin Çince metinleri üzerinde ilk çalışma Hocam Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu tarafından yapılmıştır. Kendisinden çok şey öğrendiğim gibi eserinden de fazlasıyla faydalandım. Bilindiği gibi dünyada da Uygurlar hakkında çok sayıda araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda Colin Mackerras'ın Avustralya'da Çince metinler üzerindeki eseri de çok değerlidir. Yine Bahaeddin Ögel Hoca'nın Uygur tarihinin problemlerine dair araştırmaları da göz ardı edilemezdi. Onları da dikkate aldık.

Uygurlar hakkında bilgi veren Çin kaynaklarının üzerinde çok uzun zamandan beri çalışıyorduk. Gerek T'ang hanedanı tarihleri gerekse kronolojik eserler, yine ansiklopedik nitelikte oluşturulmuş belge zengini eserler bu Türk kökenli topluluk hakkında kıymeti biçilemeyecek belgeler sunar. Bazılarının orijinal metinlerinin fotoğraflarını araştırmamıza ilave ettik. Bu kaynakların ve faydalandığımız araştırma eserlerinin listesi kitabımızın arka tarafında verilmiştir.

Eserimizin yayımlanması işini üstlenen ve editörlüğünü yapan çok değerli arkadaşım Adnan Mecid Yüksel'e teşekkürlerimi sunarım.

ÖTÜKEN UYGURLARINA GENEL BAKIŞ

Uygurlar Orta Asya tarihinin derinliklerinde ortaya çıktılar. Geniş bozkırlarda hanedan boy modeli içinde varlıklarını çok sağlam bir şekilde korudular. Hun İmparatorluğu hâkimiyeti kaybettiği sırada doğuda Moğolistan taraflarında Juan-juan Devleti yükseldi. Bu arada Cungarya bozkırlarından Kazakistan sahasına kadar uzanan geniş alanda, Kanglı (Kao-ch'e) boyları karşımıza çıkar. Bu boy grubu Hunlar zamanındaki Ting-ling'lerin devamıdır. Kanglı sadece bir boyun değil, aslında bir boy grubunun adıdır. Çok sayıda boydan meydana geldiklerini bize kaynaklar bildirir. Bu boyların birinin adı, Uygur adının ilk şekli olarak karşımıza çıkar. Kanglı adı yerini 534'te Töles'e bırakırken boy grupları da aldıkları yeni ad altında hayatlarına devam eder. 603 yılı dolaylarında Doğu ve Batı Gök Türk Kağanlıkları güçlerini kaybetmiştir. Bu durumda Tölesleri oluşturan boylar boşluktan istifade ederek harekete geçerler ve tarih sahnesinde daha fazla yer alırlar. 627 sonrası Doğu Gök Türk Kağanlığı'nın yıkılış sürecinde boy tablosu artık daha açıktır[1].

İl Kağan liderliğindeki Doğu Gök Türk Kağanlığı üst yapısında ortaya çıkan zayıflamadan faydalanan Sir Tarduşlar oldu. Kendi kağanlıklarını kurdular ve Moğolistan bölgesindeki boyları kendilerine itaat ettirdiler. Dokuz Oğuz boyları ve Uygurlar onlara bağlanmak zorunda kaldılar. Bağımsız Sir Tarduş Kağanlığı yaklaşık yirmi yıl sürdü. Onlar o kadar kuvvetlenmişti ki, Chie-shih-shuai'ın 639'da meydana gelen isyanından sonra endişeye kapılan Çinliler ülkelerindeki kalabalık Gök Türkleri

1 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, *Türk Boyları*, İstanbul 2014, s. 56-64.

Moğolistan'a geri göndererek rahatlamak istemişler, ancak Sir Tarduşlar onları mağlup ederek geri gelmelerini engellemişlerdi. 640 sonrası kendi aralarındaki iç çatışma ve ekonomik (kıtlık) sebepler yüzünden, Sir Tarduş Kağanlığı çok uzun süreli olamadı. 646 yılında yıkılarak sona erdi. Artakalan Sir Tarduşlar batı taraflarına doğru çekildi.

Sir Tarduş Kağanlığı'nın ortadan kalkması üzerine bölgedeki diğer Türk kökenli boylar serbest kaldı. Dokuz Oğuz boyları başta olmak üzere neredeyse bütün boylar Çin'deki T'ang hanedanıyla doğrudan temas kurarak hem Türkçe hem de Çince unvanlar aldılar. Bu arada Türkçe unvanların daha çok İlteber ya da Erkin olduğunu görüyoruz. Söz konusu boyların arasında Uygurlar da vardı. Hatta Uygurlar Çinlilerin istediği üzerine Karluklar ve Bugu boylarıyla işbirliği yaparak Gök Türklerden Ch'e-pi Kağan'ın bağımsızlık hareketini bastırdılar. Bundan sonra Uygurlara II. Gök Türk Kağanlığı döneminde az rastlarız. Ancak 7. yüzyılın ortalarında Uygur ordularının asker sayısı için verilen rakamlar azımsanamayacak kadar fazladır. Buna rağmen 698'de reisleri Tu-chie-chih'dan haber verildikten sonra 717 yılına kadar olan hadiselerde onların adı geçmez.

Bayan Çor Kağan'ın ağzından anlatılan yazıtlarda bildirildiği gibi Uygurların esas güç olarak ortaya çıkmaları 741 yılından sonra gerçekleşmiştir. İki amcanın ki, bunlar sağ ve sol kanat şadları görevlerini yürütüyorlardı; bunların haksız yere Po-fu Hatun tarafından suçlanmaları ve birinin öldürülmesi, II. Gök Türk Kağanlığı için kırılma noktası olmuştur. Zaten yaşları çok küçük kağanlar tahta oturtulduğu için bir zafiyet söz konusuydu. Neticede halk tarafından çok sevilen iki kanat şadının öldürülmesi Gök Türk Kağanlığı'nın zirvesini tamamen sarstı.

Orta Asya bozkırlarının her döneminde olduğu gibi ortaya çıkan güçsüzleşme durumu sonucunda; tam da o anda merkezî otoritenin çökmesi, diğer boyların işine yaradı. Artık, güçlenen Basmıl, Karluk, Uygur gibi boylar siyaset sahnesinde ön plana çıkıyorlardı. Nitekim ardı ardına vurdukları darbeler ile Gök Türk Kağanlığı'nı çökerttiler (745). Gök Türk hanedanından kalan son on bin kişi Çin'e giderek, 941 yılına kadar yani iki yüzyıl

daha varlığını korudu. Sonra tamamen asimile olarak tarih sahnesinden kayboldular. Ana kütle ise 630'da gerçekleştiği gibi yine batıya doğru hareketlenerek Tanrı Dağlarına ve Kazakistan bozkırlarına doğru gitti.

Siyaset meydanında önce Basmılların üstünlüğü kabul edildiyse de daha sonra Uygurlar ağırlıklarını koydular. Üstünlüğü ele alarak kendi bağımsız kağanlıklarını elde ettiler. Basmıllar onlara bağlanmak zorunda kaldılar. Karluklar biraz direnseler de sonuçta mağlup olarak, Tanrı Dağları havalisine göç ettiler. Böylece ilerideki Karahanlı Devleti'nin yolu açıldı.

Devletin kurucusu Kutlug Bilge Kül Kağan iki yıl sonra ölünce, tartışmalar ve çatışmalardan sonra Bayan Çor Kağan tahta oturdu. Her anlamda Uygur Kağanlığı'nı yükselten yeni kağanın ilk yılları ülke içinde birliği sağlamak için mücadele ile geçti. Ötüken ve Orta Kuzey ile Orta Batı Moğolistan'ı ağırlık merkezi yapan bir idare kurdu. Bütün boyları kendine bağladı. Hatta doğudaki Proto-Moğol toplulukları dahi ona tâbi olmuştu. Burada Tola Irmağı civarında yaşayan Dokuz Oğuz boylarının Uygur Kağanlığına yapmış olduğu katkıyı vurgulamak gerekir. Adı geçen boy grubu Uygur Kağanlığı'nın ana kitlesini oluşturmuş ve Basmıl ile Karluklara göre daha güçlü olmasını sağlamıştır. Bundan dolayı kaynaklar daima Uygur adı ile birlikte Dokuz Oğuz tabirini de kullanır.

Ülkesindeki iç düzeni sağladıktan sonra Bayan Çor Kağan'ın Çin'deki T'ang hanedanı ile ilişkilerine ağırlık verdiğini görürüz. Aslında An Lu-shan isyanı gibi büyük bir tehlikeyle karşılaşan T'ang imparatoru onları yardıma çağırmıştır. Bir Uygur yabgusu kumandasında dört bin kişilik ordu yüz binlik ordulardan fazla iş yapmıştır. Stratejik noktalara hamleleriyle asilerin mağlup olmasını sağlamışlardır. Uygurlar bu yardımlar karşılığında çok fazla hediye aldıkları gibi yağmalarla da bir anlamda ganimet toplamışlardır. Bayan Çor Kağan'a, yaptığı iyilik karşılığında gerçek prenses yollanmıştı. Prenses imparatorun gözyaşları içinde ülkesine veda ederek Uygur merkezine vardı. Onun Bayan Çor Kağan ile karşılaşması ve yapılan tören çok ilginçtir. Gerçek prenses ile evlenmesine rağmen Bayan Çor kısa

süre sonra ölür ve Çinli prenses ülkesine geri döner. Bu arada Şine Us Yazıtı'nda hayat hikâyesi yazıldıktan sonra 759'da ölen Bayan Çor'un yerine oğlu Bögü geçer.

Bögü Kağan'ı daha çok Gök Türklerin Taspar Kağan'ına (572-581) benzetebilirim. O da kendisinden önceki kağandan büyük bir miras devralmış; ancak Budizme meyletmiş ve devletin düzenini bozucu icraatlar yapmıştı. Bögü de hiç gereği yok iken Mani dinine girdi ve ülkenin işleyişine aykırı işler yaptı. Bununla beraber Bögü Kağan da Çin'deki isyanlara müdahale ederek büyük askerî başarı kazandı. T'ang hanedanına yaptığı katkılar sebebiyle fazlasıyla ekonomik fayda sağladı. Uygur askerleri yağma yapmaktan geri durmuyorlardı. Başkent Ch'ang-an yakınlarında bir kasabada Uygur kolonisi kurulmuştu. Bunlar çok rahat ve zengin yaşıyorlar, Çinlilere karşı son derece tacizkâr davranıyorlardı. Onların uygunsuz hareketlerine Çinlilerin güvenlik güçleri hiçbir şey yapamıyorlardı. Zaten Bayan Çor Kağan'ın devrinden beri Uygurlar onlardan yıllık vergi alıyorlardı.

Çin'e karşı üstün durumda olmalarına ve her türlü avantaj elde etmelerine rağmen Bögü Kağan ülkesi için yanlış politika izlemeye başladı. Bunda Soğd kökenli rahiplerin etkisi büyüktü. Kağanı kandırarak Çin'in zenginliklerinden daha fazla istifade etmek istediler. Fakat Bögü Kağan'ın bu yanlış ve gereksiz politikalarına karşı devlet merkezinde muhalefet başladı. Başbakan konumundaki Tun Baga Tarkan düzenlediği bir ihtilal ile kağanı öldürerek tahta oturdu. Tahtın kolayca el değiştirmesinden muhalefetin çok güçlü ve kitlesel hâle dönüştüğünü anlıyoruz. Tun Baga Tarkan'ın idaresinde Uygur Kağanlığı yoluna devam ederken Çin'deki T'ang hanedanı iç isyanlardan kurtulmuş olarak güçleniyordu.

Bu durum Uygur-Çin ilişkilerine yansıdı. Öncelikle başkent Ch'ang-an ve etrafında rahat bir biçimde yaşayan Uygurlar geri gönderilmeye başlandı. Hatta, başlarındaki tudun unvanlı şahıs ve diğerleri dönüş yolunda katledildi. Her ne kadar Uygurlar buna çok kızarak tepki gösterdiyseler de haksız yere pusuya düşürülerek öldürülenlerin intikamı fiilen alınmadı. Çok miktarda hediyelerle Uygurların kızgınlığı giderilmeye çalışıldı. T'ang hanedanı imparatoru ve yöneticileri Uygurların daha önce Çin'de

yaptıkları yağmaları unutamıyorlardı. Ayrıca, mevcut imparator şehzade iken o ve devlet adamlarına eski dönemde çok hakaret edilmişti. Unutulmayan bir başka konu bu idi. Sonuçta Tun Baga Tarkan'ın önceki kağanlara nazaran daha sakin bir politika izlediği söylenebilir.

Bu arada Orta Asya'nın Çin'e yakın yerlerinde yeni bir kuvvet, dengeleri değiştiriyordu. Sha-t'o Türkleri ağır baskılardan dolayı Uygurlardan ayrılmış Tibetlilerle yakınlaşmıştı. Tibetliler bundan sonra Çin Uygur ilişkilerinde ve İpek Yolu ticaretinde farklı bir güç olarak devreye girdiler. 790 sonrası Beşbalık'ı ele geçirdiler. 791'de Uygurları ağır bir bozguna uğratarak güçlerini gösterdiler. Uygurlar bütün çabalarına rağmen kısa sürede bu yenilginin intikamlarını alamadı. Tun Baga Tarkan'dan sonra kısa süreli tahta geçen kağanların istikrarı sağladığı söylenemez. Ancak, daha sonra Beşbalık'ın kurtarılması bir başarı sayılabilir.

Hanedan ailesinden tahta çıkacak kişi kalmayınca Hsi-tie (Ediz) kabilesinden biri tahta geçerek (795) kağanlığı yeniden ayağa kaldırdı. Karlukların isyanı bastırıldığı gibi Tibetliler de bozguna uğratıldı. Nihayet Güney Sibirya'daki Kırgızlar da mağlup edildi. Özellikle o dönem için büyük zenginlik sayılan Güney Sibirya demir ticareti Uygurların eline geçmişti. Alp Ulug Bilge unvanlı kağanın söz konusu faaliyetleri Karabalasagun Yazıtı'nda teferruatıyla anlatılmıştır. Uygurlar, Kuca ve Karaşar gibi Doğu Türkistan şehirlerinde de hâkim olmayı başarmışlardır. Bu başarılı kağan 805'te ölünce, Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan unvanıyla tahta geçen kağan Çin ile iyi ilişkileri sürdürdü. Yeni kağan döneminden itibaren Mani etkisini Uygurlarda çok fazla görürüz. 808'de bir taht değişikliği daha oldu. Ay Tengride Kut Bolmıs Alp Bilge Kağan başa geçti. 821 yılına kadar tahtta kalan adı geçen kağan, Tibetlilere karşı başarıyla yürüttüğü seferlerle dikkati çeker. Ayrıca Sha-t'o Türklerinin de kendilerine bağlamayı başarmıştır. Ancak Çin'deki T'ang hanedanına yapmış olduğu bir prensesle evlenme teklifi ise 8 yıl oyalandıktan sonra kabul edildi. Zaten evlilikten 1 yıl sonra da kendisi öldü.

Karabalasagun Yazıtının başlığı

Kün Tengride Ülüg Bolmış'ın başa geçtiği 821 yılı sonrasında Uygur Kağanlığı'nda çöküş emareleri kendini göstermeye başlar. Çinli prenses T'ai-ho'nın da katıldığı entrikalar yüzünden devlet adamları arasındaki geçimsizlik çok üst düzeye çıkar. 824 ve 832'de başa geçen kağanlar iç çatışmalarda öldürülür.

Uygur hanedan üyeleri arasındaki çekişmeler o kadar üst seviyeye çıkmıştır ki, Güney Sibirya'da güçlenen Kırgızların yanına kaçan bir Uygur devlet idarecisi kendi menfaatleri uğruna, onlara yol göstererek Uygur Kağanlığı'nın merkezini bastırır ve devlet bir daha toparlanamamak üzere yıkılır. Yeniden kağanlıklarını kurtarmak için birkaç girişimde bulundularsa da başarılı olamadılar. Sonuçta Ötüken ve Moğolistan'ı terk ederek güneye ve güneybatı yönünde göçe başladılar. Göç esnasında da dağılımları toplulukların sahip olduğu boy sayısına göre açıklanır. Buna göre: 1- Yıkılışlarından sonra Uygurların on beş boyu Karlukların yanına yani batı yönüne doğru gitti. 2- Bir grup Tibet'e diğer bir grup da Kuca'ya sığındı. 3- Geride kalan on üç boy kendi aralarında Üge (Wu-chia) Tegin'i kağan seçtiler.

Batıya doğru giden grup ikiye ayrılarak bir kısmı Kuca'ya diğer kısmı Beşbalık'a yerleşti. 4- Son kalan grup Kansu bölgesine giderek Kan-chou Uygur Devleti'ni kurdu.

Nihayet, Orhun bölgesinde tutunamayan Uygurlar 847'de tamamen bırakmak zorunda kaldılar. Uygurlar, bundan sonra farklı kollara ayrılarak değişik ülkelere göç ettiler. Daha öncekiler ağırlıklı olarak Doğu Türkistan'a Beşbalık yönünde ilerlemişlerdi. Son kalan grup Kansu bölgesine giderek Kan-chou Uygur Devleti'ni kurdu. Ancak, bu devlet genelde Çin'e bağlı kalmış, önce T'ang hanedanı (907'ye kadar) sonra Beş Hanedan devrinde (960'a kadar) iyi ilişkilerini sürdürmüştür. Bazen Çin'e karşı gelseler de aralarında herhangi bir büyük çatışma gerçekleşmemiştir. Adı geçen bölgede günümüze kadar varlıklarını sürdürebilmişlerdir.

Beşbalık, Turfan, Tanrı Dağları etrafına yerleşen Uygurlar bu sıralarda Tibetlilerin yoğun baskısı altında kalmış olan T'ang hanedanı tarafından tanındı. İpek Yolu üzerinde olması ve tabii kaynaklara sahip bulunması sebebiyle kısa süre içinde zenginleşmiştir. 873 yıllarında başlarında Buku Chun adlı birini görüyoruz. Bu arada Maniheizm onların desteği ile Çin'de daha fazla yayıldı. 911'de Kansu Uygurlarının Tun-huang'ı alması üzerine Çin'den koparak tamamen bağımsız oldular. Ancak, Tibet ile Karluklar arasında sıkışan Uygurlar hakkında çağdaşı Çin'de de kuvvetli bir devlet hüküm sürmediği için fazla kayıt tutulmamıştır. Anlaşılan o ki Turfan, Hami, Kaşgar, Beşbalık, Kuca gibi şehirlerde yerleşik hayata alışarak sanat, edebiyat ve ticaret sahasında kendilerini geliştirdiler ve ortaya güzel eserler koydular. 947'de başkentleri Koço, yazlık merkezleri de Beşbalık'ta bulunuyordu. 948'den sonra hükümdarları İduk-kut unvanı ile anılmaya başlamıştır.

Her ne kadar Gök Türk Kağanlıklarının devamı gibi değerlendirsek de Uygurların farklı kültürel özellikleri kazandıklarını söyleyebiliriz. Bu kağanlık zamanında tarımın gelişmesine paralel olarak, şehirciliğin de geliştiği fark edilir. Zaten kağanların emri ile en az üç şehir inşa edilmiştir. Arkeolojik çalışmalarla bu sayı daha da çoğaltılabilir. Bunlardan biri Baybalık olup kağanın

Baybalık kale-şehir kalıntısı

emri üzerine 757 yılında kuruluş çalışmalarına başlanmıştı. Diğeri Karabalasagun (Ordubalık) idi. Üçüncüsü ise Tuva Özerk Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Por Bajın'dır. Söz konusu Uygur kale-şehirlerinin sayısını arkeolojik çalışmalarla çoğaltmak ihtimal dâhilindedir. İçinde kağanın sarayı olan Karabalasagun'un etrafı surlarla çevriliydi ve 12 büyük demir kapısı vardı. Nüfusu kalabalık olup çarşıları, esnafı mevcuttu. Bunun yanında şehre hâkim çok uzaklarda görülebilen altından bir çadır olduğu ve bunun sarayın düz damının üzerinde bulunduğu, ayrıca içine yüz kişinin sığdığı da kaydedilmiştir. Büyük Uygur Kağanlığı devrinden başlayarak, Beşbalık, Koço gibi şehirlerin etrafında Uygur nüfusu birikti. Beşbalık Uygurları döneminde şehir kültürü buralarda çok gelişti. Şehirleşmenin sonucunda ticareti de öğrenen Uygurlar, lüks eşyalara ihtiyaç duymaya başladılar. Sonuçta Çinlilerle at-ipek ticareti eski devirlerde hiç rastlanılmadığı kadar çoğalmıştı. Kurulan bu şehirlerde pazarların ortaya çıkması, ticaretin gelişmesi, ticarette paranın kullanılışı Uygurların yerleşik hayat tarzına geçtiklerinin ve bu alanda gelişmelerinin açık göstergeleridir.

Üst düzey Uygur yöneticileri arasında ve merkezde yaşayanlarda Mani dini etkisi sebebiyle toplumsal yapı hızlı bir değişim göstermiş, özellikle ekonomide ve düşünce tarzında şehirleşmeye doğru atılımlar yapılmıştır. Henüz daha devletlerin kuruluş aşamasında 744'te Çin kaynaklarında *Uygurlar hakkında "su kaynakları ve otlakları bulmak için gezerler, atçılık ve okçulukta ustadırlar"* gibi kayıtlar vardır. Aslında Uygur halkının büyük çoğunluğu daha sonraki dönemlerde de göçebe olarak kalmaya devam etmiştir. At, sığır, koyun ve deve yetiştirmek ekonomilerinin temelini oluşturmaktaydı. Bunların içinde de bozkır hayat şartları icabı en değerli hayvanlar koyun ve at olarak göze çarpmaktaydı.

Uygurların Çinlilere göre çok daha fazla iştahla yemek yemeleri dikkat çekmiştir. An Lu-shan'ın oğluna karşı 757'de çıkılan seferde 4 bin kişilik Uygur ordusuna günlük 20 sığır, 200 koyun, 2900 kg. tahıl verilmesi etin ne kadar çok tüketildiğini göstermektedir. Fakat, zamanla Mani ve Buda dinlerinin etkisiyle hayat tarzlarında değişiklik gerçekleşmiştir. Çünkü, 980'de Turfan bölgesini ziyaret eden Çinli seyyah Wang Ye-te sadece fakir Uygurların et yediğini bildirmektedir.

Tuva'daki Por Bajın kalesinin içinden görünüş

Hayvancılığın yanında daha Maniheizm öncesinde dahi tarımın Uygurlar arasında yapılageldiği bilinmektedir. Daha sonra bu dinin etkisi ile daha geniş alanda yaygınlaştığı sonucuna varılır. Mani din adamları daha çok soğan benzeri bitkisel ürünleri yiyorlardı. 821 yılına gelindiğinde her ne kadar ziraat yaygınlaşsa da otlakların önemi hâlâ devam ediyordu. Karabalasagun yine büyük bir şehir olup etrafında ziraat yaygın bir şekilde yapılıyordu. Arkeologların çalışmalarına göre değirmen taşları, harman tokmakları kullanılıyor, hatta sulama yapılıyordu. Bazı Uygur mezarlarında ölü ile birlikte gömülen darı gibi tahıl kalıntılarına da rastlanmıştır.

Eserini 9. yüzyıl ortalarında yazmış olan Arap yazarı el-Cahız'a göre Uygurlar Mani dinini kabul ettikten sonra Karluklara yenilmeye başlamışlardı. Yeni kabul edilen din Uygur kağanlarının yaşam biçimini etkilediğinden savaş isteklerini köreltmiş olmalıdır. Belki Uygurlar arasında bozkır ve şehirli olmak üzere iki farklı hayatın ortaya çıkması toplumun dolayısıyla devletin temelini sarsan başka bir sebepti. Devletin başkent dışında otoritesi zayıflamış, dolayısıyla boy reislerine serbest hareket etmek için fırsat çıkmıştı. Lüks ve rahat hayat düşkünlüğünün getirdiği sakin yaşam askerî mücadelelere karşı devlet adamlarının gücünü bitirirken, iktidarı ele geçirmek için bazı vezirler entrika çevirmek yoluna gidiyorlardı.

Dış ticaret açısından baktığımızda Uygurların komşu devletlere canlı hayvan, kösele, deri, kürk, hayvansal gıdalar sattıklarını, karşılığında hububat ve ipek aldıklarını görürüz. Bu devirde Türklerle komşuları arasındaki ticaret iki yoldan gerçekleşiyordu. 1. İpek Yolu: Bu yol Çin'den başlıyor, Türklerin çoğunlukta olduğu Orta Asya'dan geçip İran üzerinden Akdeniz'e ulaşıyordu. İpek Yolu'na hâkim olan, o devirlerde dünya ticaretinin önemli bir kısmına hâkim olacağı için büyük devletler arasında büyük bir rekabet konusuydu. 2. Kürk Yolu: Bu yol, Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak, Ural, Güney Sibirya, Altaylar, Sayan Dağları üzerinden Çin'e ve Amur Nehri'ne uzanıyordu.

Bozkır sahasının çoğunluğunu otlaklar meydana getirmekteydi. Her boyun kendi hayvan sürülerini beslediği bir yaşam

alanı söz konusuydu. Bunun yanında tarıma elverişli topraklara ulaşan Uygurlar buğday, darı vesair tahıl ürünlerini ekip biçmekteydiler. Tarım ürünlerinin kendileri tarafından elde edilmesi dış ülkelere özellikle Çin'e olan ekonomik bağlılığı azaltıyordu.

İslâm öncesi Türk devletlerinin geliri, bağlı devletlerden alınan yıllık vergi ve hediyeler ile halktan toplanan vergilere dayanıyordu. Vergi toplama işlemi özel memurlar tarafından yerine getiriliyordu. Ayrıca işlek ticaret yollarından sağlanan vergi ve gümrük resimleri, madencilikten elde edilen yüksek gelir devletin malî gücünü artırıyordu. Para olarak da üzeri resmî damgalı ipek parçaları kullanıyorlardı.

Eski Türklerin meydana getirdiği destan ve efsaneler, bozkır insanının hayatta kalma mücadele örnekleriyle doludur. Bu edebiyat türünde bulunmaktadır.

Uygur mitolojisinde kurdun rehberlik vasfı açık olarak görülür. *"Kutlu Dağ"* efsanesine göre kutlu bir kaya Uygur ülkesine bereket ve saadet getirmektedir. Bu kaya Çinlilere verilince memlekete çöken uğursuzluklar, açlık ve kıtlık yüzünden Uygurlar göç etmek zorunda kalmışlardır. Yeni ülke ararken onlara kurt rehberlik etmiştir. Bu durum zamanla süreklilik kazanmış günümüze ulaşmıştır. Çağdaş çeşitli ülkelerdeki Türk toplulukları arasında söylenen masal ve halk hikâyeleri arasında bozkurt uğur sayılmaktadır. Uygur mitolojisinde kurttan türeme, gökten inme, ışıktan doğma motifleri ile dolu sahneler vardır.

Şine Us'ta bulunan Moyen Çor (Bayan Çor) Yazıtı ve Karabalgasun'da bulunan Karabalasagun Yazıtı, Uygur tarihinin olduğu kadar edebiyatının da temel kaynakları arasındadır. Bunlardan başka Tes, Tariat, I. ve II. Karabalasagun, Hoyt Tamır (Tayhar Çuluu), Sevrey, Hsi-an (Karı Çor), Suci, Arhanan, Gurvaljin-uul yazıtlarından bahsedilebilir.

Uygurlar yerleşik medeniyete geçtikten sonra bize kadar ulaşabilen yazılı belgeler çoğalmıştır. Arkeolojik kalıntılar, el sanatları, resimler, hukuk vesikaları, elçi raporları, özellikle Turfan Uygur Devleti kültürü halkında değerli bilgiler vermektedirler.

Bayan Çor Yazıtı'nın bir parçası

Turfan Uygurları mimari sahada da çok eser vermişlerdir. Bu eserlerde Türk "otağ" ve "ordu" geleneği, eski bozkır kültürü özellikleri görülmektedir. Malzeme olarak da, aşı boyalı ve yaldızlı ağaç, balçık, tuğla ve taş (nadiren) yanında oymalı keramik ve sırlı tuğla da kullanırlardı. Uygurlar daha Orhun Irmağı havalisinde ve merkezleri de henüz Ordu-balık'ta iken bu teknikleri biliyorlardı. Arkeolojik kalıntılardan anlaşıldığına göre Uygurlar etrafı surlarla çevrili şehirler, hükümdar kalesi, dinî külliyeler, göller ve akarsuların yakınlarında bahçeler yapmışlardır.

Uygur mimarisinde dikkati çeken bir başka gelişme, Budist külliyelerinin Türk "Ordu-Balık" (merkez şehir; hükümdarların maiyetleriyle oturdukları başkent) yapısı gibi iç içe iki surla çevrili olmasıdır. Dört köşede büyük dağları temsil ettiği düşünülen kuleler ve müstakil inşa edilen işaret (haberleşme) kalesi vardı. Pagoda mimarisinin (Budistlerin kule gibi yükselen ince ve uzun çok katlı tapınakları) özelliklerini taşıyan bu kuleler zamanla Uygur sanatının incelikleriyle değişerek inceldi ve Türk minaresine dönüştü.

Budist tapınaklar Uygurlardan evvelki Türk devirlerinde de bulunuyordu. Bir devresi Gök Türk devrine denk düşen

Akbeşim şehrinde tipik özellikleriyle Budist tapınaklar da yer almaktaydı. Ancak Budist ve Maniheist tapınaklar asıl gelişimini Uygur devrinde göstermiştir.

Uygur devri sanatında daha önce bölgede görülen üsluplar geriledi. Türklerin dimdik duruşu, ciddi ifadeleri, protokol sırası ile dizilişleri resimlerde görülmeye başladı. Uygur devrinde gerçekçi portre sanatı gelişti. Türk ressamları hayalî ve güzelleştirilmiş şahıslar yerine tabiî portreler çiziyorlardı. Uygur örf ve âdetlerini temsil eden tablolar da yapıldı. Türk ordusunun kahramanlarının ve Uygur kağanlarının resimleri Budist mabetlerinin duvarlarını süslemeye başladı. Bozkır sanatının hayvan motifleri, bilhassa at resmi yerleşik Uygur sanatında da önemini korudu.

Elimize geçen hukuk vesikalarından anlaşıldığına göre Uygurların alım-satım ve borç alıp vermede belirli bir para ve ölçü sistemleri olmuştur. Borç olarak talep edilen mal ve para, faiz karşılığında genellikle ilkbaharda alınmış ve ürünün kaldırıldığı sonbaharda ödenmiştir. Bu kayıtlar bize ayrıca ziraatın çok gelişmiş olduğunu gösteren delilleri de içermektedir. Borç karşılığı her ay faiz ödemesi yapılması, belki de Türklerde ilk bankacılığın temelini teşkil etmiştir. Evlatlık verme vesikalarında evlatlık verilen oğul ve babalığın karşılıklı uymak zorunda oldukları kurallar kaydedilmektedir. Mesela, evlatlığa verilen oğul yeni ailesine karşı ahlaki görevlerini yerine getirecektir. Sorumluluklarını yerine getirmediği takdirde cezalandırılacaktır. Buna karşılık babalık da yeni evladına kendi öz evladı gibi davranacak onun bütün maddi, manevi sorumluluklarını yüklenecektir. Hatta ileride kendisinin bir evladı dünyaya gelse bile onu öz evladından ayırt etmeyecek, onun her yönden yetişmesine yardımcı olacaktır.

Uygurların mekâna ve zamana göre değişen, ancak, Türk kültürünün özelliklerini hiç kaybetmeyen varlığı yüzyıllarca devam ederek günümüze ulaşmıştır. Bu devirlerin her birinin ayrı birer araştırma konusu olduğunu belirterek konuyu şimdilik burada sınırlandırıyoruz.

BAĞIMSIZLIK ÖNCESİ UYGURLAR

Türklerin bozkır coğrafyasında Moğolistan, hatta Ötüken bölgesi merkezli çıkardıkları bir başka önemli devlet Büyük Uygur Kağanlığı'dır. Her yönüyle Gök Türk Kağanlığı'nın devamı olan bu devlet yaklaşık yüz yıl ayakta kalmayı başararak tarihte derin izler bırakabilmiştir. Eski devirlerde onlar da bozkır kültürünün temsilcisidirler. Her ne kadar bir vakitler Mani dinini benimseyen kağan ve yöneticiler olsa da son ana kadar bozkır hayat tarzında ömürlerini sürdürmüşlerdir. Yüzyıllarca bir boy hâlinde yaşayan Uygurlar 8. yüzyılın ortasında Gök Türklerin çöküşe gitmesi üzerine diğer Türk boyları Basmıl ve Karluklar ile birlikte hareket ettiler. Gök Türk hâkimiyetine kesin bir şekilde son vererek bağımsızlıklarını kazanıp kendi devletlerini oluşturma fırsatını buldular. Bu kağanlık Orhun/Ötüken merkezli hâlde yaklaşık yüz yıl devam ettikten sonra Kırgızlar tarafından yıkıldı. Sonuçta ikiye ayrılan Uygurların bir kitlesi Kuzeybatı Çin'de Kansu-Ordos bölgesine, diğer bir kitlesi ise Beşbalık bölgesine geldiler. Takip eden asırlar içinde her iki grup da yaşadığı bölgede hayat tarzını değiştirerek yerleşik kültüre geçtiler. Maniheizm, Budizm ve İslam dinlerinin de etkileri buna katılınca Eski Türklerin farklı bir yönleri ortaya çıkma imkânı buldu. Bundan dolayı geçtikleri yerleşik hayat tarzı onlara günümüze kadar gelen diğer Türk kökenli topluluklardan farklı olarak eşsiz sanat eserleri meydana getirme fırsatı tanıdı. Sonuçta Uygurlar, Türk tarihinin bozkır kültürüne göre daha sanatsal ve maddi kültür ürünleri açısından çok farklı bir cephesini oluşturdukları için kendilerine özel bir yer edindiler. Özellikle Moğolistan ve Sibirya coğrafyaları başta olmak üzere onların ortaya koydukları şehir ve benzeri mimari kalıntıları dikkat çekicidir.

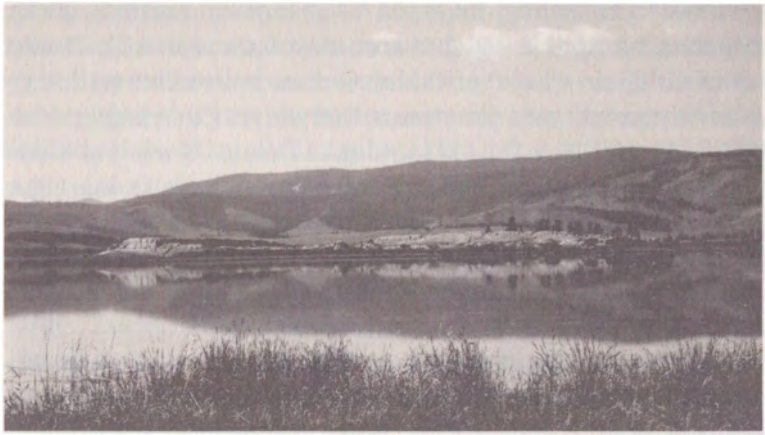

Tuva'daki Uygur Şehir Por Bajın'dan görüntü

Uygur adı Çin kaynaklarında Huei-ho, Wei-ho, Huei-hu, Wei-wu-er gibi şekillerde transkribe edilmiştir. Uygur adına 945 yılında yazılan Chiou Wu Tai Shih (Eski Beş Hanedan Tarihi) adlı Çin kaynağında "şahin gibi dolaşan, hücum eden" anlamı verilmektedir[2]. Yine uy (akraba, müttefik)den geldiği ve On Uygur adının 10 müttefik (kabile) anlamında[3] olduğu da bildirilmiştir. Bu isme daha başka anlamların da verildiğine rastlanması Uygur adının tarih boyunca kazandığı şöhretten kaynaklanmış olmalıdır.

Uygurların Kökeni

Orta Asya'da Gök Türk hâkimiyetinin sona ermesiyle doğan siyasi boşluktan faydalanarak kendi devletlerini kuran Uygurlar, aslında Töles boylarının arasında, hatta daha öncesinde 4 ve 5. yüzyıllarda Kao-ch'e (Kanglı) boylarının arasında bir kabile olarak görünmektedirler. 603 yılını takiben Gök Türklere karşı isyan eden Töles boylarının arasında da kesin bir şekilde

2 J. R. Hamilton, *Les Ouighours a l'epoque Cinq Dynasties D'apres les Documents Chinois*, Paris 1955 s. 61.

3 Hamilton, "Toquz Oguz et On-Uygur", *Journal Asiatique*, CCL, 1, 1962, s. 40 vd.; Lin Kan, *T'u-chüe han Huei-He Shih*, Hohhot 2007, s. 155-163; Liou İ-t'ang, *Wei-wu-er Yen-chiou*, Tai-pei 1985, s. 97 vd.

adlarından bahsedilir. Bu arada 627-646 yılları arasında güçlü, bağımsız bir şekilde varlığını korumayı başarabilen Sir Tarduş siyasi birliğinin içinde yer aldılar. Onların bahsedilen tarihte yıkılması üzerine, yani daha sonra 648 yılında Çin'e bağlandılar. 682'de II. Gök Türk Devleti kurulunca Dokuz Oğuzlarla birlikte bu devlete itaat etmek zorunda kaldılar. Bu arada Dokuz Oğuz boyları şu kabilelerden oluşuyordu: Bugu (Pu-ku), Hun, Bayırku, Tongra (T'ung-lo), Ss-chie (İzgil), Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku, A-tie (Ediz). Dokuz Oğuzlara Uygurlar da katılınca On Uygur adıyla anılmaya başladılar.

740 yılından sonra II. Gök Türk Devleti iç karışıklığa sürüklenince Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar ittifak yaparak ayaklandılar. Mağlup ettikleri Gök Türklerin hâkimiyetine karşı önce Basmılların kağanlığını kurarak ona katıldılar. Bu idari düzenlemede Uygurlar doğu, Karluklar ülkenin batı kanatlarının idarelerini yani yabguluklarını aldılar. Ancak, Basmıl Kağanlığı daha fazla yaşama fırsatı bulamadı. Çünkü, Uygurlar 744 yılında Basmılları bozguna uğratarak tarihçiler tarafından Ötüken Büyük Uygur Kağanlığı adı verilen devletlerini oluşturdular. Bundan sonra yaklaşık Orhun-Selenga ağırlık merkezli olmak üzere Moğolistan coğrafyasında Büyük Uygur Kağanlığı'nın hâkimiyeti söz konusudur. Bu esnada Uygurların kendileri de alt boy gruplarına ayrılıyorlardı. Bu alt boy grubu da yani bir tür küçük kabile birliklerinin adları Yaglakar, Hu-tu-ku, Hu (Chiou-lo-wu = Kürebir), Küremür, Mo-ko-hsi-chi (Bagasıgır), A-wu-ch'e (Ebirçeg veya Abırçak), Hu-wu-su, Yo-wu-ku (Yagmurkar), Hsi-ye-wu (Ayavire/Ayabire = Ayamur/Aymur) idi. Bahsettiğimiz noktada Uygurların kendilerinin de dokuz kabileden oluştuğunu ve bunun dikkat çekici durum olduğunu belirtmek gerekir[4].

Diğer taraftan Uygurların meydana getirdiği büyük kağanlığın zengin tarihi onların kökenlerinin, Çinli tarihçiler tarafından daha eski devirlerde aranmasına sebep olmuştur. Aslında

4 Collin Mackerras, *The Uighur Empire, According to T'ang Dynastic Histories*, Canberra 1972, s. 8 vd.; Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2004, s. 59; Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (çev. Osman Karatay) Ankara 2002, s. 126-127.

Çin kaynaklarında Hun, Gök Türk, Juan-juan vb. büyük devletlerin hepsinin geçmişlerinin en eski devirlere bağlanmış olması, Çin'in üzerinde ve uçsuz bucaksız Orta Asya bozkırları tarihinde yaptıkları etkiden kaynaklanmaktadır. Büyük kağanlıkların başlangıçlarının mitolojik öğelerle örülerek en erken devirlerde aranması ortaya çıkan çarpıcı sonuçtur.

Uygurların kökeni konusunda kilit konumda olan Kao-ch'e (Kanglı) boylarıdır. Aslında boylarla ilgili daha önce de belirttiğimiz gibi Kanglılar tek bir boydan meydana gelmiyorlardı[5]. Ancak, Töles konusundan da açıkça anlaşıldığı üzere Kanglı boylarının içinde Uygur adının ilk transkripsiyonuna benzer bir boy isminin bulunması meseleyi biraz aydınlatmaktadır[6]. Ama Kao-ch'e'lerin (Kanglı) hepsi Uygur değildir. Sadece Yüan-ho adlı kabile Uygur adının ilk şekli olarak dikkatimizi çeker[7]. 605 yılından sonra aynı isim Wei-ho şekliyle yeniden Töles boylarının içinde kesin bir biçimde yerini almıştır. Bu sırada Tola Irmağı'nın kuzeyinde bulunan Uygurlar, Bugu, Tongra Bayırku, Fu-lo (Buğra) gibi diğer Töles boyları ile birlikte yaşıyorlardı ve adları geçen bu boylarla beraber bir erkin tarafından idare ediliyorlardı. Dolayısıyla 605 yılı dolaylarında onların henüz küçük bir kabile oldukları sonucuna varabiliyoruz. Çünkü, insan sayılarının on bin ve bunun yarısının da asker olduğu vurgulanmıştır. Tola Irmağı'nın kuzeyinde yaşayan Töles boylarının içlerinde gösterilmesi ve kökenleri anlatılırken bunun açıkça belirtilmesi konuyu netliğe kavuşturmaktadır. Zaten bu bölgede yaşayan söz konusu Töles boyları, 140 yıl sonra Dokuz Oğuz kavramıyla Uygur Kağanlığı'nın ana unsurunu oluşturacaktır[8].

627 yılını takiben Doğu Gök Türk Devleti hızla zayıflayınca Sir Tarduşlar, doğudaki Töles boylarının içindeki en kuvvetli boy olarak ön plana çıktı. Çin tarafından da tanınan Sir Tarduş

5 Tuan Lien-ch'in, *Ting-ling Kao-ch'e han T'ie-le*, Kuang-hsi 2006, s. 178-237.

6 A. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 28-39.

7 Bu konuda ayrıca bkz. Bahaeddin Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten* XII, 1948, s. 795-833.

8 CTS (Chiou T'ang Shu) 195, s. 5195; HTS (Hsin T'ang Shu) 217A, s. 6111; WHTK (Wen-hsien T'ung-k'ao), 2718a.

birliği 646 yılına kadar Ötüken bölgesi ve Tola Irmağı civarına hâkim oldu. Onlara bağlanan Uygurların unvanı Huo İlteber idi. Bu tarihte Sir Tarduşlar zayıflayıp askerî güçleri dağılınca, çok sayıda boy Çin'deki T'ang hanedanıyla ilişki kurup onlardan askerî unvanlar alırken, Uygurlar da boş durmamışlardı. Onlar da elçi gönderip dış siyasi bağlantıya geçerek Çin'den generallik unvanları almışlardı. Bununla birlikte Uygurların adı, 627 yılında vergilerin artırılması üzerine Gök Türklere isyan eden boylar arasında da geçmektedir.

O zaman reisleri P'u-sa idi. Hatta, üzerlerine gönderilen yüz bin kişilik Gök Türk ordularını yenmeleri şöhretlerinin artmasına yol açmıştı. Doğu Gök Türk Kağanı İl (Hsie-li) onların üzerine yeğeni T'u-li'yi göndermiş, o da yenilmişti. Ancak, yine de bu olaydan sonra kaynaklarda 646 yılına kadar Uygurların adından söz edilmez. 646'da Sir Tarduşların mağlup edilmesi sırasında Uygurlar Çinlilere yardımcı olmuşlardı. Bu sırada P'u-sa'nın yerine oğlu Tu-mi-tu Uygurların başındadır. 648 yılında Altay Dağlarında bağımsızlığını ilan eden Ch'e-pi Kağan liderliğindeki Gök Türklerin bir grubunu, Çinliler, Karluk, Uygur ve Buguları kullanıp onların üzerine saldırtmak suretiyle mağlup etmişlerdi. Daha sonra Çin hâkimiyetini tanımayan Batı Gök Türk beylerinden A-shih-na Ho-lu'nun bozguna uğratılması için hazırlanan Çin ordusuna Uygurlardan yaklaşık 50 bin kişilik bir ordu reisleri Po-jun liderliğinde katılmış; Taşkent'e kadar beraber ilerlemişlerdi. Po-jun 661-664 yılları arasında ölünce yerine, önce kız kardeşi Pi-li-tu geçti. 680 yılında ise Uygurların başında Tu-chie-chih adlı reis görülmektedir[9].

717 yılında Uygur İlteberi ile Kargan'da savaşan Bilge Kağan onu mağlup edip doğuya kaçmasına sebep olmuştur[10]. Bu bilgiler ışığında Uygurların 740'lı yıllara kadar geçen sürede fazla bir varlık gösteremedikleri sonucuna varmak mümkündür. Ancak, Uygurların dâhil oldukları Dokuz Oğuz birliğinin II. Gök Türk

9 Uygurların bu devri hakkında bilgi veren Çin kaynakları CTS 195, s. 5195-5198; HTS 215A, 217A, s. 6111-6114; THY (T'ang Huei Yao) 94, s. 1688, 1690, 1691; WHTK 2718, a, b. Ayrıca bkz. A. Taşağıl, *Gök-Türkler II*, Ankara 1999, s. 46-47.

10 Bilge Kagan Yazıtı, Doğu, 36-38. satırlar.

Devleti döneminde (682-745) devlete karşı çıkan isyanlarda daima ön saflarda bulunduğunu belirtmek gerekir[11].

Bağımsızlık Öncesi Uygurların Faaliyetleri

Böylece 742 yılına gelindiğinde Uygurların çok kuvvetli bir şekilde tarih sahnesinde belirdiğini gözlemliyoruz. II. Gök Türk Kağanlığı, Bilge Kağan'ın 734'te zehirlenmesi sonucu ölümünden sonra hızla çöküşe gitti. Bu durumdan en çok faydalanan Karluk, Basmıl ve Uygurlar, Moğolistan bölgesinde ön plana çıkma fırsatı buldular. Çinliler de boş durmamışlar, hemen harekete geçmişlerdi. Gök Türklerin iç karışıklığa düştüğü sırada hiç vakit kaybetmeden Çin İmparatoru devreye girmiş ve Sun Lao-nu adlı elçiyi Uygur, Karluk ve Basmıllara yollayarak, onları Gök Türklere karşı ayaklanmaya tahrik etmişti. Aslında hiçbir şekilde Gök Türk idaresinin düştüğü durumdan kurtulmaya gücü yoktu. Çünkü devlet adamları ve hanedan üyeleri arasında herhangi bir birlik ve dayanışma kalmamış, halk yani boyların her biri bir tarafa dağılmıştı.

Neticede aralarında ittifak yaparak ayaklanan bu üç boy 742'de Gök Türk Kağanı Kutlug'u öldürdüler. Kazanılan galibiyet sonucunda Basmılların reisi kağan seçilirken Uygurlar doğu (sol), Karluklar batı (sağ) kanat yabguluklarını (Yabgu, devlet hiyerarşisinde kağan yani hükümdardan sonra gelen ikinci sırayı oluşturmaktadır. Daha çok devletin bir kanadını kağana bağlı olarak idare edenlerin kullandığı unvandır. Nitekim İstemi Yabgu bunun en çarpıcı örneğidir.) aldılar ve hep beraber Çin'e elçi göndererek onlar tarafından resmen tanındılar. Burada galip üç güç coğrafi dağılıma göre konumlanmış gibi görünmektedir. Mağlup Gök Türklerin artakalanları ise kendi aralarında Ozmış'ı (Wu-su-mi-Shih) kağan seçtiler. Ancak, yine Çinlilerin teşvikiyle adı geçen üç boy Ozmış'a saldırıp onu da öldürdü[12].

---

11 Bahaeddin Ögel, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Belleten*, XIX, s. 331-376; aynı yazar, Uygurların Menşe Efsanesi, *DTCF Dergisi*, VI, 1947, s. 17-24.

12 CTS 194A, s. 5177; HTS 215B, s. 6055; TFYK (Ts'e-fu Yüan-kuei) 975, 20b; TCTC (Tsu-chih T'ung-chien) 215, s. 6863; ayrıca A. Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, 236, 1999, s. 23-42.

Birbiri ardına yenilgiye uğrayan Gök Türklerin hâlâ direniş gösterdiklerini görüyoruz. 200 yıllık bir devlet geleneğine sahip oldukları için, bozkırların uzun süre tek hâkimleri onlar oldukları için kolay pes etmiyorlar ve yenilgiyi kabullenmiyorlardı.

Aralarındaki teşkilatlanmaya rağmen çok geçmeden galip üç boy arasında anlaşmazlık başladı. Bunu da 744'te Uygurların liderinin Basmıllara ani bir baskın düzenleyerek mağlubiyete uğratmasından anlıyoruz. Uygur lideri bu galibiyetinden sonra kendini güçlü hissetmiş olmalıdır ki, derhâl dış temas aradı ve oluşturduğu siyasi gücünü Çin'deki T'ang hanedanına tanıttı. Bağımsız kağanlığını ilan ettikten sonra Kutlug Bilge Kül Kağan unvanını almıştı. Bu Uygur Kağanlığı'nın resmen ilanı anlamına geliyordu. Diğer taraftan söz konusu bu yeni unvan Moğolistan bozkırlarında Gök Türk kağanlık geleneğinin devam edeceğini gösteriyordu. Durum Uygurlar yıkılana kadar da öyle devam etti. Kurumsal ve askerî açıdan, sosyal yönden kısacası her bakımdan Uygurlar, Gök Türk geleneğini sürdürdüler. Ancak, Çinliler onu kendilerine yakın görmüşler "imparatora saygı ve sevgi gösteren" anlamına gelen bir unvan vermişlerdi[13].

Uygurlar vakit kaybetmeden merkezlerini Ötüken'e taşıdılar. Orası Gök Türklerin de merkezi idi ve bir anlamda Bozkırın Kağanlıklarının kalpgahı gibi değerlendiriliyordu. Gök Türk merkez ordugâhı ve en önemlisi Kül Tegin ve Bilge Kağan Yazıtları bu bölgede dikilmişlerdi. Aradan beş asır geçtikten sonra dahi Cengiz Han'ın yerine geçen oğlu Ögedey de 1234'te Karakurum adlı başkentini aynı havzada kurdurmuştur. Uygurların bu bölgedeki başkentleri Karabalasagun olarak adlandırılacaktır. Nitekim kalıntıları günümüze kadar ulaşmıştır. Söz konusu üç büyük imparatorluğun merkezi coğrafi konum olarak bir üçgen oluştururlar ve aralarında yaklaşık 48-50 km mesafe vardır. Yine Çin Seddi'ndeki önemli bir geçit olan Kao-ch'üe'ye 850 km uzaklıkta bulunduğu bildirilmiştir.

Bumın Kağan'ın Gök Türk Kağanlığı'nın bağımsızlığını ilan etmeden önce yaptığı gibi (Töles boylarının katılması) Uygurların

13 Mackerras, s. 54; Çandarlıoğlu, s. 56-58.

Karabalasagun iç duvar kalıntıları

üst yönetimi de Dokuz Oğuz boylarını kendilerine bağlamıştır. Zaten Dokuz Oğuzların Tola Irmağı civarında yaşayanları Töles boy gruplarının en doğu kısmını meydana getiriyorlardı. Dokuz Oğuzların katılımı dolayısıyla insan gücü açısından sayıları çok artıyordu. Bu da iki rakipleri Karluk ve Basmıl boylarına karşı daha güçlü olmalarını sağlıyordu. Aynı nüfus olarak güçlenme durumunu, Bumın Kağan, 552 öncesinde yaşamış Töles boylarını kağanlığına bağlayarak kuvvetlenmek suretiyle hissetmişti. Bu arada Uygurların kendilerinin de dokuz alt boydan oluştuklarını vurgulamak gerekir.

Uygurların hanedan ailesi Yaglakar kabilesinden geliyordu. Basmılların ve Karlukların katılması sonucu bir ara boy sayılarının 11'e çıktığı da bildirilir. Kendilerine katılan yeni boy ve boy gruplarını günümüz vali karşılığı sayabileceğimiz tudunlar ile idare etmeye başladılar.

Bu arada Türgiş idarecisi Baga Tarkan öldürüldü. Onun yerine Kara Kabilelerden İl Etmiş Kutlug Bilge onların başına idareci olarak getirildi[14]. Aynı yılın 6. ayında Kutlug Bilge Kül

14 TCTC 215, s. 7569.

Kağan'a On Kabile (boy) Kağanı unvanını veren Çinliler, Dokuz Oğuz boylarını ve artı bir olarak Uygurları kastetmiştir.

Gök Türklerin son kağanı da Basmıllardan kurtulamadı. Onların saldırısı sonucu Ozmış hayatını kaybetti. Ele geçirilen kesik başı Çin'e götürüldü. Onun küçük kardeşi Ho-lung-fu-pai Tegin'i Pai-mei Kağan unvanıyla başa geçiren Gök Türklerin en son kalanları hâlâ direniyorlardı. Fakat yine de güçlerini toparlama fırsatını asla bulamadılar. Gök Türklerin doğu tarafını idare eden Apa Tarkan'ı yenilgiye uğratan Wang Chün-ssu adlı Çinli kumandan, sağ kanat şadları karşısında başarı sağlayamadı. Ancak fırsattan istifade ederek Uygurlar ve Karlukları destekledi. Yeni kağanlığını ilan etmiş olan Basmıl Kağanı Hsie-tie-i-shih'yı ortadan kaldırdılar. Böylece önemli bir rakiplerinden kurtulan Uygur reisi kendini Kutlug Bilge Kül Kagan ilan ederek bağımsız kağanlığını kurdu[15]. Neticede 552'de Bumın'ın başardığını o da gerçekleştirmiş Uygurlara bağımsızlığı tattırmıştı.

Tola Irmağı civarında yaşayan Dokuz Oğuz boyları, her ne kadar daha başlangıçta Uygurlara tâbi olsalar da, her an karşı çıkıp bağımsızlıklarını ilan edebilirlerdi. Uygur kağanı bunu önlemek için bir kumandanını Ötüken Dağı'na yollayarak orada görevlendirdi. Öte taraftan Basmıllar ve Karluklar mağlup edilerek tamamen devlete bağlandılar.

Kazandığı üst üste başarılar sonucu konumunu iyice güçlendiren Kutlug Bilge Kül Kağan, artık gücünü tamamen kaybederek zayıflamış olan Gök Türk Kağanı Pai-mei'e son darbeyi vurarak onların iki yüzyıllık saltanatına son verdi[16]. Buna rağmen T'ang hanedanı imparatoru Uygur kağanını hâlâ küçük görüyordu. Nitekim sol muhafızları kumandanı gibi bir anlama gelen unvanla taltif etti (745). Son saldırıdan kurtulan Gök Türk hanedan ailesinden gelen 10 bin kişilik grup, Çin'e giderek oradan sığınma istedi. Geri kalanları ise Uygur Kağanlığı'na bağlanmak durumunda kaldı[17].

---

15 TCTC 215, s. 7569.

16 TCTC 215, s. 7572.

17 Bahaeddin Ögel, "Kutluk Bilge Kül Kagan, Moyunçur", *Belleten*, V, 1951, s. 361-379.

Bu arada batıda Uygur toprakları iyice genişleme imkânı bulmuştu. Nihayet Altay Dağlarının batı taraflarından Ssu-wei'e (Mançurya) kadar uzanan sahalar Uygur hâkimiyetine girmişti. Gobi Çölü'nün de Uygur hâkimiyetine girdiğini söylemek gerekir. Aynı yılın 9. ayında Türgişlerden Kara Kabilelerinin kağanı, muhtemelen Çince transkribe edilen şekliyle Tengride Bolmış Türgiş olan bir unvanı almıştı. Bu bilgiler Uygur Kağanlığı'nın kurulup yükselişe geçtiği anlarda Kazakistan, Kırgızistan ve hatta Doğu Türkistan bölgelerinin Türgiş hâkimiyetine girdiğine işaret eder.

Karlukların yabgusu Çinlilerden Ch'eng Ch'ien-li adlı sınır komutanının teklifi üzerine A-pu-ssu adlı bir beyi ailesiyle birlikte yakalayıp Çin'e teslim etti. Gök Türklerden Bilge Hatun da Çin'e teslim olmuştu. Bu olayları anlatan kaynaklar Uygur Kağanlığı'nın sınırlarının en doğuda Shih-wei ülkesinden Altaylara, Büyük Çöl'den (Gobi) kuzeyin ıssız yerlerine uzandığını ve kapladığını anlatır.

Uygur Kağanlığı'nı sağlam temeller üzerine oturtarak bağımsızlığını kazandıran kağan, çok fazla tahtta kalamadı ve 747 yılında hayatını kaybetti. Kutlug Bilge Kül Kağan'ın kaderi bu açıdan da Gök Türk Kağanlığı'nın kurucusu Bumın'a çok benzer. O da bağımsızlığı elde edip İl Kağan ilan edildikten sonra fazla yaşamamış ölmüştü.

Uğradıkları felaketlerden yılmayan Gök Türkler, en nihayet Ozmış'ın oğlu Pai-mei'i kağanlığa getirdilerse de (744 yılı) başarılı olamadılar. 745 yılında bu kağan da Uygurlar tarafından öldürülerek ortadan kalktı. Böylece Gök Türk Devleti tarihe karışırken Uygurlar, Orta Asya sahnesinde bağımsız devletleri ile yerlerini alıyorlardı. Bu arada Uygurlar ile Basmılların arası açılmış, Karluklar da Uygurların tarafında yer alınca Basmıllar yenilmişlerdi. Gök Türk siyasi gücü de tamamen ortadan kalkınca Uygurlar bağımsızlıklarını rahat bir şekilde ilan etme fırsatını bulabildiler[18].

18 CTS 195, s. 5198; HTS 217A, s. 6114; WHTK 2718c.

UYGUR KAĞANLIĞI'NIN KURULUŞU VE YÜKSELİŞİ

745 yılında Uygur Kağanı Kutlug Bilge Kül bağımsızlığını ilan ettikten sonra Çin'e elçi göndererek, öldürülen son Gök Türk kağanının kesik başını ulaştırdı. Bu bir bakıma Gök Türklerin siyasi varlığının sona ermesi, Uygur Kağanlığı'nın kuruluşunu bildirmek amacını taşıyordu. Artık bozkırların hâkiminin Uygurlar olduğunun göstergesi gibi değerlendiriliyordu. Bundan sonra Uygurlar, her ne kadar doğrudan T'ang İmparatorluğu topraklarına saldırı düzenlemeyi pek düşünmeseler de, ipek satılan pazarları kontrol etmeyi düşündüler. Bunu da yakından değil uzaktan yapmayı tercih ediyorlardı. T'ang hanedanı yöneticileri geleneksel Çin-Bozkır politikalarında her devirde gerçekleştiği gibi kuzeyden gelecek Uygur saldırılarından çekiniyorlardı. Zaten aynı yıllarda sınır kumandanlarını kontrol etmekte sıkıntı yaşayan İmparator Hsüan-tsung'un Uygurlardan gelecek talepleri yerine getirmek ya da onlardan yardım almaktan başka çaresi yoktu[19].

Uygur Kağanlığı'nın Dayandığı Güç: Dokuz Oğuzlar ve Uygur Kabileleri

Uygurların, Karluk ve Basmıllara göre daha kuvvetli olmasının sebebi hiç şüphesiz eski devirlere göre daha kalabalık Dokuz Oğuz boylarının kendi yanlarında yer almalarıdır[20]. Bu Dokuz Oğuz kabilesinin adlarını konu bütünlüğü açısından tekrar belirtirsek Bugu, Bayırku, Hun (Qun), Tongra, Sse-chie (İzgil), Chi'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku, A-tieler (Ediz) idi. Bunlara

19 Thomas Barfield, *The Perilous Frontier*, Oxford 1992, s. 150 vd.

20 Taşağıl, *Türk Boyları*, s. 138.

Uygurlar da katılınca On Uygur olarak anılmaya başlamışlardı. Yani Uygur Devleti'nin başlangıçta halkının ana kütlesini bu boylar grubu meydana getirmiştir. Aralarındaki bu bütünleşme sonraki devirlerde Uygurların bazı İslam kaynaklarında Dokuz Oğuz adıyla tanınıp kaydedilmelerine sebep olacaktır[21].

Uygurlar kendi içlerinde de dokuz "urug"a (küçük kabile) bölünmüşlerdi: Bunlar Yağlakar, Uturgar, Kürebir, Baga Sıgır, Ebirçeg (Abırçak), Hazar, Hu-wu-su, Yagmurkar ve Ayabire adlarını taşıyorlardı[22].

Tokuz Oguzlar (Dokuz Oğuz-Chiou-hsing) Kimlerdir

Dokuz Oğuz ya da kaynaklarda geçtiği şekliyle Tokuz Oğuz kavramı taşıdığı anlam gibi bünyesinde bulunan dokuz adet boyu ifade etmektedir. Bu boyların bugünkü Orta Moğolistan coğrafyasına denk gelecek şekilde Tola Irmağı civarında yaşadıkları açıkça bildirilir. 627 dolaylarında birkaç sene art arda gelen aşırı soğuklar, başta Gök Türk Kağanlığı'nın tepe yöneticileri ve bütün halkı derinden sarsmıştı. Ortaya çıkan kıtlık Doğu Gök Türk Kağanlığı'nın kısa sürede zayıflamasına yol açtı. Buna yöneticilerin başarısızlığı da eklenince Doğu Gök Türk Kağanlığı yıkıldı (630 yılı başları). Yönetim artık 627'de bağımsızlığını ilan etmiş olan Sir Tarduşların eline geçti. İşte bu olaylar esnasında tarih sahnesine çıkan Dokuz Oğuz boyları, 648'de daha belirgin hâle gelecekler, II. Gök Türk Kağanlığı'nda çok sayıda olayda yer alacaklardır. Uygurların yükselişiyle birlikte onları daha sık görürüz. Uygur Kağanlığı ile o kadar bütünleşmişlerdir ki, İslam tarih kaynakları onlara Tokuz Guz yani Dokuz Oğuz adını verirler.

Tarihî belgeleri takip edersek Dokuz Oğuz kavramı, ilk defa 626 yılını takiben Doğu Gök Türk Devleti'nin zayıflaması üzerine Tola Irmağı civarı ve Kerulen Nehri dolaylarında görülür. I. Gök Türk Kağanlığı devrinde ise Töles boyları grubunun içinde kaydedilmişlerdir. Yine Tola Irmağı civarı ve Kerulen'e doğru yani Doğu Gök Türk ülkesinin doğu kısmında yaşadıkları bildirilir. Dokuz tane kabile söz konusu olduğu için kaynaklarda bu

21 Hamilton, "Toquz Oguz...", s. 27, 41, 44.
22 CTS 195, s. 5198; HTS 217A, s. 6114; WHTK 2718c.

şekilde zikredilmişlerdir. Söz konusu Dokuz Oğuz boylarının taşıdıkları isimleri çok önemli olduğu için bir daha bildirelim. Bugu (P'u-ku), Hun (Qun), Bayırku (Pa-ye-ku), Tonra (T'ung-lo), İzgil (Ssu-chie), Ch'i-pi, A-pu-sse. Ku-lun-wu-ku, Ediz (A-tie)[23]. Bu boyların her birinin özel tarihi *Çin Kaynaklarına Göre Türk Boyları* kitabımızda incelenmiştir. Özellikle Doğu Gök Türk Devleti'nin yıkılışı sonucu 648'lerde Çin ile temas kurmuşlar ve çeşitli askerî valilik unvanları almışlardır[24].

679 yılında Çin'deki T'ang hanedanına karşı başlayan Gök Türk bağımsızlık ayaklanmalarının nihayetinde başarıya ulaşmasından sonra öncelikle Dokuz Oğuz boylarıyla çarpışacağı tabii idi. Çünkü bir anlamda artık Moğolistan'ın hâkimi onlardı ve Gök Türklerin Kutlug liderliğinde gelmelerinden hiç hoşlanmamışlardı. Bu yüzden Orhun Yazıtlarında da çok sık detaylı bir şekilde bahsedilen Dokuz Oğuz - Gök Türk mücadeleleri çok sıklıkla meydana gelmiştir[25].

Uygur Devleti'nin 742'den itibaren Ötüken merkezli olarak adım adım yükselmesi Dokuz Oğuzların onlara bağlanmasına sebep olmuştur. Bundan sonra Uygurların bir parçası durumunda hayatlarına devam edeceklerdir[26]. Nitekim Uygur Devleti bu yüzden İslâm kaynaklarında Dokuz Oğuzlar (Tokuz Guz) şeklinde kaydedilmiştir[27].

---

23 Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten Der Ost-Türken*, I, II, Wiesbaden 1969, s. 592; Hamilton, "Toquz Oguz...", s. 23-63; M. Mori, *aynı eser*; Kafesoğlu, s. 123, 124; Ö. İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, 1987, s. 13; Taşağıl, *Gök-Türkler II*; aynı yazar, Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış, *Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 1, İstanbul 1192, s. 234-243.

24 Liu, II, s. 592; J. Hamilton, "Toquz Oguz...", s. 23-63; Masao Mori, "On Chili-fa (Eltäbar/eltabir) and (İrkin) of the T'ie-le Tribes", *Acta Asiatica*, 9, Tokyo 1965; Ö. İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, 1987, s. 13; Taşağıl, *Gök-Türkler II*, s. 41-47.

25 Taşağıl, "II. Gök-Türk Devletinin Kuruluşu ve Kutlug Kagan", *Bir Dergisi*, s. 227-243.

26 Bu konuda tafsilen bkz. E. G. Pulleyblank, "Some Remarks on the Tokuzoghuz Problem", *UAJbr*, 1956, 28, 35; J. Hamilton, *aynı eser*, s. 13-63; C. Mackerras, *The Uighurs, The Cambridge Early History of Inner Asia*, s. 320.

27 V. Minorsky, "Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs", *BSOAS*, 1948, s. 281 vd.; diğer İslâm kaynakları için bkz. Şeşen, s. 17, 19, 20-23, 42-45, 58, 60, 61-65, 72 vd. 100 vd. 134 vd. 143 vd., 163.

II. Gök Türk Devleti'nin kuruluşu sırasında Dokuz Oğuzların Kağanı (lideri), Kutlug ve Tonyukuk'a karşı Çinliler, Kıtanlarla irtibata geçerek az sayıdaki Gök Türk halkının geliştiğini, kağanlarının cesur olduğunu, sözcülerinin cesur olduğunu, onların var oldukça Çinlileri ve Kıtanları öldüreceklerini söyledi. Ardından ittifak teklif ederek Gök Türkleri birlikte yok etmeyi gündeme getirdi. Ancak, casusları vasıtasıyla onların kendilerine karşı girişimlerinden haberdar olup daha önce harekete geçen Tonyukuk, Kök Öng Irmağı'nı aştıktan sonra orduyu Ötüken Dağlarına doğru sevk etti. Bu bölgede aslında biraz daha Ötüken'in doğusunda İngek Gölü ile Tola Irmağı'ndan Oğuzlar altı bin kişilik ordu ile üzerlerine saldırdı. Bu arada Tonyukuk'un asker sayısı sadece iki bin idi. Yani Dokuz Oğuzların ancak üçte birini oluşturuyorlardı. Daha güçlü olmalarına rağmen neticede Dokuz Oğuzlar büyük bir bozguna uğradılar[28]. Bundan sonra Dokuz Oğuzların hepsi gidip, Kutlug Kağan'a bağlandı. Sonuçta Gök Türklerin gücüne güç katılmıştı.

Bilge Kağan'ın yazıtlarda milletine hitabında kendi sözünü işitmesi gerekenler arasında Dokuz Oğuz beyleri ve halkının da adı zikredilmektedir[29]. Bundan onları kendi milletinden ayırmadığı sonucu çıkar. Onun ifadesine göre Dokuz Oğuzlar, Gök Türk Devleti'nin önemli unsurlarından biridir. Daha sonra II. Gök Türk Kağanlığı'nın kuruluşu ve gelişmesinde Kutlug Kağan'ın mücadele ettiği boylar arasında görülürler. Bu kez de asi Baz Kağan ile birlikte Kırgızlar, Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kıtanlar ve Tatabılarla birlikte adları geçer. Ancak, dikkat çekici nokta adlarının ilk geçtiğinde de olduğu gibi bodun kavramıyla birlikte anılmalarıdır[30]. Bu da Dokuz Oğuzların tek bir boydan oluşmadıklarını kalabalık bir kütle hâlinde yaşadıklarını bize açık bir şekilde göstermektedir[31].

Kapgan Kağan'ın kağanlığının 708'den sonra Gök Türk Devleti ve halkı için çok problemli geçtiği yazıtlardan ve Çin

28 Tonyukuk, I, 9 satır; ayrıca bkz. Taşağıl, II. "Gök-Türk Devletinin Kuruluşu ve Kutlug Kagan", s. 234-236.
29 KT, G, 2; BK, D, 1.
30 Tokuz Oguz Budun; ayrıca bkz. Hsüe Tsung-cheng, *T'u-chüe Shih*, s. 226.
31 KT, D, 14; BK, D, 12.

kaynaklarından anlaşılmaktadır. Onun katı yönetimi yüzünden birbiri ardına boy isyanları patlak vermişi. Dokuz Oğuzlar da bunların arasına katılmışlardır. 714 yılında Karluklar ve Basmılların isyanı, Bilge Kağan tarafından bastırıldıktan sonra onun kendinden gördüğü Dokuz Oğuzlar da düşman olmuşlardı. Bilge Kağan, bunu *"Gök ile yer arasındaki karışıklık sebebiyle ödlerine hased girdiği için düşman oldular"* şeklinde açıklamaktadır. Onlarla bir yılda dört kez savaşan Bilge, Togu Balık'ta Antargu'da Çuş Irmağı başında ve Ezgenti Kadız'da çarpışıp, hepsini birer birer hezimete uğratmıştır[32]. Buna rağmen rahat durmayan Dokuz Oğuzların bazı boyları (mesela İzgiller ve Ch'i-pi boyu) 716 yılında yerlerini yurtlarını bırakıp Çin'e doğru gittiler[33]. Çinliler onlar gibi birçok Türk kökenli boyu Kuzey Çin sınırlarına yakın yerlere yerleştirdi.

Taçam adlı bir Türk beyine ait olduğu sanılan Ongin Yazıtı'nda da Dokuz Oğuzlardan bahis vardır[34]. Bu yazıta göre de yine onlarla savaşılmış, mağlup edilerek devlete tâbi olmaları sağlanmıştır.

716'da Kül Çor isimli bir Türk beyi adına dikilen İhe Hüşotu Yazıtı'nda da Dokuz Oğuzlar anlatılmaktadır. Buna göre Dokuz Oğuzlar ile yedi kez savaşmıştı[35]. Bahsettiğimiz boy isyanları Bilge Tonyukuk ve Bilge Kağan'ın iyi idaresi sonucu sonra ererek bölgedeki boyların tamamı kağanlığa itaat etmiştir. 720'den sonra başkaldırdıklarına dair bir bilgi yoktur.

Bundan sonra Dokuz Oğuzları Gök Türk Kağanlığı'nın yıkılış süreci ve Uygurların yükselişinde görürüz. İlk önce onlar da bağımsız hareket etmek istemişler, ancak başarıya ulaşamayarak itaat etmek durumunda kalmışlardır. Öncelikle Bayan Çor Kağan ile de mücadeleleri söz konusudur. Şine Usu Yazıtı'nda, Dokuz Oğuzlar üzerinde yüz yıl hâkim olunup idare edildikleri yazılıdır[36]. Bayan Çor Kağan'ın kendisi de Uygur Devleti'nin yükselişi

32 BK, D, 29-31; KT, K, 4.
33 Bilge Kagan, D, 35.
34 Ongin, G, 6; H.N. Orkun, 128, 129.
35 İhe Hüşotu, D, 16.
36 Şine Usu K, 3.

sırasında Dokuz Oğuzların hepsini bir araya toplamıştır[37]. Yine de Bayan Çor'un 751 yılında da Dokuz Oğuzlarla mücadele ettiğini görüyoruz[38].

Bu esnada Dokuz Oğuzlar, Güney Sibirya'da bulunan Anı Irmağı kıyısında oturuyorlardı ve Kırgızlar ve Çikler ile ittifak yapmışlardı.

Diğer taraftan İslâm kaynaklarında da Dokuz Oğuzlar hakkında bilgiler vardır. Mesela *Hudûdü'l-âlem*'e göre kuzeylerinde Kırgızlarla komşu olup nüfus bakımından en kalabalık Türk ülkesi idi. Yazları ve kışları kendilerine uygun topraklara göç ederlerdi. Ülkelerinden ticari ürün olarak güzel misk, siyah, kırmızı ve çizgili tilki kürkleri, gri sincap, samur, kakum, fenek, sabica kürkleri, hütuvv boynuzları, yak öküzü derileri gelirdi. En önemli hayvanları diğer bozkırlı Türk toplulukları gibi koyun, at ve sığır idi. Onlara göre Türklerin en zenginleri bunlardı. Ayrıca onlara ait on yedi yer isminden de bahsedilmektedir[39].

Bayan Çor Kağan ve Genişleme Siyaseti

Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Uygur Kağanlığı'nın ilk hükümdarı Kutlug Bilge Kül oldu. Dolayısıyla devletin kurucu kağanı odur. Böylece yeni Moğolistan'ın orta yerinde bir imparatorluk yükselirken doğuda ve batıda vakit kaybetmeden Uygurların toprakları genişlemeye başlar. İlk etapta Uygurların hâkimiyeti altına giren bölgeler batıda Altay Dağları ile doğuda Ssu-wei (Mançurya) arasında uzanıyordu. Bu bilgiden öncelikle Uygurların, Doğu Gök Türk Devleti'nin eski topraklarını kapladıkları anlaşılıyor. Adı geçen Uygur Kağanı 747 yılına kadar yaşayarak kağanlık yaptı. Bahsedilen tarihte ölünce devleti her bakımdan geliştirecek olan oğlu Bayan Çor (Mo-yen Çor) onun yerine tahta geçti[40].

---

37 Şine Usu, K, 5.

38 Şine Usu, D, 10 vd.

39 *Hudûdü'l-âlem*, s. 94, 95; Şeşen, s. 61, 62.

40 Colin Mackerras, *The Uighur Empire, 744-840, According to the T'ang Dynastic Histories*, Canberra 1972, s. 56; G. Çandarlıoğlu, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*, İstanbul 1972, s. 10-15, 20 vd.

Zorlu mücadelelerden sonra Uygur Kağanlığı'nı rakiplerini birbiri ardına saf dışı bırakarak kurma başarısı gösteren Kutlug Bilge Kül Kağan uzun süre tahtta kalamamıştı. Nitekim, 747 yılında iki yıllık kağanlıktan sonra hayatını kaybedince yerine oğlu Bayan Çor (Mo-yen Ch'o) geçti. Kendine Kara Kağan (K'o-lo K'e-han) unvanını aldı. Tahta çıkmadan önce yeni kağan sert bir karaktere sahip olup, askerî stratejileri çok iyi analiz eden bir lider ve devlet adamı olarak ün yapmıştı. Tahta oturuşunun akabinde T'ang İmparatorluğu'na elçi yollayarak ilk dış temasını gerçekleştirdi[41]. Bu bir uluslararası değerlendirme olarak düşünülmelidir. Ancak, bu olayları anlatan kaynaklarda kopukluk söz konusu olduğu için teferruatlı ve doğru yorum yapmak çok zordur.

Hunlarda Mo-tu (MÖ 209-174), Gök Türklerde Mukan'ın (553-572), devletlerini içeride ve dışarıda geliştirmekte oynadıkları eşsiz rolü Uygurlarda Bayan Çor Kağan oynamıştır. O, Orta Asya'da ne kadar boy vesair gruplar varsa hepsini kendi birliği içine dâhil etmeye çalıştı. Onun düzenlediği askerî seferler dört ana başlık altında incelenebilir:

1) Batı seferi
2) Kuzey seferi
3) Oğuz seferi
4) Çinlilerle yapılan seferler.

Bayan Çor Kağan'ın devri her bakımdan Uygur Devleti'nin geliştiği, sağlam temellere oturduğu bir dönem sayılır. Çünkü, on iki yıllık süre içinde devlet her bakımdan büyümüş, etrafındaki boy ve devletlere üstünlüğünü kabul ettirdiği gibi idari teşkilatlanmasını da tamamlamıştır. Öncelikle Hun ve Gök Türk dönemlerinde gerçekleştiği gibi Orta Asya'daki boyları kendine bağlamaya çalışmıştır. İlk zamanlarda Bayan Çor'un kağanlığı halkın bir kesimi tarafından tanınmak istenmemiştir. Onlar Bayan Çor'un babasının hükümdarlığı zamanında yabguluk görevini yerine getirmiş olan Tay Bilge Tutuk'u kağan ilan etmişlerdi. Kıtanlar ve Tatarlar da onlara katılınca Bayan Çor için tehlike giderek büyüdü. Ne var ki, o önce Bükekü civarında iki gün süren çarpışmalarda Kıtan ve Tatarları mağlup etmeyi başarınca

41 CTS 195, s. 5198; HTS 217A, s. 6114; TFYK 965, 4a, b.

kendi soyundan gelen bütün kabileler geri dönüp ona bağlandı. Buna rağmen asilerin bazı beyleri ve diğer ileri gelenlerin cezalandırılması üzerine kağan kendi merkezine geri döndüğünde, halk yeniden ayaklanıp Kıtan ve Tatarlardan bir daha yardım istedi. Ancak talep ettikleri askerî yardım vaktinde gelmeyerek gecikti. Neticede Bayan Çor Kağan, onları çok ağır bir bozguna uğrattığı gibi bu defa sürülerini ve kadınlarını alıp geri döndü. Böylece daha ağır bir ceza vermiş oluyordu. Arkasından Selenga Irmağı'nın kuzeydoğusunda Kıtan ve Tatarları ağır bir bozguna uğrattı. Kaçmaya çalışan Kıtanlar kendiliğinden teslim olurken, Tatarlar Keyra Irmağı kaynağında ve Üç Birkü Suyu'nda sıkıştırılıp, askerlerinin yarısı öldürüldükten sonra teslim alındılar. Diğer isyancılar Tuzlu Altır Gölü civarında mağlup edildikten sonra devletin doğu tarafındaki huzursuzluklar nihayet sona erdi (750'den önce). Birbiri ardına Kazanılan bu zaferler sonucunda Uygur hâkimiyeti Moğolistan'ın doğusu ve onun da doğusundaki topraklara ulaşmış oluyordu.

Diğer taraftan seferler durmadı. 750 sonbaharında Güney Sibirya'da Yenisey (Kemçik) havalisinde yaşayan Çikler itaat altına alındı. Aynı yılın ilkbaharında Uygurlar Kuzeybatı Mançurya'daki Tatarları mağlup etmişti. 751'de bir kez daha Çikler yenildiği gibi Kırgızlar da baskına uğratıldı. Bu seferleri yapan Bayan Çor'un bir kumandanı idi. Kendisi aynı sıralarda Bolçu (Urungu) Irmağı üzerinde (Cungarya bozkırlarında Altay-Tanrı Dağları arasındaki geniş alan) Karlukları yendi. 752 yılında cereyan eden çatışmalarda ise Basmıllar, Türgişler, Karluklar art arda mağlup edildiler. Şine Usu Yazıtı'nda yazılan bilgilere göre Uygur Kağanlığı'nın birliği için Bayan Çor Kağan'ın iç savaşlarının en azından 755 yılına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.

Kuruluşları sırasında Uygurların en büyük müttefiki olan Karlukların batısında Türgişler yaşıyordu. Karlukların askerî gücü yüzyıl öncesinden beri zaten bilinen bir gerçekti. Bunlar zamanla Türgişlerle birleşince önemli bir rakip hâline geldiler. Karluklar üzerine sefer düzenleme ihtiyacı ortaya çıktığında, Bayan Çor batıya doğru ilerledi. Altay-Tanrı Dağları arasında yer alan geniş Cungarya-Tarbagatay bozkırlarındaki Karluklar yenilerek, batıya doğru çekildiler. Arkalarından Türgişler de

mağlup olunca Uygur Devleti'nin sınırları Seyhun Irmağı'na kadar genişledi. Kağanlık, doğu ve kuzeyden sonra batı yönünde de önemli kazanımlar elde ediyor ve birlik sağlanıyordu.

Kuzeyde Yenisey'in batı kolu Kemçik Irmağı civarında yaşayan Çikler de Bayan Çor Kağan'a bağlanmışlar, ancak bu bölgenin güçlü boyu Kırgızlar henüz ona boyun eğmemişlerdi. Bu arada Selenga civarında isyan eden Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlar mağlup edildiler. Artık Orta Asya'da rakipsiz kalan Uygurların siyasi üstünlüğünü bölgede yaşayan boyların hepsi kabul etmek zorunda kalmıştı.

752 yılında (5. ayda) T'ang İmparatoru Hsüan-tsung'un Bayan Çor Kağan'a "Tengride Bolmuş vefakâr hükümdar" anlamına gelmesi mümkün diye yorumladığımız bir unvan vermesi[42] Talas Savaşı'nda uğranılan ağır mağlubiyetle ilgisi olabilir. Nitekim Talas Savaşı yenilgisi T'ang İmparatorluğu'nun yaklaşık yüz yıldan beri sürdürdüğü Orta Asya politikalarına son veriyordu.

Uygurlar, 753 yılında A-pu-ssu adlı beyin askerî gücünü ortadan kaldırdılar. Dokuz Oğuz boylarından gelen bu boyun lideri uzun süreden beri T'ang hanedanına karşı başkaldırmış ve direniyordu[43]. Ancak T'ang hanedanı T'ung Yabgu adlı Karluk yabgusuna da Çince unvanlar vererek kendi taraflarına çekti. Üstelik Karluk yabgusunu Altay Dağı prensi (kralı) olarak tanıdıklarını açıkladılar. Aynı sıralarda 753 yılının 8. ayında Çin sarayına gelen Uygur elçisine çok fazla ipekli kumaş hediye edildi. Görüldüğü gibi Çinliler, bir yandan Uygur Kağanlığı'nın üst yönetimi ile iyi geçinmeye çalıştığını gösterme gayreti içine girse de diğer yandan ülke içindeki diğer güçlerle ilişkiye girmekten kaçınmıyordu. Uygurların çok büyüyüp Çin için tehlike oluşturduğu anda Karlukları devreye sokarak, Uygurları içeriden zayıflatabilirlerdi.

Çin'in İç İsyanlarında Uygurların Rolü

Çok uzun süre T'ang hanedanı tahtında kalan Hsüan-tsung ölünce yerine Su-tsung imparator oldu (755 yılı). Yeni imparator fazla vakit kaybetmeden Ch'eng Ts'ai adlı devlet adamını

42 TCTC 216, s. 7633; TFYK 965, 5a, b.
43 Çandarlıoğlu, s. 59

Uygurlarla ilgili işlerde görevlendirdi. Adı geçen şahsa daha önce Tun-huang bölgesinde idarecilik vazifesi yaptırılacaktı. Böylece Uygur Kağanlığı yöneticilerinin faaliyetlerini daha yakından takip etme fırsatı bulacaktı. Bu şahıs General Shih Ting-fang ile birlikte Uygurlara elçi olarak gönderildiğinde bir Uygur kızı ile evlendirildi. Kendisi de T'ang hanedanı prenseslerinden biri ile evlenmek üzere harekete geçti. Bunun için T'ang sarayına elçiler yollamaya başladı. İmparator, Ch'eng Ts'ai ile evlenen Uygur prensesine Bilge unvanını sundu[44].

Olayların anlatılışında artık Batı ülkelerinden Çin'e gelen vergi, vesair gelirin kesilmesinden söz edilir. Çinliler Talas Savaşı'nı kaybederek Batı ve Doğu Türkistan sahalarındaki hâkimiyetlerini yitirmişlerdi. Ayrıca Kansu bölgesi ve Lan-chou'nun batı taraflarında da kontrolü kaybettikleri anlaşılmaktadır[45]. Dolayısıyla İpek Yolu üzerindeki ana hat Çinlilerin kontrolünden çıkmıştı.

Bununla beraber T'ang hanedanı 755 yılında büyük bir isyanla karşı karşıya kaldı. Daha önce T'ang İmparatorluğu'nda yüksek görevler almış olan Soğd-Türk karışımı bir devlet adamı An Lu-shan liderliğinde kısa sürede kitleselleşen bir ayaklanma başlamıştı. Adı geçen kişi saraydan uzaklaştırıldığı kuzeydoğu eyaletlerinde Yen hanedanını kurduğunu ilan etmişti[46]. Ordusunda hem Çinliler hem de yabancı güçlerden askerler vardı. Asiler kolaylıkla Luo-yang ve Ch'ang-an gibi iki başkenti ele geçirdiler. T'ang sarayı güneybatıya doğru çekilmek zorunda kaldı. Ancak çok geçmeden suikasta uğrayan An lu-shan hayatını kaybedince isyan oğlunun liderliğinde sürdü. T'ang hanedanı artık yok olmak üzereydi[47].

Bu dönemde Çin'deki T'ang hanedanının esas derdi An Lu-shan isyanı idi. Katılanların sayısı 200 bine ulaşmış; imparatorluğu derinden sarsmıştı. Türk asıllı P'u-ku boyundan gelen Çinli

---

44 CTS 195A, s. 5198, 5199.

45 HTS 217A, s. 6115.

46 Barfield, s. 151.

47 Bu isyan hakkında daha fazla bilgi için bkz. E. G. Pulleyblank, *The Backgroud of the Rebellion of An Lu-shan*, London Oriental Series vol. 4, London 1955; W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1987, 211-212.

devlet adamı Huai-en imparatorluğun en büyük yardımcısı olarak ön plana çıkıyordu. P'u-ku (Bugu) boyu Dokuz Oğuz boylarından biri olup Tola Irmağı civarında yaşıyordu. 648'de Doğu Gök Türk Devleti'nin Çin'e bağlandığı devirde diğer Türk boyları gibi bağımsız kalmış, Çin ile tek başına temas kurarak Çince unvanlar almıştı. Hâlbuki kendi başlarındaki bey "ilteber" veya "erkin" unvanını taşıyordu. 682 yılı sonrası II. Gök Türk Kağanlığı'na bağlandılar. Bu devlet zayıflama emareleri gösterince bir kısmı Çin'e giderek T'ang hanedanına sığındı ve orada yükselerek imparatorluğun üst yönetiminde görev aldı. Uygur Kağanlığı Çin'den yeni elçi heyetinin gelişini fırsat olarak değerlendirmiş, karşı harekete geçmişti (756). Asilere karşı harekete geçen Uygur ordusuna Çin'in Shuo-fang garnizon kumandanı Kuo Tsu-i de katıldı. Ama ilk önce savaşıp yendikleri Çinli asiler değil Türk kökenli Tonra (T'ung-lo) adlı boy ve diğerleri idi. Bu arada kaynaklarda bahsedilen Bayan Çor Kağan'ın Çinli kumandan Kuo Tsu-i'yi görüşmeye alırken önce kurt başlı sancağa saygı duruşunda bulundurtması enteresan bir durumdur[48]. Bu savaş 756 yılının sonuna doğru Tai-lin-ku'da meydana gelmişti.

Bu arada Çin tarihinin en parlak hanedanlarından olan T'ang İmparatorluğu karışıklığa sürüklendi. Diğer taraftan 751 yılındaki Talas Savaşı'nda uğradıkları ağır mağlubiyet, onların Orta Asya'dan geri çekilmelerini sağlamıştı. Ardından Soğd asıllı An Lu-shan'ın çıkardığı isyan kısa sürede T'ang İmparatorluğu'nu büyük bir kargaşa içine düşürdü (755)[49].

Uygur Askerî Yardımı

Çaresiz kalan T'ang hanedanı dışarıdan müttefik arama yoluna girmek zorunda kaldı. Prenslerinden birini 756'da Bayan Çor Kağan'ın merkezine gönderdi. Bayan Çor Kağan, babasından aldığı mirası daha da büyütmüş; bütün Orta Asya'yı hâkimiyeti altına alarak bozkırların tek egemen gücü olmuştu. Orhun bölgesinde Karabalasagun'da bir başkent tesis etmişti. Görüşmelerden sonra Uygur kağanı Çin'e askerî yardımda

48 HTS 217A, s. 6116; TCTC 219; TFYK 973, 979.
49 Eberhard, s. 208-213.

bulunmayı kabul ederek, bir ordu hazırlanması için talimat verdi. Ayrıca ittifakın daha sağlam olduğunu göstermek için de evlatlık kızlarından birini T'ang prensi ile evlendirdi[50]. Devam eden süreçte yardımın ilk adımı olarak Çin'deki isyancılara yardım eden Töles boylarını yenilgiye uğrattı. Diğer taraftan veliahdı olan oğlunu yabguluk makamına tayin ederek, Çin'deki isyancılarla savaşmak üzere T'ang topraklarına yolladı[51].

T'ang İmparatoru Hsüan-tsung kırk dört yıllık saltanatından sonra 755 yılında öldü ve yerine Su-tsung tahta geçti. Söz konusu isyan o zaman için yaklaşık 140 yıllık T'ang hanedanının çatırdamasına yol açarken, yeni imparator Uygurların yardımıyla düştüğü çaresiz durumdan çıkmaya çalışıyordu. İşte, bu esnada Bayan Çor Kağan bir Uygur prensesini gelin olarak göndererek güvenilir olduğunu gösterdi. Aslında Bayan Çor'un hedefi evlilik yolu ile akrabalık kurmak suretiyle T'ang hanedanını etki altına almaktı. Yine birçok devlet adamını Çin başkentine yollayarak, yeni diplomatik girişimlerde bulundu. Arkasından kendisi çıktığı büyük seferde Çinli devlet adamı Kuo Tsu-i ile birlikte Çin'e doğru ilerledi ve Sarı Irmak'ın kenarında Çin'e saldıran Türk asıllı T'ung-lo (Tongra) boyunu yendi.

757 yılına gelindiğinde Uygur-Çin ilişkilerinde önemli gelişmeler yaşanmaya devam ediyordu[52]. Bir Uygur prensesi Çin'e gelin gitmiş; her iki hanedan arasında evlilik yolu akrabalık kurulmuş, dolayısıyla ittifak sağlanmıştı. Ancak ülkesi içinde patlak veren isyanlar yüzünden bir türlü asayiş sağlayamayan T'ang hanedanı daha fazla Uygur yardımına ihtiyaç duyuyordu. Nitekim yine askerî yardım talebinde bulundular. Yardım talebinin ısrarla tekrarlanmasının bir sebebi de daha önce Kuo Tsu-i adlı Çinli kumandanın Uygurlar ile savaşarak onların savaş gücünü yakından tanımasıdır. Güçlü dinamik savaşçı Uygur ordusunu yanlarına aldıkları takdirde asilerle baş edebileceklerini düşünüyordu[53]. Nitekim sonuçta da öyle oldu. Uygurlar onların isteklerini geri çevirmediler.

---

50 TCTC 219, s. 7726.
51 Mackkerras, s. 59.
52 Mackerras, s. 57 vd.; Çandarlıoğlu, s. 62 vd.
53 TCTC 220, s. 7739.

Uygur yardım ordusu 757 ortalarında 4 bin atlı ile Çin topraklarına girdi. Sayıca az görünen bu ordu savaş meydanlarında büyük işler yaptı. Ch'ang-an şehrinin dışında asilere arkadan saldıran Uygur süvari birliği onları kaçmak zorunda bırakmıştı. Uygurlar asileri hızla takip etmeyi tavsiye ediyorlardı. T'ang generalleri buna yanaşmadılar. Yani savaş meydanlarında Uygur ve Çinli kumandanlar arasında strateji farklılığı vardı. Bozkırlılar düşmanın zayıf noktalarını tespit ediyor ve derhâl saldırmayı gündeme getiriyorlardı. Çinliler ise ağır hareket eden kalabalık ordular ile hedefe ulaşmaya çalışıyorlardı.

Birkaç hafta sonra iki ordu Luo-yang'da buluştu. Uygurlar tekrar asi ordusunu arkadan sararak T'ang generallerinin kazanmasını sağladı. Her iki başkent sonuçta T'ang hanedanının tekrar eline geçmişti. Uygurlar emeklerinin karşılığını istiyorlardı. Cha'ang-an'da savaş bitmediği gerekçesiyle yağma yapmalarına izin verilmedi. Ancak, Luo-yang'da ağır bir yağma gerçekleştirildi. Şehir üç gün ağır bir şekilde yağmalandı. Neticede Luo-yang'da hiçbir şey kalmamıştı. Bu yağma uzun süre Çinliler tarafından unutulmayacaktır[54].

Kumandanlardan Kuang-p'ing onları durdurmaya çalıştı ise de başarılı olamadı. Bir türlü bitmeyen yağmayı sonlandırmak için Uygurlara aşırı miktarlarda işlenmiş ipek ve nakışlı kumaşlar verildi. Bundan başka yıllık 20 bin top ipek ve liderlerine unvanlar ve hediyeler sunulacaktı. Sonra Bayan Çor Kağan, imparatorun öz kızlarından biri ile evlendi. Çin geleneğinde imparatorların öz kızlarını yabancı hükümdarlara eş olarak vermeleri çok az görülen bir olaydır. Bayan Çor'a gerçek bir prensesin gönderilmesi, T'ang hanedanının içine düştüğü durumu ve Uygurlara olan ihtiyacını göstermektedir. Bunun yanında Uygurlar ve Çinliler sürekli at ve ipek değiş-tokuşu yapacaklardı. Çin'e getirilen her at karşılığı 40 parça ipek kumaş verilecekti. Bu durum geleneksel ticaret dengesinin bozulması anlamına geliyordu. Eskiden alışverişlerde bir at için 4/5 parça ipek ödenirdi. Bunun yanında gönderilen atların zayıf olduğu gerçeği de söz konusuydu.

54 Barfield, s. 152.

Uygur askerî harekâtı şöyle gelişti: Bayan Çor Kağan, yabgu unvanlı ya da yabguluk görevini yürüten oğlunu, kumandanlarından Ti-te'yı ve başka komutanlarını 4 binden fazla askerle Çin topraklarına yolladı. Uygur askerî gücü Feng-hsiang'a vardığında T'ang hanedanı imparatoru, yabguyu özel olarak kabul etti. Toplamda 200 bin kişiye ulaşan orduya Shuo-fang'dan Çin askerleri de katılmıştı. Ordudaki Çinli askerleri kumanda etmek için General Shu bulunuyordu. Uygur ordusu komutanı yabgu ile Çinli General Shu karşılaştıklarında birbirlerini çok sevmiş ve kardeş gibi olmuşlardı. Bu arada Kuo Tsu-i, yabgu ve etrafındakilere üç gün sürecek eğlence ve ziyafet düzenledi. Yabgu, onun bu fikrine karşı çıkarak tepki göstermişti. Çünkü, yabguya göre *"Çin ülkesinin karışıklık içinde bulunduğu bir anda, kendilerinin de çok uzaktan savaşmak üzere yardıma geldiklerini, ziyafet ve eğlenceye vakit ve gerek olmadığını"* ifadeyle önceliklerinin savaş olması gerekiyordu. Buna rağmen ziyafet ve eğlencelerin düzenlenmesinden vazgeçilmedi ve bitişinin sonrasında isyancıların üzerine doğru sefere çıkıldı. Uygur askerlerinin beslenmesi için günlük 200 koyun, 20 sığır ve 40 ölçek (hu) pirinç verilmesi kararlaştırılmıştı. Uzun yürüyüşten sonra Ch'ang-an'a gelen ordu üçe bölündü. Batı tarafındaki askerler Hsiang-chi Tapınağı yakınında beklemek üzere mevzilendirildiler. Kuzeydeki askerî birlikler ise Feng Irmağı'nın doğusunda konuşlandırıldılar. Orta orduda ise Li Ssu-ye önde olmak üzere, arkasında Kuo Tsu-i, onunda arkasında Yang Ssu-li'nin ordusu mevzilendiler.

100 bin kişilik asi ordusu ise kuzey tarafta bekliyordu. Asilerin lideri Li Kuei-jen ileri atılıp geri çekildi. Üzerlerine giden Çin ordusu ileri harekâta girişti̇ğinde etrafa saklanan asiler birden ortaya çıkınca imparatorun ordusu çok korkarak geri kaçtı. Ama arkada bıraktıkları lojistikler asilerin eline geçti. Bu duruma çok üzülen Çinli kumandanlardan Li Ssu-ye "kendini kurban edeceğini" iddia ederek ileri atıldı. Onlarca asiyi katletti. Durumu fark eden asi ordusu, imparatorun ordusuna saldırarak panik içine düşmesini sağladı. Bu arada P'u-ku Huai-en'ın savaşa geldiğini duyan asi ordusu korkmaya başladı. Nihayet Uygur askerlerinin ileri atılmasından çekinen Li Ssu-ye'nin

ordusu savaşa cesaret edebildi. Neticede 60 bin kadar asi askeri katledilmişti. Artakalanlar geceden faydalanarak şehrin içine dağıldılar. Çinli kumandanlardan Shu, isyancıları takip etmek istemediyse de P'u-ku Huai-en'ın askerleri kaçan isyancıların ardından gitti. Devamında isyancıların elinde bulunan Hsi-chih şehri de kurtarıldı.

Uygurların Ödüllendirilmesi

Uygurlar kendilerine söz verildiği gibi Ch'ang-an'da yağma yapmak istiyorlardı. Uygur yabgusu galibiyette oynadıkları rol gereği kendine göre haklı saydığı bir yağma talep ediyordu. Fakat Çinli kumandan şehir yağmalandığında halkın çok korkacağını ve asilerin kontrolündeki diğer şehirlerin özellikle doğu başkenti halkının yağmadan ürkerek asilerin yanına geçebileceğini söyledi. Onun sözlerini makul bulan Uygur yabgusu daha sonra yağma yapmaktan vazgeçti. P'u-ku Huai-en'ın arkasından gidip Ch'ang-an'ın güneyinden ilerledi. Sarı Irmak'ın doğu taraflarında konuşlandı. Diğer imparatorluk ordusu kumandanı Kuo Tsu-i, Hsien-tien üzerine yürüdü. Kuo Tsu-i, tam asilere mağlup oluyordu ki Uygur ordusu onun imdadına yetişti. İsyancıları ok yağmuruna tutarak dağıttılar. Böylece Kuo Tsu-i hem kendi canını hem de askerlerini yenilgiden kurtarabildi.

Akabinde Yen-chuang ve Chang T'ung-ju gibi asi liderlerinin ellerinde tuttukları Shan şehrini terk ederek doğuya kaçtıklarını görüyoruz. Kaçan asiler P'u-ku Huai-en tarafından takip edildi. Nihayet imparatorluğun doğu başkenti Luo-yang tekrar ele geçirildi. Bu seferler esnasında Uygurların çok yemek yemesi, hiç doymak bilmemeleri Çinlilerin çok dikkatini çekiyordu. Burada da Uygurların yağma yapmamaları için kendilerine 10 binden fazla ipekli elbise sunuldu. Bunun üzerine yağma yapılmasından vazgeçildi. 757 yılı 11. ayında imparator, Uygur yabgusuna Ssu-k'ung beyi unvanını sunup, Uygurlara yıllık 200 bin top ipekli kumaş verileceğini bildirdi[55].

Neticede, Uygurlar 757 yılında Çin'e tekrar yabguları ile birlikte dört bin asker ve çok sayıda at göndermişler, Çinliler de

55 TCTC 220, s. 7755; TFYK 926, 979, 14a, 973, 15a, b, 16a.

onları büyük bir tören ve ziyafetle karşılamışlardı. Onun gönderdiği yabgu, bundan sonra An Lu-shan isyanının bastırılması işine girişti. Hsian-chi'ye giden ordu Feng Suyu kenarında asileri yendiği gibi neticede isyancıların eline geçen başkent Ch'ang-an geri alındı. Arkasından diğer önemli bir şehir hatta yazlık başkent olan Luo-yang'ı geri almak üzere harekete geçtiler. Uygur kuvvetleri yine yabgu idaresinde ilerleyip asileri tamamen bozguna uğrattılar. Uygurlar Ch'ang-an'da sakin kalmışlar yağma yapmaya girişmemişlerdi. Fakat, Luo-yang'da doğru hazine dairesine yönelip yağmalar gerçekleştirdiler. Pazarlardan ve köylerden zenginlikleri ele geçirdiler.

Yağmaların üç gün sürdüğü bildiriliyor. Daha sonra Ch'ang-an'a geri döndüler. İmparator Su-tsung onlara nakışlı işlemeler renkli ipekli kumaşlar verdi. Dönerlerken Uygurlara katkılarından dolayı minnettarlıklarını ifade eden bir konuşma yaptı. Üstelik cesaretlerini ve kahramanlıklarını övdü. Yabgu askerlerinin Sha-yüan'de kalacağını, kendisinin Ling-chou ve Hsia-chou'ya giderek at toplayacağını, sonra Fang-yang'ı ele geçireceğini söyledi[56]. İmparator, daha sonra bir ferman çıkararak yabgunun yeteneklerinin kendilerinin çektiği ağır zorlukları hafiflettiğini, yabgunun doğruluğunun sayesinde devletlerinin devamının mümkün olabildiğini ifade etti. Devletlerinden 10 bin li uzakta olan ülkeler içinde T'ang İmparatorluğu için çalışan tek kişinin o olduğunu, onun sözlerinin daima güvenilir olduğunu, son derece nazik ve iyi bir karaktere sahip bulunduğunu vurguladı. Onun yeteneğinin bin insana eşit olduğunu, herkesten önce onun takdir edilmesi gerektiğini açıkladı. Zalim ve kötü insanların T'ang hanedanının idaresini karıştırıp da Çin'de huzur kalmadığı zaman kağanın kendileriyle kardeş sayarak anlaşma yaptığını, baba ve oğulun ordusunu kurarak başardığını belirtti. Çok zeki olduğunu gösterdiği stratejileriyle bütün asilerle savaştığını bildirdi. Trampetin bir vuruşu ile bütün ordunun harekete geçtiğini, 10 bin li'lik alanın ve 20 gün içinde iki başkentin asilerden geri alındığını vurguladı. Onun olağanüstü kudreti dağların zirvelerini ele geçirmeye yeterliydi.

56 CTS 195A, s. 5200; HTS 217, s. 6116.

Onun zekâsının rüzgârlara ve bulutlara hükmedecek seviyede bulunduğunu, üstelik arada çıkan tehlikeli durumların onu hiç etkilemediğini bildirdi. Onun başarılarının gökyüzünde güneş ve ay gibi parladığını, onun hikâyesinin bütün nesil tarafından öğrenileceğini, T'ang hanedanına yaptığı katkılarından dolayı en yüksek unvanlar olan Ssu-k'ung (Genel İşler Müdürü) ve Chung-i Wang (Prens) yapıldığını bildirdi. Bundan dolayı 20 bin top ipeğin her sene kendisine verileceğini açıkladı[57]. Böylece Çin imparatoru aşırı derecede övdüğü ve önüne hediyeler yığdığı Uygur yabgusuna minnettarlığını gösteriyordu. Çünkü onun kumanda ettiği Uygur ordusunun sayesinde Luo-yang ve Ch'ang-an gibi iki başkentini tekrar elde edebilmişti. Aksi takdirde T'ang İmparatorluğu ve hanedanı yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştı.

Gerçek Prensesin Gelişi

Aslında onlar, Luo-yang'ı da yağmalamışlardı. Onların sayesinde ülkesine tekrar sahip olan İmparator Su-tsung çok büyük hediyelerle Uygur kumandanlarını ödüllendirdi. 758 yılında imparator, Bayan Çor Kağan'a kendi küçük kızını gelin olarak gönderdi. Tarihte Çin imparatorlarının öz kızlarını yabancı ülkelere gelin göndermeleri çok az rastlanan bir gerçektir. Herhâlde bu Uygurların Çin'e yaptığı yardımların karşılığı olmalıdır. Ayrıca, bu olay iki ülke arasındaki diplomatik ilişkileri ve Orta Asya'nın doğusundaki siyasi durumu net bir şekilde açıklıyordu. Söz konusu prensesin adı Ning-kuo idi ve muhteşem bir merasimle Bayan Çor Kağan'a gönderildi. Prensesin gelişi ile birlikte getirilen çok miktardaki muhteşem hediyeleri, kağan kendi devletine gayet iyi hizmet eden adamlarına dağıttı[58].

Çin içindeki isyanların bastırılması sonucu 758 yılına eskisine oranla daha rahatlamış giren T'ang hanedanı sarayını iki önemli elçilik heyeti ziyaret etti[59]. Bunlardan birisi Ko-chih adlı bir Arap elçisinin başkanlığındaki Abbasi heyetidir. Diğeri ise

57 Çandarlıoğlu, s. 65.
58 CTS 195, s. 5198-5201; HTS 217A, s. 6115-6117; WHTK 2718c.
59 Mackerras, s. 65 vd.

To-hai Apa (A-po) başkanlığındaki sekiz kişilik Uygur elçilik heyeti idi. Her iki elçilik heyeti aynı anda saraya geldikleri için öncelik konusunda tartışma meydana geldi. Çin sarayının protokol görevlileri onları sağ ve sol olmak üzere iki gruba ayırıp doğu ve batı kapılarından aynı anda içeri alarak protokol tartışmasına son verdiler.

Neticede T'ang imparatoru, Tzu-chih adlı salonda Uygur elçilerinin şerefine büyük bir ziyafet düzenledi. Yine hediyeler dağıttı. Ülkesi içindeki isyanlar yüzünden iyice bunalmış durumda olan imparator, Uygur kağanı ile daha da yakınlaşmak ve bunu sürekli hâle getirmek için çok nadir görülen bir şey yaptı. Öz kızını gelin olarak göndermeye karar verdi. Bu iş için seçilen kıza Ning-kuo Prenses unvanı verildi. Prensesin gönderileceği Uygur Kağanı Bayan Çor'a ise "cesur, savaşçı, uzak toprakların kahramanı" anlamına gelen Ying-wu Wei-yüan Bilge Kağan unvanı verilecekti.

Ning-kuo Prenses Uygur ülkesine gelin gideceği için çok üzgündü. Ancak devlet işlerinin çok önemli olduğunu, ölse dahi gitmekten vazgeçmeyeceğini söyledi. Onu, Hsien-yang'a kadar yolcu eden imparator kızına veda ettikten sonra gözyaşları içinde geri döndü. Çinli heyetin başkanı Yü, Bayan Çor Kağan'ın otağına ulaştığında Bilge Kül Kağan, sarı renkli bir elbise giymişti. Başında Soğdların şapkasına benzer bir şapkayla çadırın içindeki tahtında oturur vaziyette Çinli heyeti karşıladı.

Kağan, Çinli heyet başkanını sorgulamaya başladı. Onun imparator ile yakınlık durumunu sordu. Heyet başkanı kendisinin T'ang hanedanı imparatorunun kuzeni olduğunu söyleyince kağan, ondan daha yüksekte duran Lei Li-chün'ün neden böyle davrandığını sordu. Bunun üzerine adı geçen harem ağası derhâl daha aşağı bir seviyeye geçti. Üstelik Bayan Çor Kağan, harem ağalığı mevkiinin kölelik gibi olduğunu ifade etmişti.

Çinli Yü'nün eğilerek selam vermemesi kağanın tepkisini çekmeye devam etti. Ona Çinlilerin ve Uygurların elçilerinin yani iki tarafın da her zaman hükümdarları selamladıklarını, kendisinin nasıl böyle bir şeye cesaret ettiğini sordu. Karşılığında Yü, Çin imparatorunun kendi öz kızını evlenmek üzere

yollamasının, Bayan Çor Kağan'a ne kadar değer verdiğinin bir göstergesi olduğunu ifade etti. Bu evlilik vasıtasıyla kağan ile dostluk ilişkisi kurmaya çalıştığını söyledi. O zamana kadar yabancılarla evlenmek için seçilen kızların genel de imparatorların öz kızı olmayıp, imparatorluk ailesinden gelenler olduğunu açıkladı. O anda Ning-kuo Prenses'in, imparatorun öz kızı olarak, çok miktarda altın ile 10 bin li (çok uzak) mesafeden evlenmek üzere geldiğini, dolayısıyla kağanın doğrudan T'ang imparatorunun damadı seviyesine yükseldiğini, bundan dolayı aradaki farkı bilip anlaması gerektiğini, nasıl olur da imparatorun fermanı kendisine sunulurken hâlâ oturduğunu sordu[60]. Onun söylediklerinden etkilenen kağan ayağa kalkarak imparatorun yolladığı fermanı aldı[61].

Evlilik töreni gerçekleştikten sonra Ning-kuo Prenses'e hatunluk unvanı verildi. Kağanın Çin imparatorunun öz kızı ile evlendiği için mutlu olduğu anlaşılıyordu. Öte yandan Çinli heyetin getirdiği ipekleri, renkli kumaşları, elbiseleri, altın gümüş eşyaları devlet adamlarına dağıtarak onlara bağışladı. Karşılığında da Çinlilere çok miktarda hediyeler verdi. Böylece onlar da ülkelerine eli boş dönmüyordu. Çünkü, kendilerine beş yüz at, samur kürkler ve keçeden yapılmış kilimler verilmişti.

Askerî yardımların devam ettiğini 758 yılında da çok açık bir şekilde görüyoruz. Yine 3 bin askerlik süvari birliği hazırlanarak Ku-ch'o ve başbakanları Ti-te komutasına verildi. Çin'e gelen bu askerî birlik P'u-ku Huai-en'ın emrinde Shuo-fang bölgesindeki asilere saldırtılacaktı. Aynı yılın ekim ayında Uygur kağanı bir elçilik heyetini teşekkür için T'ang hanedanı sarayına yolluyordu. Elçiler Çin imparatoruna 50 bin kişilik Kırgız ordusunu yendiklerini bildiriyorlardı.

Söz konusu heyete büyük bir ziyafet tertip eden imparator, ayrıca mevkilerine göre hediyelerle taltif ediyordu. İki ay sonra General Kai ve üç kadını yine teşekkür için yollamışlardı.

Eski zamanlarda yüce imparatorların idare ettiği ülkenin tamamında, devlete hizmet edenler mutlaka ödüllendirilirdi.

60 CTS 195, s. 5200; HTS 215A, s. 6117.
61 Çandarlıoğlu, s. 72 vd.

Doğruluğun olduğu yerde güven de bulunur, karşılıklı güven verilen sözün sonuna kadar tutulması ile gerçekleşirdi. Fazilet bütün insanlık için yararlı bir şeydi. İyi ahlaka sahip olmayanlar yerlerinden edilerek değiştirilirdi. Chou hanedanı zamanında (MÖ 1150-1256) yabancılara karşı iyi muamele ediliyordu. Neticede yabancılar çok mutlu oluyorlar, Çin ile sağlıklı ilişki kurmak için yaklaşıyorlardı. Han hanedanı zamanında (MÖ 206-MS 220) da yabancılarla tesis edilen evlilik ilişkileri iyi sonuçlar verdi. Dolayısıyla kendisinin de yabancılarla dostluk ilişkilerini artırmak için eski imparatorların yaptığı gibi evlilik yoluna gideceğini açıkladı.

Çünkü T'ang ülkesinde isyanlar çıktığında imparatorluk büyük tehlike altına girmişti. Uygur kağanı, yakın bir dost gibi davranarak kendilerine yardım etmek üzere asker yollamıştı. Çin'deki asilerin ordusu ile çarpıştılar. Onların sayesinde isyanlar önlendi ve T'ang hanedanı kurtuldu. Daha önceki devirlerde de Uygurlar ile evlilikler dolayısıyla akrabalık kurulmuştu. Nihayet T'ang hanedanının iki başkenti de kurtulmuştu.

Yaptıkları yardımların karşılığında Uygurlar, bir Çinli prenses ile evlenmek talebinde bulundular. Uzaklara giden öz kızını özlemek doğal bir insan hissidir. Öz kızını uzak diyarlara göndermesinin kendisini çok üzdüğünü, ancak ülkesi ve milleti için bu fedakârlığın yapılması gerektiğini vurguladı. Sanıldığının aksine kızına karşı çok iyi duygular beslediğini, Çin topraklarının dışında bir saray kurularak kızının oraya yerleştirilmesini talep ettiğini, bu kadar uzak mesafeye kızını gelin göndermekle iki ülke arasında barış kurulmasını amaçladığını söyledi.

Uygurlar ile yakınlık ve güven tesis edildikten sonra, hem T'ang hanedanı sarayına hem de Çin ülkesine huzur gelecek, güvenlik sağlanacaktı. Gerçek dostluğun yalancı gururu bitireceğini ifade etti. Bundan dolayı en küçük kızının Ning-kuo Prenses unvanını alarak Bayan Çor Kağan ile evleneceğini ve bunun için gerekli hazırlıkların yapılmasını emretti. Ayrıca gönderilecek kuzeni elçi Yü'nün kağana Bilge Kağan unvanını vereceğini açıkladı[62].

---

62 TCTC 221, s. 7784; TFYK 965.

Uygurlar, askerî yardımlar bahanesiyle Çin topraklarında uzun gezilere çıkmışlar, yaptıkları seyahatlerle bu ülkenin zenginliğinin farkına varmışlardı. Bundan sonra Çin ülkesine daha büyük bir iştahla zenginliklere ulaşma hedefi olarak da bakacaklardır. Özellikle çok kıymetli olan ipek ve ipekli kumaşlar dikkatlerini çekiyordu. Kendilerinde fazlasıyla mevcut olan ata Çinlilerin ihtiyacını biliyorlardı. Neticede at götürüp ipek almaya başladılar. Bir ata karşılık 40 parça ipek talep ediyorlardı. Her yıl tekrarlanan bu alışveriş Çinlilerin dengesini bozmaya başladı. Çünkü Uygurların götürdüğü at sayısı Çinlilerin taleplerinin çok üstüne çıkıyordu. Karşılığında bol miktarda ipek sunulması da Çin halkının tepkisini çekiyordu. Çin sarayının ahırları at ile dolu iken daha fazla ata gerek yok diyorlardı. Bunun üzerine halkın tepkisini azaltmak isteyen imparator, Uygurların 10 bin atına karşılık 6 bin parça ipek ödeyerek dengeyi sağlamaya çalıştı. Uygurları tamamen reddetme imkânı yoktu. Ancak yaşadığı iç problemlerin çözülmesinde Uygur katkısı çok fazla idi[63]. Ve içinde bulunduğu durum sebebiyle böyle bir yardım imkânını yok sayamazdı (758).

Bayan Çor Kağan'ın Ölümü

758 yılında Kırgızlar üzerine de büyük bir sefer düzenlendi. Ağır mağlubiyete uğrayan Kırgızlar, Uygur Kağanı Bayan Çor'a itaat ettiler. 759'da Uygurlar tekrar Çin'e yardıma devam ettiler ise de az başarı kazanıldı. Birkaç ay sonra Bayan Çor Kağan öldü. Yerine İ-ti-chien unvanlı Mo-yü (Bögü) geçti.

759 yılına gelindiğinde Kutlug Çor Tegin (Ku-ch'o Te-le) Kuo Tsu-i ve ordusu ile asilerin dokuz garnizonuna karşı saldırıya geçtiler. Ancak, Hsiang-chou'da giriştikleri savaşta yenilgiye uğradılar. Buna rağmen T'ang hanedanı imparatoru onları Chin-ch'en sarayında ağırladı. Onların şerefine eğlence tertip edilip kendilerine hediyeler sunulmuştu. Nisan ayının sonlarına doğru mağlup Kutlug Çor, yakın adamları ile ordusunun başına dönmek üzere yola çıktı. Bu arada kendisine de bazı Çin unvanları takdim edilmişti[64].

63 Çandarlıoğlu, s. 76 vd.
64 Mackerras, s. 69 vd.

Aynı sıralarda Uygur Kağanlığı çok başarılı ve devleti zirveye çıkarmış, zaferden zafere koşturmuş kağanı Bayan Çor'u kaybetti. Diğer unvanı Bilge Kül Kağan olan Bayan Çor hastalanarak öldü. Yabgu unvanlı oğlu kendisinden önce öldürülmüş olduğu için yaşı küçük olan oğlu Tengri (Teng-li) unvanıyla kağanlık makamına oturdu. Onun hanımına da bozkır geleneğine uygun bir şekilde hatun unvanı verildi.

Bayan Çor Kağan'ın cenaze törenine Li T'ung adlı önemli bir devlet adamını gönderen T'ang hanedanı taziyede bulundu. Bayan Çor Kağan'ın defin işlemleri sırasında Uygur devlet adamları (tu-tu'lar ve diğerleri) Çinli hatun Ning-kuo'yu da yakmaya teşebbüs ettiler. Bunun üzerine prenses kendisinin Çin asıllı olduğunu öne sürerek, kendi geleneklerinde kocası ölen bir kadının sabah akşam ağladığını, yaklaşık üç yıl yas elbiseleri giydiğini ileri sürdü. Ayrıca kocası Uygur kağanının Çin geleneklerini çok beğendiğini, üstelik kendi geleneklerini uygulayacaksa neden 10 bin li uzaktan bir kız ile evlendiğini, dolayısıyla Çin kanun ve geleneklerine uygun hareket edilmesini söyledi. Buna rağmen bozkır geleneklerine uygun olarak yüzünü çizerek yüksek sesle ağladı[65].

Neticede yüzünü çizen Ning-kuo Prenses Türk geleneklerine uygun normal yasını tuttu. Herhangi bir çocuğu olmadığı için ülkesi Çin'e dönmesine izin verildi. Çin imparatoru onun dönüşüne çok sevinmiş; bütün devlet adamları ve görevlilerine Ming Kapısı'nda prensesi karşılama töreninde bulunmaları için ferman çıkarmıştır.

Uygur Kağanlığı'nı her yönden geliştiren, yükselten Bayan Çor Kağan 759 yılında ölünce yerine oğlu Bögü geçti. Bu kağan adına 759 yılında Moğolistan'ın Moğoltu Irmağı - Orgotu Dağı - Şine Us Gölü civarında bir yazıt dikilmiştir. Yazıtta Bayan Çor Kağan'ın zaferleri başarıları anlatılmaktadır[66].

---

65 Çandarlıoğlu, s. 77.

66 Uygur yazıtları için bkz. H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994, s. 163-186; Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 34-37; Osman Mert, *Ötüken Uygur Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*, Ankara 2009; Hatice Şirin User, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara 2016; Mehmet Ölmez, *Orhon Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara 2013.

Yazıtlarda Bayan Çor Kağan Anlatımı

Uygur Kağanlığı tahtında 12 yıl kalan ve bu sürede ülkesi ve milleti için müthiş işler yapan Bayan Çor'un faaliyetlerini anlatan üç önemli yazıt bulunmaktadır. Yazıtların keşfedildiği alanlar kendisinin ağzından da söylediği gibi Ötüken'dedir. Bunlar Tes, Taryat ve Şine Us anıtları olup doğrudan onun faaliyetlerini anlatırlar. Yaptığımız saha gezilerinde yazıtların dikildiği alanları yakından görme fırsatı bulduk. Orhun ve Tamır ırmak havzalarının Türk tarihi için önemi büyüktür. Kül Tegin, Bilge Kağan gibi önde gelen Gök Türk yazıtları, Uygur dönemine ait Tes, Taryat ve Şine Us yazıtları bu bölgede dikilip yazılmışlardır. Bunlardan başka aynı bölgede Karabalasagun, Hoyt Tamır gibi çok sayıda küçük yazıtlar da meydana getirilmiştir. Uygurlar, devraldıkları Gök Türk mirasını sıkı bir şekilde devam ettirdiler. Belki Mani dinini kabullerinden sonra kale-şehir türü yapıların inşasına ağırlık verdikleri düşünülebilir.

Aşağıda konu bütünlüğünün sağlanması açısından bahsettiğimiz üç önemli yazıtta kayıtlı bilgilerin toplu değerlendirmesini sunuyoruz.

1) Tes Yazıtı'nda: Tes Yazıtı, 750 yılında Tes Irmağı'nın kenarında dikilmiştir. Bundan dolayı Tes Yazıtı adıyla anılır. Maalesef silinme ve yıpranmalardan kaynaklanan sebepler yüzünden bazı yerleri okunamamaktadır. Buna rağmen Uygur Tarihi özelinde çok büyük değere sahip olan yazıttaki bilgileri buraya alma ihtiyacı hissettik. Neticede İslam öncesi Türk tarihinin ve kültürünün kıymetli bir hazinesinden vazgeçemezdik.

Yazıtta önce Bayan Çor Kağan'ın tahta çıkışından söz edilerek anlatılmaya başlanır. Bayan Çor adının geçmemesinden bu ad ve unvanın kendisinin kağan olmadan önce kullanıldığı gibi bir sonuç ortaya çıkar. Onun yerine Tengride Bolmış El (İl) Etmiş Bilge Kağan olarak yazılmıştır ve öyle devam eder. Ancak, Bayan Çor adı sadece Çin kaynaklarında görüldüğü için Çinlilerin onu tanıdığı ilk unvanlarıyla kaydetmiş olması muhtemeldir. Fakat kağanlığının öncesinde Uygurların kuruluşu ve yükselişinde yaptığı faydalı, başarılı işleri açıklar. Buna göre

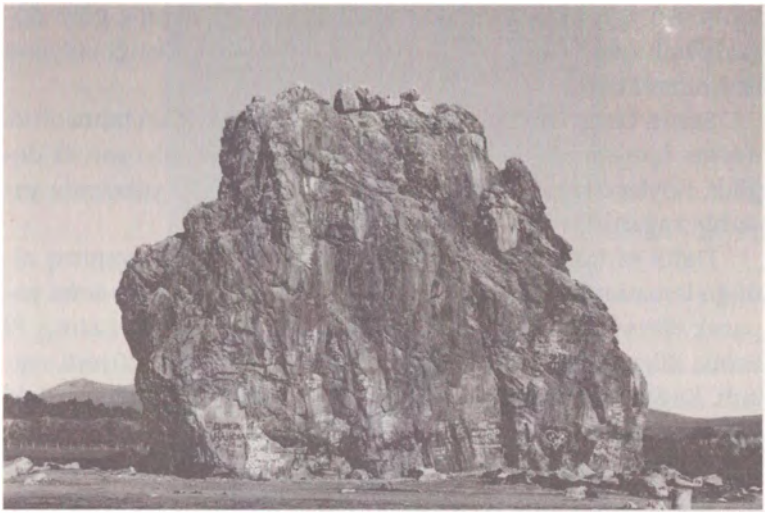

Hoyt Tamır Yazıtlarının bulunduğu kaya

ülkesini huzura kavuşturup, devlet nizamını tesis ettikten sonra, kağanın bilgeliğinden ve doğuda yaşayan halkların Bayan Çor'a itaatlerinden bahsedilmiştir. Yollug Kağan adlı kişinin kimliği ise tespit edilememektedir.

Yazıtta daha sonra Kül Bilge Kağan adından söz edilir. Tes Irmağı'nın etrafında Kasar adlı yerin batı tarafında kendilerine yurt tuttukları bildirilir. Elser adlı kişinin yazıtı yazdığı kaydedilmiştir.

Verilen bilgiye göre 745 (tavuk yılında) İl (El) Etmiş Han vakti geldiği için ölünce yabgu, kağanlık makamına oturmuştur. Onun oğulları Tarduş ve Tölis (Töles) şad olarak tayin edilmiştir. Yer ve Gök yaratıldığı zaman Uygur Kağan tahta oturmuştur ifadesiyle dünyanın yaratılışına, bir tür kozmolojiye işaret eder. Ülkesini üç yüz yıl idare etmiş, sonra halkı dağılmıştır. Bu ifadelerle yazıtın yazıcısı İslam öncesi Türk tarihinin derinliklerine dalmaktadır. Yer ve Gök'ün yaratılmaları konusu Kül Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında da vardır.

Bozokların beyine saldırtarak Uçuz Gölü'ne atlarıyla birlikte dökmüştü. Evdi Bersil, Kadır (Akatzir), Kasarlar o anda ulaşmış, adı geçen boylar, doğuda Çin'e bağlanmıştı. Uygur kağanının

tahta oturuşundan 70 yıl geçmişti. Burada Ötüken'e göre doğuda bulunan boyların Gök Türk döneminde karıştığı olaylara değinilmektedir.

Sonra Tengride Bolmış İl (El) Etmiş Uygur kağanı tahta oturmuştu. İşte o anda iki kağan vardı ve bunlardan biri gerçek değildi. Böylece kendi devrine ve tahta çıkışının ilk yıllarında yaşadığı kağanlık mücadelesine sözü getirmektedir.

Daha sonra ülkesi içinde düzeni sağlamak için yapmış olduğu icraatlara gelir. Buna göre: Otuz Tatarlar üzerine sefer yaparak ülkeyi düzenledi. Vakti gelince öldü. Tengride Bolmış El Etmiş Bilge Kağan, ülkede hâkim olarak toplumsal düzeni sağladı. Kağan bilge olduğu için doğuda güneşin doğduğu yerdeki halklar ona bağlandı.

Yollug Kağan, tebaasını kendine itaat ettirerek hüküm sürdü. Kül Bilge Kağan, Kasar adlı yerin batısında bulunan Tes Irmağı kıyısına yerleşti. Doğuya yerleşen Elser damgasını ve yazıtını oyarak yazdı. Burada bahsedilen bazı olayların babası kağan zamanında gerçekleşmiş olması da muhtemeldir[67].

2) Taryat Yazıtı'nda: Bu yazıtta bilgiler biraz daha teferruatlı yazılmıştır. Ancak, Gök Türk kağanlarından ve o dönemde meydana gelen olaylardan söz edilmesi çok ilginç bir durumdur. Metni okuduğumuzda Uygurların kendilerini Gök Türklerin devamı gibi gördüklerini açıkça anlıyoruz.

Bumın, Yollug ve adı bilinmeyen üçüncü kağan tahta otururak devleti iki yüzyıl idare etmişlerdir. Yani Gök Türklere doğrudan işaret edilmesi söz konusudur. Adı bilinmeyen bir halkı baskı altına almış, onları atlarıyla birlikte Uçuz Gölü'ne kadar sürerek, göle dökmüşlerdir. Kadır, Kasar, Evdi, Bersil, Yatız ve Oğuzlar. Yine doğuda bulunan Dokuz Oğuzlara atıf yapılmaktadır.

Onun ataları seksen yıl devleti idare etmişlerdir. Ötüken yurdu ile Tegres arasında Orhun Irmağı'nda yetmiş yıl devleti idare ettiler. Orta ve Kuzey Moğolistan'daki ağaçlık bol otlu ve sulu araziler işaret edilmiştir.

---

67 Bu bilgilerin değerlendirilmesi için Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, İstanbul 2018, (s. 33-37) adlı eserden faydalanılmıştır.

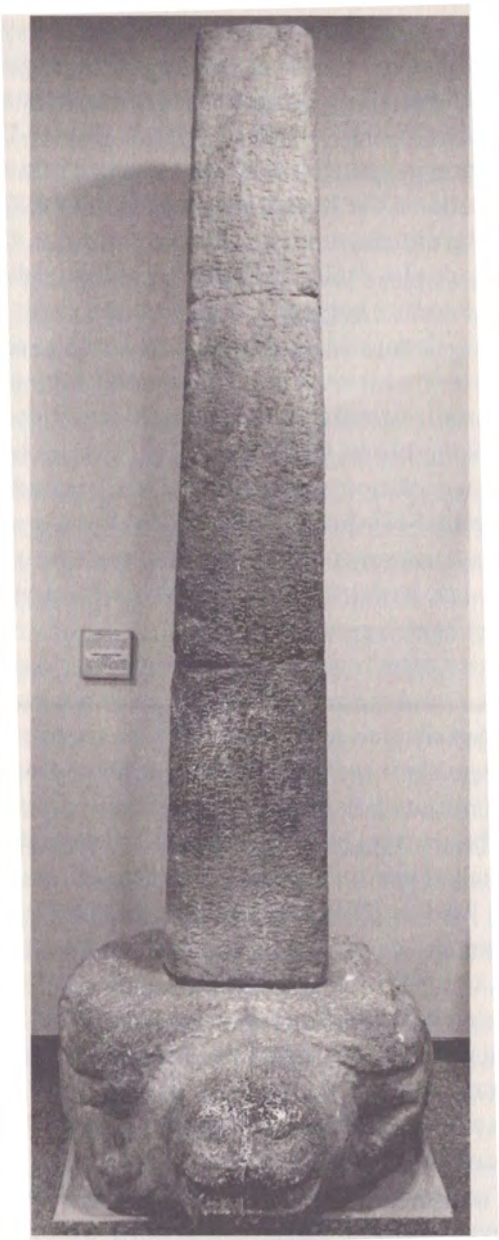

Taryat Yazıtı; Ulan Bator Müzesi

Aradan çok seneler geçtikten sonra 741'de (yılan yılında) Gök Türk Devleti'ni karışıklığa sürükledi. Ve onları mağlup etti. Gök Türk Kağanlığı'nın çöküşe geçtiği süreç anlatılmak istenir.

Bu olaylarda: Süvari birlikleri ilerledi. Ozmış Tegin, Udırgan'dan üzerine geliyor haberini aldı. Onu yakala emrini aldı. Kömür Dağı'nda ve Yar Irmağı'nda Üç Tuğlu Gök Türk halkına hücum eder (yedinci ayın on dördüncü gününde). Onları yenip hanlarını tutsak alır. Onlar orada yok oldukları gibi artakalan Gök Türkleri kendine bağlar.

Orada yine Ozmış Tegin Han olmuştu. 743'te (koyun yılında) onların üzerine bir sefer daha düzenler. 744'te seferi tekrarlar. Orada hanını mızraklar. Hanlarını yakalar. 745'te bir hareket daha yapar. Sefer bütün yıl sürer. Beşinci ayın on üçünde (Gök Türkler) tekrar ayaklanır. Onları orada İgdir boyundan Bölök ile kendisi yenerler. 746 yılında ise Karluklar Uygurlara bağlanmak istemedikleri için batıya On Okların bulunduğu yere giderler. Aralarındaki eski ittifak kalmamıştır. Uygurların yükselişini ve kağanlıklarını kabullenmek istemezler.

Bayan Çor Kağan'ın tahta oturuş töreninde, yani 747 yılında Üç Karluklar, Dokuz Tatarlar, dokuz buyruk, beş general, halkın önünde ayağa kalkarlar. Atalarının adı olduğunu arz ederler. Böylece kendi geçmişlerinin de çok ihtişamlı olduğuna vurgu yaparlar.

Yabgu olarak atadı ifadesinden Karluk liderini yabgu tayin ettiğini anlayabiliriz. Aynı bilgiyi Çin kaynakları da teyit etmektedir.

748'de halk (bodun) "sen varken halk güçlü imiş, sensizken halkın gücü kara su gibi imiş" diyerek ayağa kalkıp onu kağan olarak selamladı. Kendisinin Tengride Bolmış El Etmiş Bilge unvanıyla kağanlığı onaylandı. Onun eşinin de İl Bilge Hatun unvanını aldığı kabul edilir. Tahta çıkış töreninin 748'de yapılması bir anlamda bize artık rakibi Tay Bilge Tutuk'un saf dışı bırakıldığı vakti de gösterir.

Bundan sonra ülkesi içinde diğer boyları kendine bağlamak için birbiri ardına seferler düzenler:

Ötüken'in ortasında As Öngüz Baş ve Kan Iduk Baş dağlarının batısında kağanlık otağını kuran Bayan Çor, burada savaşlarına devam etti. Tengride Bolmış İl Etmiş Bilge Kağan olarak,

İl Bilge Hatun olarak Ötüken'in batı ucunda Tes Irmağı'nın doğu ucunda kağanlık otağını kurdurdu.

750 ve 753 yılları arasında orada yaylamıştı. 752 yılında ise Ötüken'in ortasında As Öngüz Baş ile Kan Iduk Baş arasında yaylayarak vaktini geçirmiştir. Orada da kağanlık otağını kurdurarak, etrafına çitler diktirmiştir.

Bin yıllık, on bin günlük yazıtını orada diktirir. Tamgasını yassı taş üzerine yazdırır. Yukarıda Gök, aşağıda yağız Yer beslediği için ülkesini (devletini) ve yasalarını düzenleyebilmişti. Yazdırdığı yazıtın ebedî olduğunu belirtmek için yıl ve on bin gün ifadelerini kullanır.

Doğuda güneşin doğduğu yerdeki boylar, batıda ayın doğduğu yerdeki boylar, dört bucaktaki halk onun hizmetine girmiştir. Böylece kendisine göre dünyanın, gerçekte ise Orta Asya bozkırlarının tamamen hâkimi olduğunu bildirmek ister.

Düşmanı Bölök yok edilmiştir. Sonra yardımcısını tanıtır. Aslında kendisi ve Uygur Kağanlığı'na hizmet eden beyleri zikretmeye gayret eder. Ötüken yeri ile Tegres yeri, ikisinin ortasındaki vadileri ve tarlaları, Sekiz Kollu Selenge, Orhon, Tula ırmakları boyunca konup göçerlerdi. Kendisinin ve kabilesinin normal günlük hayatında yaşadığı yerleri şöyle belirtir: Yaylası Ötüken'in kuzey kesimlerinin batı ucu, Tes Irmağı'nın kaynağıdır. Hanuy ve Hunüy ırmakları ve Ötüken iç otlağı olarak değerlendirilmektedir. Kuzey Ongı Tarkan Süy tarafından idare edilmektedir. O dönemde düşman halkın kağanının güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen, doğu ucu Költi'dir. Batı yönündeki düşmanları ile kastedilen, Güney Sibirya, özellikle Tuva ile Batı Moğolistan'da yaşayanlardır.

Bayan Çor Kağan'a bağlı boyların sayısını altmış olarak belirler. Önemli komutanları İnançu Baga Tarkan, Büyük komutan Tokuz Bolmış Bilge Tay Sengün idi. Beş yüz kişinin başı Külüg Ongı Öz İnançu Urungu idi. Yüzbaşı Ulug Urungu, Tölis beylerinin oğullarından Tölis Külüg Eren, Tarduş beylerinin oğullarından Binbaşı Tarduş Külüg Eren ile Tarduş Işbara. Beş binlik kuvvetin başı general Alp Işbara Yağlakar idi. Dokuz yüzlük kuvvetin başı Tuykun Ulug Tarkan Bulug Bınga idi.

Bıng Kagas Ataçuk halkından süvariler, Tengri Han ülkeye sahip çıkmıştı.

Kutlug Çigşi ile Akınçu Alp Bile altı yüz general ile on bin kişilik halkı kendi idaresine dâhil etti.

Bayan Çor'un ordusu Dokuz Tatarlardan on yedi boy ile, Azlardan komutanlar, Tongralardan generaller ve süvari birliğinden meydana geliyordu.

Uygur halkından beyleriyle bu yazıt yazılırken, hanın koruma ordusunun başı Kagas Ataçuk, Beg Teker Çigşi, Bıla Baga Tarkan ile üç yüz muhafız yazıtı ayağa kaldırdı. Yüce Han'ın oğlu Bilge Tarkan Kutlug Bilge yabgu idi. Kutlug'u İsig Yer, Kutlug'u komutanı As Sıpa Tay Sengün'dür. Halkı tongra taraflarında Baş kay, Ava Baş ile Üç Karluklar, bunca boylar yabgunun boylarıdır. (Maalesef silinmeler dolayısıyla çok kesin anlamlar çıkarılamamaktadır.)

Yüce Han'ın oğlu ... Udurgan General Çavuş halkı, Dokuz Tatarlar bunca boyların hepsi Şad'ın boylarıdır.

Yazıtı yazan Bilge Kutlug Tarkan Sengin'dür. Boyların adlarını Han'ın amcaları anlatmıştır. Bunlar Kutlug Bilge Sengün ve Kutlug Tarkan Sengün'dür.

Bayırku ve Tarduşlarla ilgili Bilge Tarkan Kutlug Yağma, Çin ve Soğdlarla ilgili işlerin başında Bilge Sengün Uzal Öng Erkin'dir. (Bu ifadelerle içeride ve dışarıda ilgili unsurların idari sorumlularına sözü getirmektedir.)

Bunu yapan Böke Tutum'dur[68] ifadesiyle yazıtı yazan kişiye işaret edilir.

3) Şine Us Yazıtı'nda: En fazla bilgi verilen ve teferruatlı yazılan Uygur yazıtı budur. Tengride Bolmış El Etmiş Bilge Kağan önce kendini tanıtır. Tölis... Ötüken yeri ile Tegres yeri arasında hüküm sürmüştü. Bu esnada Selenge Suyu'nun yanında konuşlanmış imiş. O devirde Dokuz Oğuzları yüz yıl idare etmiş. Orhun Irmağı Gök Türk Kağanlığı zamanında 50 yıl hüküm sürmüştü. Gök Türk devrinde 26 yaşında önemli başarılar kazanmıştı.

Dokuz Oğuz halkını derleyip bir araya getirdi. Babası Kül Bilge Kağan ordu yolladı. Kendisini süvari askerinin başında

68 Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 38-48.

doğuya yolladığında Keyre'nin doğusunda, Üç Birkü mevkiinde Kağan'ın ordusuyla birleşti.

Karakum'u aşmış, Kögür'de, Kömür Dağı'nda Yar Irmağı'nda Üç Tuğlu Türk halkına... (saldırı düzenlemişti). Ozmış Tegin, kağan olduğunda 743 tarihinde üzerlerine sefer düzenleyerek, ikinci çatışma birinci ayın altıncı gününde gerçekleşti. Onları bozguna uğratır. Ozmış'ı yakalar, hatununu da yakalar.

Gök Türk halkı bundan sonra yok olur. 745 yılında Karluklar kötülük düşünüp, batıya doğru göç ederler. On Oklara katılırlar. 747'de bir zafer daha kazanır. O esnada babası Tay Bilge Tutuk'u yabguluk görevine getirir. Sonrasında babası hayatını kaybeder.

Bükegük'te düşmanlarına yetişir. Gece hava kararıncaya kadar mızrakla savaşır. Ertesi gün tekrar toplanırlar. Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarların Bükegük'te kalmadığını vurgular. İkinci gün güneş doğar doğmaz savaşa tutuşur. Savaşta kulları ve halkı için Gök ve Yer desteklediğinden mızraklamıştı. Bu ifadeyle Gök Tanrıdan ve yerin kutsal güçlerinden destek gördüğünü belirtir. Ele geçirdiği halka dokunmamış, evlerini barklarını yağmalamamıştı. Cezalarını bildirip olduğu gibi yerlerinde bıraktı. Kendi halkı olarak görüp kendine katılmaya davet eder. Ancak onlar gelmeyince tekrar üzerlerine yürür.

Onlara Burgu Irmağı'nda yetişir. Dördüncü ayın dokuzuncu gününde savaşır. Bütün varlıklarını kızlarını karılarını alıp geri döner. Beşinci ayda takip ederek gelirler. Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlardan herkes gelir. Selenge'nin batısında Yılun Kol'un güney ucundan Şıp Irmağı kaynağına kadar askerlerini mevzilendirir.

Düşman da Kergü, Sakış ve Şıp ırmaklarının kaynağına doğru ilerledi. Beşinci ayın yirmi dokuzunda savaş meydana geldi. Orada onlar mızraklandı. Ağır bir yenilgiye uğrattı. Kaçanlar Selenge'nin aşağı taraflarına doğru gittiler. O da Selenge'yi aşarak arkalarından ilerledi. Bazılarını yakalayabildi ve on adamı elçi olarak görevlendirdi.

Tay Bilge Tutuk, kötülük düşündüğü için mahvolmuştu. Onunla giden birkaç kişi de mahvolmuştu. Onun halkını kendi yanına davet etti. Öldürmeyeceği konusunda garanti verdi.

Bayan Çor (Şine Us) Yazıtı'nın dikili hâli

Karşılığında iki ay beklemesine rağmen gelmeyince sekizinci ayın birinci günü askerlerini harekete geçirdi.

Bayan Çor Kağan, tam çadırından tuğunu çıkarıp gidecek iken düşmanın geldiği haberini aldı. Sekizinci ayın ikinci gününde Çıgıltır Gölü'nden Hanuy Irmağı boyunca ilerleyerek savaştı.

Aynı ayın on beşinde Keyre Irmağı kaynağı ile Üç Birkü'de Tatarlar ile şiddetli bir savaşa tutuştu. Neticede halkın yarısı Bayan Çor'a tâbi olmuştu. Diğer yarısı da başka tarafa ilerledi. Kışı Ötüken'in kuzeyinde geçirdiğinde kendisi düşmanından kurtulmuş olarak rahat hissediyordu. İki oğlundan birine yabgu, diğerine şad unvanlarını verdi. Tarduş ve Tölis boylarına idareci olarak gönderdi.

750 yılına gelindiğinde Çik'lerin üzerine yürüdü. İkinci ayın dördüncü gününde Kem (Yenisey) Irmağı'nda bozguna uğratır. Tes Irmağı'nın batısında ve Kasar'ın batısında tahtını (örgin) kurdurtur. Çitle çevirttirir. Yazı orada geçirir ve idari sınırları belirler. Damgasını ve yazıtını orada yazdırır.

Bundan sonra doğuya doğru ilerler. Tatarlar, ondan korkar. 751. yılın beşinci ayına kadar kendisi Ötüken Dağı, yükseklerinde As Öngüz Baş ve Iduk Baş'ın batısında Yavaş ve Tokuş ırmaklarının birleştiği yerde yazı geçirir. Tahtını orada kurdurmuştur. Bin yıllık, on bin günlük yazıtı ve damgasını yassı taşa oydurtarak yazdırır.

Hiç gereği yok iken Dokuz Oğuz beyleri düşman olmuşlardı. Ürüng Beg, Kara Buluk ve Anı Irmağı civarında yaşıyorlardı. Kırgızlara elçi gönderip, onların ve Çiklerin önden savaşa girmelerini, sonrasında kendilerinin gelip savaşacaklarını söylediler. Birleşme yerleri ise Bodkal Ormanı olacaktı.

Bayan Çor, önce Çiklere süvarilerini yollar. Kırgızlara da Kögmen'in kuzeyine asker gönderir.

Karlukların bulunduğu yere de sefer düzenlendi. Kem, Kargu, İrtiş Irmağı'nın Arkar başı denilen birleşme noktasından salla geçti. On birinci ayın on sekizinde Bolçu'da Karluklar ile savaşır ve galip gelir. Gönderdiği süvari birliği ise Çikleri önüne katıp gelmiştir. Tes Irmağı kaynağında yazı geçirir. İdari düzenleme yaparak Çikler üzerine bir vali tayin eder. Işbara ve Tarkan olarak bazı kişileri görevlendirir.

Kazluk Gölü'nde, ayın on beşinde Taygan Gölü'nde bir daha ordusunu toplar. Yazıcı birini gönderip haber alır. Buna göre Kara Yotulkan geçidini geçip geldiklerini duyar. Karluklara adam gönderip içeriden ben karışıklık çıkarayım, dışarıdan Üç Karluklar, Türgişler ... (Devamı silinmiştir.)

Bozguna uğratır.

Beşinci ayın yirmi altıncı gününde savaşır. İçüy Irmağı'nı geçip doğrudan Türgişlere hücum eder. Sonrasında Türgişler, Karlukların varlıklarına yağma yapması için girişimde bulunurlar. Daha sonra merkezine geri döner.

Düşman topraklarını Ugru ve Yagradkan'da sekizinci ayda izleyerek ilerler. Karargâhını Ersegün'de Yula Gölü'nde bırakarak ilerler. Sonra Basmılları bırakıp... Yirmi birinde Karlukların Yogra-yarış'ta ordusunu mızrakladı. Karargâhı ve halkı Uygur ordusunun geleceğini önden duyarak korkup uzaklaşmışlardı. Kendisi daha da ilerleyip geri döndü. Yine savaşlar yaptı. İrkün ve Talakımın'da yetişirler. Daha önce Çin'e sığınmış olan Oğuzlar ve Gök Türkler önce ayrılmış, sonra katılmışlardı.

Çeşitli savaşlar meydana geldi. Düşmanlarından beş yüz zırhlı piyadeden birkaçı, kendi yanına gelir. Neticede galip gelir. Halkı o anda itaat eder. Mağluplar Karluklara doğru kaçıp giderler.

Oradan da zaferle dönen Bayan Çor, Orhun Irmağı ile Balıklığ Irmağı'nın birleştiği yerde merkez karargâhını kurar.

Ülkenin merkezini Selenge'ye yakın yere taşımış olmalıdır. On birinci ayın yirminci gününde Karabuluk'un doğusunda bulunan Sukak Yulı (Ceylan Pınarı), Çiğillerin askerî valisi ile savaşıp galip gelir.

Karluklarla Basmıllarla tekrar savaşır.

Mağlup Karluklardan artakalanlar Türgişlere sığınırlar. Neticede Karluklar güçleri ortadan kaldırılarak Uygurlar için tehlike olmaktan çıkarlar.

Bundan sonra da savaşlarına devam eder. Ancak, yazıtta ilgili yerler silindiği için açıkça anlaşılamamaktadır.

757'de Soğdlulara ve Çinlilere Selenge'de Baybalık şehrini inşa ettirir. Bu yılda da iç savaşlar devam eder. Dokuz Tatarlar ve Üç Tuğlu Türk halkı ile savaşıp, onları mağlup eder[69].

---

69 Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 49-65.

Baybalık kale-şehir kalıntısının duvarlarından biri

Bayan Çor Kağan Zamanında Bazı Türk Boyları

Basmıllar

Gök Türk döneminde var olup Uygur Kağanlığı kuruluşu ve zamanında da kaynaklarda yer alan Basmılların adına 6. yüzyılda rastlamaktayız. II. Gök Türk devri (682-745) arasında ise güçlü boylardan biri olarak karşımıza çıkar. Uygurlardan önce kağanlığı Gök Türklerden devralsalar da ellerinde tutamazlar. Sonuçta daha kuvvetli olan Uygurlara itaat etmek zorunda kalırlar. Uygurların kuruluş dönemlerinden sonra tarihî olaylarda adlarını göremeyiz. Ancak aradan asırlar geçse de Kaşgarlı Mahmud'un *Divânu Lügati't-Türk* adlı eserinde yani 11. yüzyılın ikinci yarısında Basmılları görürüz.

Basmılların adının Çince transkripsiyonu Pa-hsi-mi'dir. Yaşadıkları toprakların bir diğer adının Pi-la Ülkesi olduğu bildirilir.

Basmıllar, 603 yılı dolaylarında bildirilen Töles boyları arasında gösterilmezler[70]. Buna rağmen yine de Suei hanedanı devrinde (581-617) Turfan'ın kuzeyi, Baykal Gölü'nün güneyi Kırgızların güneydoğusunda dağınık hâlde yaşadıkları ifade

70 Bkz. SS 84, s. 1879, 1880; PS 99, s. 3203-4. Ayrıca bkz. Taşağıl, Töles..., s. 234-244.

edilmişti. Tun-huang'a 9 bin li (yaklaşık 4500 km) mesafede oldukları da vurgulanmıştır. Bu bilginin doğru olmadığı açıktır. O sıralarda hane sayılarının iki binden fazla bulunması nüfuslarının epey kayda değer olduğunu gösterir[71].

Çin ile ancak 649 yılında ilk siyasi temaslarını kurabildiler. Herhâlde bundan önce Sir Tarduşlara bağlı idiler. Coğrafi açıdan bulundukları konuma göre bu karara varabiliyoruz. Bu esnada başlarında Tou-mao Tarkan Fei-lo-ch'a unvanlı biri bulunuyordu[72]. Ondan da önce Gök Türk Kağanlığı'na tâbi olarak yaşıyorlardı. Bilge Kağan yirmi yaşında iken yani 703 yılında Basmılların üzerine bir sefer düzenlediğini bildirmektedir. Basmılların reisi Iduk Kut, vergisini ödememiş, bunun üzerine Bilge onları yenip yeniden devlete olan yükümlülüklerini yerine getirmelerini sağlamıştı[73].

Enteresan olan bir başka nokta Çin kaynaklarının 742 yılına kadar bir daha adlarından bahsetmemeleridir. Bu durum fazla askerî güce sahip olmadıkları ve Çin'e nazaran uzakta bulundukları sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu yılda iyice kuvvetlenmişlerdi ki, bu yüzden Uygurlar ile ittifak yaparak Gök Türk Kağanı Ozmış'ı öldürdüler[74].

Bundan sonra onların reisi A-shih-na Ho-la Bilge Kağan oldu[75]. Yardım talebinde bulunmak için Çin'e elçi göndererek minnettarlığını bildirdi. Karşılığında Çin İmparatoru Hsüan-tsung ona mor sivil elbise, altın süslerle işlemeli kemer ve balık heybesi sundu. Ancak aradan daha üç sene geçmeden Karluklar ve Uygurlar tarafından mağlup edilerek saltanatı sona erdi. Yenilgiden sonra Turfan'a kaçan Basmıl reisi bir süre sonra Çin

71 TT 1083; WHTK 2717c.

72 Chavannes, *Additionalles..*, s. 19; H. Salman, "Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer Kabileleri", *Marmara Üniv. Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 6, 1991, s. 166.

73 BK D, 25; ayrıca bkz. Salman, "Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer Türk Kabileleri", s. 165 vd.

74 Tafsilatlı bilgi için bkz. Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, 236, s. 26-29; D. Sinor, *The Cambridge History of Inner Asia*, Cambridge 1990, s. 313.

75 A-shih-na adının burada kullanılması çok ilginçtir. Bu durum bize Basmılların Gök Türk hanedanlığı ile olan yakınlığını akla getirmektedir.

başkenti Ch'ang-an'a sığındı. T'ang hanedanı imparatoru ona sol muhafızları generalliği unvanını tevcih etti. Geride kalan insanları ise Uygur Kağanlığı'na tâbi oldu[76].

Basmılların adı Şine Usu Yazıtı'nda da beş yerde taşa kazınmıştır. 747'de Uygurların kağanı olan Bayan Çor (Mo-yen Ch'o), diğer unvanı Tengride Bolmış İl-etmiş Bilge Kagan kuzeydeki ve batıdaki kavimlerle savaşırken, Basmıllar düşman olup onun merkezine doğru hareket etmişler, kağan onları ilk etapta durduramamıştı[77]. Çünkü, o sırada Karluk ve Türgişlerle savaşıyordu[78]. Daha sonra muhtemelen 9. ayda mağlup etmiştir[79]. Bundan sonra ikinci kez onlarla savaşan Bayan Çor, onların gücünü tamamen azaltmıştır[80].

Basmılların adı 11. yüzyılda yeniden tarih sahnesinde görülmektedir. Özellikle Doğu Karahanlılar zamanında iki defa adlarından bahsedilir. Adı açıklanmayan Doğu Karahanlı hükümdarı Basmıl ve Çomullar üzerine sefer düzenleyip onları mağlup etmiştir[81]. Yine Kaşgarlı'nın zikrettiği ikinci Basmıl seferi yine aynı asrın ikinci yarısında gerçekleştirilmiştir. Müslümanların yardım çağrısı üzerine Karahanlı ileri gelenlerinden Arslan Tegin tarafından kumanda edilen 40 bin kişilik ordu, önce İli Irmağı'nı arkasından Yamar (Emil) Irmağı'nı geçerek Yabaku reislerinden Büge Budraç kumandasındaki 700 bin gayrimüslim askere karşı sefer tertiplemiştir. 700 bin sayısı abartılı olmalıdır. Fakat neticede Arslan Tegin, Yabaku ve Basmıllara karşı büyük bir zafer kazanmıştır[82]. Yine aynı asırda Çin'in kuzeybatısındaki Ordos-Alaşan bölgesinde Basmıl boyunun adı geçmektedir[83].

Basmıllar sağlam yapılı sağlıklı enerjik insanlar idi. Ayrıca cesur oldukları vurgulanmıştır. Avcılık ve nişancılıkta çok usta

76 HTS 217B, 6143-44; WHTK 2717c.
77 Şine Usu, G, 4.
78 Şine Usu, G, 5.
79 Şine Usu, G, 7.
80 Şine Usu, G, 12, 13, B, 2.
81 DLT, I, s. 459.
82 DLT, II, s. 312, III, s. 356; O. Pritsak, Karahanlılar mad. İA, VI, s. 260; Salman, *aynı eser*, s. 177, 178.
83 Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1980, s. 144.

idiler. Ülkeleri çok karlı olduğu için tahtadan at yaparlar, karların üzerinde hızla kayarak geyikleri takip ederlerdi. Onların zırhı kalkana benzer ve başı yüksektir; altına at derisinden kıl elbise (parça) koyarlar (yapıştırırlar); karın üzerine koyarlar, ağaç ayakkabı gibi ayaklarının altına bağlarlardı. Eğer bayır aşağı ise üzerinde ilerleyerek geyikleri takip ederler, şayet düz arazide ise geyiğe doğru sopaların yardımıyla ilerlerler; aynı kayık gibi, yokuş yukarı ise elleri ile tırmanırlardı. Her avda yakalanan geyikler eve götürülüp yenilir. Sonra yerlerini değiştirirler. Başka bir yere göç ederler. Huş (kayın) ağacının kabuklarından yapılmış evlerde otururlar. Kocalar saçlarını keserler ve kayın ağacı kabuğundan şapka yaparlardı[84].

Çikler

Kitabelerde 709 yılında ilk defa adlarından bahsedilen Çikler, Kırgızlara yakın bölgede, yani Yenisey civarında yaşıyorlardı. Bilge Kağan, onlar üzerine sefer tertiplemiş ve Örpen adlı mevkide savaşmıştı. Neticede mağlup olup devlete bağlanmışlardır[85].

II. Gök Türk Kağanlığı yerine kurulan Uygur Kağanlığı'nın da hükümdarı Bayan Çor (Moyen Çor) 750 yılında Çiklerin üzerine yürüdü. İkinci ayın on dördünde Kem Irmağı'nın kenarında onlarla savaşmıştır[86]. 751 ve takip eden zaman sürecinde bu sefer bir tutuku (vali) kumandasında bir orduyu onların üzerine gönderdi[87]. Neticede Çiklerin ülkesinde ileri karakollar kuran Bayan Çor, bu bölgeyi tamamen kendine bağlamayı başarmıştır. Hatta onların üzerine tutuk, ışbara, tarkanlar tayin etmiştir[88]. Bu tayinlerden Bayan Çor Kağan'ın onların ülkesinde yeni bir idari düzenleme yaptığını anlıyoruz. Diğer yandan 10. asırda ortaya çıkan İrtiş Irmağı civarındaki Kimeklerin, Çiklerin devamı olduğu düşünülmüştür[89].

---

84 TT aynı yer; WHTK 2717c.
85 BK, D, 26.
86 Şine Usu, D, 7.
87 Şine Usu, D, 10, 11.
88 Şine Usu, G, 2.
89 Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 177.

Karluklar

Tarih sahnesinde ilk göründükleri sırada Karluklar, Altay Dağlarının batısında Pu-ku-chen Suyu kenarında gösterilirler[90]. Burası onların ilk yurtları olmayabilir. Ancak bu bilgi 630 yılından önce Karlukların yaşadığı bölge konusunda bize fikir vermektedir.

Bilindiği gibi 627 yılını takiben Doğu Gök Türk ülkesinde büyük bir boylar hareketi oldu. O sırada Batı Gök Türk Kağanı T'ung Yabgu'ya bağlı olan Sir Tarduşlar en kuvvetli boy idi.

T'ung Yabgu ile anlaşamayan Sir Tarduşlar, Doğu Gök Türk ülkesine göç ederek İl Kağan'a tâbi oldular[91]. Böylece Tanrı Dağlarının kuzeyi boşaldı. Belki de bu yüzden daha kuzeyde Altayların güney eteklerinde yaşayan Karluklar, ortaya çıkan fırsatı değerlendirip kuvvetlendiler. Karluklar için başka bir dikkat çekici özellik yukarıda da sık sık işaret ettiğimiz 605 yılı dolaylarına ait Töles boyları listesinde adlarından bahsedilmemesidir. Yani Karluklar, Töles grubuna dâhil edilmemiş olup, Gök Türk hanedanına yakın boylardan biri şeklinde gösterilmiştir. Altay Dağlarının güney etekleri Gök Türklerin tarih sahnesine kesin olarak ilk çıktıkları yerdir. Karlukların da ilk zikredildikleri bölge orasıdır. Dolayısıyla Karluklar, Gök Türklere yakın en azından akraba bir boydur. Üstelik, Karluklar, Töles boyları arasında değil, Türgişler gibi Gök Türk hanedanından gösterilirler[92]. Söz konusu bilgiler ışığında Karlukların Gök Türklerin bir kolu olduğunu söylemek mümkündür.

Bu sırada üç kabileye ayrılıyorlardı: Mou-ts'e (Mou-luo), ikincisi Ch'ih-ssu (P'o-fu), üçüncüsü T'a-shih-li idi. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Altayların güneybatısı Beşbalık'ın kuzeybatısı, Pu-ku-chen Suyu'nun kenarında To-ta-ling'de yaşıyorlardı[93].

Karluklar, 627 yılından sonra bağlı oldukları Batı Gök Türk Devleti'nin hükümdarı T'ung Yabgu'ya isyan ettiler[94]. Bu dönemde

---

90 HTS 217B, s. 6143.

91 TFYK 964, 1b; CTS 199B, s. 5344, ayrıca bkz. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s. 80.

92 WHTK 22725a; HTS 217B, s. 6143.

93 WHTK 2725a.

94 CTS 194B, s. 5181; HTS 215B, s. 6057; TT 1077b; Liu İ-t'ang, Hsin T'ang Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu, *Pien-cheng*, 14 1983, s. 177; Salman, "VII. ve

Batı Gök Türklerinin önemli boylarından biri olduğuna işaret edilen Karlukların başkaldırması çok kuvvetli bir durumda olan T'ung Yabgu'nun gücünü sarstığı, zayıflamasına yol açtığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır[95].

Kaynaklarda Karluk adına bundan sonra 648 yılına kadar rastlanmaz. Doğu Gök Türk ülkesine Sir Tarduşların 646'ya kadar hâkim olmaları, Batı Gök Türk ülkesinde hanedandan gelen beylerin birbirleriyle taht için mücadele etmeleri, Karlukları Çin'in dikkatinden kaçırmıştır. Doğu Gök Türk Devleti 630 yılında yıkılınca bilindiği gibi Sir Tarduşlar, Çin tarafından da tanınarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Bir kısım Gök Türk ahalisi de onlara bağlanmıştı. Ancak bu grup, hanedandan gelen Ch'e-pi adlı beyi kağan yaparak kendi başlarına geçirmek istedi.

Buna cesaret edememesine rağmen Ch'e-pi ortaya çıkan siyasî anlaşmazlıklara dayanamadı ve kaçarak Altay Dağlarının kuzeyinde üç tarafı sarp kayalarla çevrili bir yere sığındı. 3 bin süvariyle onu arkasından takip eden Sir Tarduşlar yakalayamadılar. Oraya sığınarak kendini kurtaran Ch'e-pi, toprağı düz, bol otlu bu geniş yerde gücünü artırdı. Zaten söz konusu bölge onun eskiden idare ettiği saha idi. Askerlerinin sayısı 30 bine ulaştığında oradan çıkarak etrafa siyasî otoritesini yaymaya başladı.

Batısında To-ta-ling'de bulunan Karluklar, Yenisey Nehri kaynaklarındaki Kırgızlar ilk bağlananlardı. Sık sık Sir Tarduşların sürülerini yağma ediyordu[96]. Daha sonra Çinliler Orta Asya'da hiçbir gücün büyüyüp, kendilerine rakip olmalarına izin vermek istemediklerinden harekete geçtiler. Ch'e-pi'nin kendilerine bağlanmasını reddedince gönderdikleri elçilerden Han Hua, Karlukları kendi tarafına çekerek onu ortadan kaldırmak istedi. Ancak kendisi için kurulan tuzağın farkına varan Ch'e-pi, oğlu Chih-pi Tegin'i onun üzerine yollayıp öldürttü. Arkasından diğer Çinli general elçi An T'iao-ch'e da imha edildi. Çin imparatoru bu sefer Kao K'an adlı generali Ch'e-pi'nin üzerine yolladı ve bu

---

X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15, Aralık, 1981, s. 170.

95 TT 1077a.

96 Taşağıl, *Gök-Türkler II*, s. 40.

general önce Uygur ve Bugu (Pu-ku) gibi boylarla işbirliği yaptı. Arkasından Karlukların reisi Ni-shu Kül İlteber ve Ch'u-muk'un'ların erkini Bagatur da Ch'e-pi'yi terk edip, Çin ordusunun tarafına geçtiler. Çin, Uygur, Bugu, Karluk ve Ch'u-mu-k'un'lardan müteşekkil ordu A-hsi Dağı'na ulaştı. Rakiplerinden korkmayan Ch'e-pi, kendisine bağlı olan bütün halkı savaşa davet etti. Ancak hiç kimse savaşmak istemeyince yanına hatununu ve birkaç yüz süvari alarak Altay Dağlarına kaçtı. Fakat Çinliler onu takip ederek yakaladılar. Başkent Ch'ang-an'a getirerek imparatora sundular; ancak öldürülmeyip hayatı bağışlandı[97].

Neticede T'ang hanedanı kendisine karşı Doğu Gök Türk ülkesinde başlatılan bir başka bağımsızlık hareketini daha bastırmış oluyordu. Arkasından bu ülke coğrafyasında yaşayan bütün boylarla doğrudan temasa geçti. Boy idarecilerine Çince unvanlar verildi, boyların yaşadığı yerlerde de askerî valilikler kuruldu[98]. Karluklar da teşekkül hâlinde bulundukları üç boy ile Çin'deki T'ang imparatoruna bağlandılar. Akabinde 657 yılında Çinliler Mou-luo kabilesine Yin-shan askerî valiliği, Ch'i-ssu kabilesine ise Hsüan-ch'ih askerî valiliği adı verildi. Sonradan Ch'ih-ssu boyu bölündü ve Chin-fu eyaleti kuruldu. Adı geçen Karluk boylarının reisleri ise askerî vali (Tu-tu) tayin edildiler.

Daha sonra söz konusu kabilelerin üçü de güneye doğru hareket etti. Vardıkları yer muhtemelen Tanrı Dağları silsileleri idi. Epey kuvvetli hâle gelmiş olmalılardı ki; onlar hakkında "Batı Gök Türk ve diğer küçük devletler onlardan korkar hâle gelmişti" ifadesi vardır[99]. Bundan sonra "Üç Kabile Yabguluğu" unvanını aldılar. Bu unvan onların siyasî ve askerî bakımdan oldukça kuvvetlendiklerini göstermektedir. Her ne kadar Karluklar, Ch'e-pi ihanet edip Çinlilerin tarafına geçtiler ve daha sonra onlardan unvanlar aldılarsa da bazı gruplarının ayrı hareket

97 TT 1073c; CTS 194A, s. 5165; HTS 215A, s. 6040, 6041; TFYK 986, 1a; TCTC 198, s. 6250; 199, s. 6262, 6265, 6271, 6272; WHTK 2691; Liu, I, s. 155, 207, 210; Chang Jen-t'ang, s. 116-118; Liu İ-t'ang, "T'u-chüe Chüan Shih-hsi-k'ao", PC, s. 49-50.

98 J. Hamilton, "Toquz Oguz et On Uighur", *Journal Asiatique*, 1962, s. 33-54; M. Mori, "On Chi-li-fa (Eltäbar/eltabir) and (İrkin) of the T'ie-le Tribes", *Acta Asiatica*, 9, Tokyo 1965, s. 53 vd, Taşağıl, *Gök-Türkler II*, s. 41-47.

99 HTS 217B, s. 6143; WHTK 2725b; Chavannes, 33, 67n2; Salman, s. 173.

ettiği müşahede edilmektedir. Şöyle ki, 650'den sonra Çin'e karşı isyan eden Batı Gök Türk Beyi A-shih-na Ho-lu'ya bağlı boylar arasında Karlukları görmemiz mümkündür[100]. Ch'u-yüe, Ch'u-mi, Ku-su ve Nu-shih-pi'ler gibi Karluklar da Batı Gök Türk Devleti'nin doğu tarafında yer almışlardı. A-shih-na Ho-lu, 652'de Karluk ve benzeri boylarla Turfan'ı işgal etmişti[101]. Bu boylar 654 yılında Çin ordusu kumandanı Liang Chien-fang ve Uygurlar tarafından mağlup edildiler[102]. Az önce de belirttiğimiz gibi 657 yılı Karlukların tam olarak Çin'e itaat ettiği tarihtir. Belki de artık en az dört ayrı kola bölündükten sonra bir daha birleşemeyip, güçlenmediler[103].

Çin İmparatoru Kao Tsung, 666 yılında kutsal T'ai Dağı'na ibadet etmeye gittiği sırada Karlukların reisi Ch'i-li Tudun ve otuzdan fazla boy reisi de yanında bulunuyordu. Bu boy reislerinin hepsinin törene katılması Çin imparatoru tarafından memnuniyetle karşılanmış, bundan dolayı tören yazıtına isimleri yazılmıştı[104].

Bu tarihten sonra çok uzun sayılabilecek bir süre Karlukların adına Çin kaynaklarında rastlanmaz. Ancak, 711 yılında Çin'e elçi göndermelerinden bahsedilir. Yaklaşık 46 yıllık devrede Karluklar nerede oldu ve ne yaptı şeklindeki bir soruya herhâlde onların 682'de kurulan II. Gök Türk Devleti'ne itaat ettikleri yönünde cevap vermek mümkündür.

708 yılından sonra Çinlilerin tahriki ve özellikle Kapgan Kagan'ın zalimce idaresi yüzünden çok sayıda boy bağlı oldukları II. Gök Türk Devleti'ne karşı isyan etmeye başlamışlardı. İşte bunlardan birinde 711 yılında hem Kapgan'a başkaldırdıkları gibi hem de Çin ile temas ettiler.

Karluklar 666'da Çin kaynaklarında en son göründükten uzun süre geçtikten sonra, ancak 714'te yeniden yer almaya başladılar. Bu yılın 7. ayında bazı Türgiş kabileleri (On Ok-On

---

100 Chavannes., *Documents..*, s. 62; Salman, *Karluk*, s. 73; Taşağıl, *Gök-Türkler II*, s. 70.

101 CTS 109, s. 3293.

102 HTS 215B, s. 6060; Taşağıl, *Gök-Türkler II*, s. 72.

103 Salman, s. 175.

104 TT 198, 1073a; WHTK 2691b; HTS 215A, s. 6042.

Kabile)[105] ile birlikte Karluklar da Çin'e bağlılıklarını bildirmişlerdi. Chiou-pi-she She-po-lo başkanlığındaki 12 kişilik heyet Liang-chou'da Çin imparatoruna vassal olmuşlardı[106]. Bu olaya kızan Kapgan Kağan, onların yaşadığı bölgeleri yağmaladı[107]. 715 yılının 1. ayında Karluklar, Pei Ta-kan (Tarkan) adlı önemli bir devlet adamlarını göndermişlerdi. Karşılığında Çin imparatoru da ona "gerçekten cesur" ve Ko bölgesi prensliği gibi unvanlar verdikten sonra sarı ve mor renkte balık şeklinde bir para çantası hediye etti. Bütün dostça gelişen Karluk-Çin münasebetlerinin neticesinde üç ay sonra üç Karluk boyunun bir grubu bütün ahalisiyle T'ang imparatoruna iltica etti[108]. Tabii ki, Çinliler kendilerine sığınanları menfaatleri doğrultusunda kullanacaktı.

Karlukları A-shih-na Hsien isimli bir Gök Türk beyi kumandasında Türgişlerin üzerine gönderdi. Ancak Türgişler kendilerini başarı ile savundu (719'a kadar). Sonra Karluklar, Kapgan Kağan'ın Azların üzerine tertip ettiği sefer sırasında Karagöl'de ona karşı hücumda bulundular. 715 yılında Tamıg Iduk Baş'ta yine Gök Türklere saldırdılar. Kül Tegin'in üstün başarılar gösterdiği savaşta Karluklar ağır bir bozguna uğradılar[109] ve bu yüzden 4. ayda tekrar gidip Çin'e bağlandılar[110]. Ağır darbeler alan Karluklara, T'ang hanedanı ve onlara sığınan Gök Türk Beyi A-shih-na Hsien yardım etmeye çalıştılar[111]. Karlukların, II. Gök Türk Devleti'ne karşı ayaklanmaları durmak bilmiyordu. 716'da Kül Tegin bir defa daha Karagöl'de Karlukları mağlup etti.

Kapgan'ın 716 yılında ölümü üzerine onun idaresi de son buluyordu. Dolayısıyla devlete bağlı boylar da huzura kavuşmuş oluyorlardı Buna rağmen Çinlilerin tahrikleri neticesinde bazı isyanlar çıktı. 720'de yapıldığı tahmin edilen savaşta Karluklarla Gök Türkler arasında Çin'e yakın yerlerde çarpışmalar

105 Tu-lu'lardan Hu-lu-wu, Shu-ni-she kabileleri.
106 TFYK; Chavannes, *Notes*, s. 29.
107 Taşağıl, "Kapgan Kagan", *Belleten*, sayı 217, 1995 s. 69.
108 Liu Mau-tsai, I, s. 258; Chavannes, *Notes*, s. 30-31.
109 KT, K, 2-4.
110 TFYK 964, 11b, 12a.
111 Chavannes, *Documents*, s. 284.

meydana geldiğinde Tudun Yamtar'ın idare ettiği Gök Türk ordusu Karlukları bir kez daha yendi[112]. Bu hadiseden 742'ye kadar Gök Türklerle Karluklar arasında bir çatışma olduğu ifade edilmemektedir. Çin hesabına başka varlık gösteremeyen Karluklar 728 yılının 9. ayında Türgişlerden yüksek düzeyde bir memur ve Karluklardan İ-nan-ch'u Pei gibi bazı beyler Çin sarayına gelmişlerdi. Bu esnada diğerlerine olduğu gibi Karlukların reisine de Chung-lang-chiang unvanları verilirken, mor elbiseler ve gümüş süslü kemerler hediye edildi[113].

Bilindiği gibi 734'te Bilge Kagan'ın ölümünden sonra II. Gök Türk Kağanlığı gerilemeye yüz tutmuş, kısa zamanda başa geçen kağanların yetersizliği sebebiyle devlet idaresi çatırdamıştı. Dolayısıyla sayı ve nüfuz bakımından kuvvetli olan boylar hareketlenmeye başladı. Bunlardan Karluklar diğer ikisi Basmıllar ve Uygurlar idi. Üç boy devlet adamlarının birbiri ile mücadele ettiği II. Gök Türk Devleti'ne karşı isyan edip Kağan Ku-tuo'yu öldürdüler. Zafer kazanıldıktan sonra ittifakla Basmılların reisi Hsie-hsie-chih'yı kağanlık makamına oturttular. Uygurlar, doğu (Sol) kanat yabguluğunu alırken, Karluklar (Sağ) batı yabgusu olmuşlardı. Uğradıkları bozguna rağmen Gök Türkler tamamen yok olmamışlar ve Ozmış'ı (Wu-su-mi-shih) kağan seçmişlerdi. Çinliler Wang Chung-ssu'yı göndererek, Gök Türklerin artakalanlarını yok etmeye çalıştı. Adı geçen Çinli general, Karluklar, Uygurlar ve Basmılları saldırtarak, 745'te Gök Türkleri tamamen ortadan kaldırttı[114].

Bu arada Uygurlar, Çinlilerle özel (gizli) olarak temasa geçmiş ve ardından Karluklarla birleşerek Basmıl Kağanı Hsie-hsie-chih'yı öldürmüşlerdi. Neticede Karluklar Sol Yabguluğu yani daha yüksek mertebe olan kesimi teşkil ettiler[115]. Üstelik Uygur Devleti'nin öncü kuvvetini meydana getiriyorlardı[116].

112 BK, D; 38.

113 TFYK 975, 8b; Chavannes, *Notes*, s. 48; Salman, s. 184.

114 Lin En-hsien, s. 10, 29; Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, sayı 236, 1999, s. 24-29.

115 HTS 215B, s. 6054 vd.; TCTC 215, s. 6809 vd.

116 Karabalasagun Yazıtı, 5; B. Ögel, "Şine Usu Yazıtın Tarihi Önemi", *Belleten*, sayı 59, 1951, s. 363.

Uygur-Karluk dostluğu daha fazla devam etmedi. Altaylarda oturan Karluk grubu, Uygurlara saldırmaya niyetlenince 746-747 yılında mağlup edildiler ve batıda Türgişlerin bölgesine kaçtılar[117]. 751 yılında Bolçu'da bir kere daha Uygurların hükümdarı Bayan Çor'un baskınına maruz kaldılar[118]. Arkasından Basmıllarla anlaşan Karluklar, yine Uygurlara savaş açtılarsa da netice alamadılar[119]. Daha sonra Türgişler ve Karluklar tekrar hücuma kalktılar. Fakat, Bayan Çor Kağan, Basmıl ve Karlukları Yogra Yarış'ta yenmeyi başardı[120]. Buna rağmen bazı kişiler kaçıp Karluklara sığınınca[121] bir savaş daha olmuş, nihayet başsız kalanlar Türgişlere sığınmışlardı[122]. Bunun sonrasında Uygurlarla Karluklar arasında son bir savaş daha cereyan etmiş, Karluklar bir daha onların karşısına çıkamamışlardı[123]. Bahsettiğimiz son savaşların kesin tarihini tespit etmek

117 Şine Usu Yazıtı, G, 2; Ögel, *aynı eser*, s. 373.
118 Şine Usu Yazıtı, G, 1, 2.
119 Şine Usu Yazıtı, G, 3.
120 Şine Usu Yazıtı, G, 7.
121 Şine Usu G, 10, 12.
122 Şine Usu, B, 1.
123 Şine Usu, B, 2.

mümkün değil ise de bunların 751-759 arasında olduğunu söylemek imkânımız vardır. Çünkü bilindiği gibi Şine Usu Yazıtı Bayan Çor adına 759 yılında dikilmiştir.

Her ne kadar Uygur Devleti'ne itaat etseler de daha başlangıçta 746 yılının 10. ayında Tun-a-pao-i-chien Çor'u elçi göndererek, Çin'e olan bağlılığını arz etti[124]. 751 yılının 3. ve 11. aylarında yine elçi gönderdiler[125]. Karluklar, Uygurlarla mücadele ederken Çin'le yakınlaşmayı sürdürüyorlardı. Belki T'ang hanedanıyla olan dostluklarını göstermek için 753 yılı Tun Bilge, 9. ayda, T'ang imparatoruna karşı isyan etmiş olan A-pu-ssu'yu yakalayıp Çin sarayına sundu[126]. Hâlbuki, A-pu-ssu isyan ettikten sonra yenileceğini anlayınca Karluklara sığınmış, onlar da onu hiç bekletmeden Çin başkentine göndermişlerdi. İmparator da onlara bir fermanla yüksek Çin unvanlarını takdim etti. Aynı yılın 12. ayında Karluklar kendi memleketlerinin mahsullerini sunmak için elçi göndermişler, karşılığında Çinliler de 754 yılının 5. ayında bir mektup yollamışlardır[127].

124 TFYK 971, 15b; Chavannes, *Notes*, s. 76.
125 TFYK 971, 18a; Chavannes, *Notes*, s. 84.
126 HTS 5, s. 149; CTS 9, s. 228; Taşağıl, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", s. 30, 31.
127 TFYK; Chavannes, *Notes*, s. 90.

Bundan sonra ancak, 791 yılında Çin kaynaklarında Karluklara ait bilgi vardır. Bu kayda göre Tibetlilerle ittifak yapan Karluklar, birlikte Kagan Stupa'yı (Beşbalık'ın kuzeyi) aldılar. Zaten artık onların Çinlilerle komşuluğu kalmamıştır[128]. 11. ve 12. asırlarda Kuku Nor civarında görülen Karluk bakiyelerinin bunlar olduğu sanılmaktadır[129].

Türgişlerin, batıda zayıflayıp yıkılışa gitmeleri üzerine onların bıraktığı boşluğu Karluklar doldurmaya başladı. 712 yılında Kapgan, Batı Gök Türk ülkesine doğru yaptığı seferde Sarı Türgiş siyasî birliğine ağır bir darbe vurmuştur. Altayların güneyindeki Karluklar da yavaş yavaş güneye doğru kaydılar. Bu arada 716'da Karagöl'de Kül Tegin'in hücumuna maruz kalmışlardı. Karluklar, buna rağmen Tokmak civarına yerleştiler ve Türgişlerle işbirliğine gittiler.

Neticede iki Türgiş devleti ortaya çıktı. Biri Tokmak'ta diğeri 717'de Talas'ta kurulan Kara Türgiş devleti idi[130].

Taşkent'te idarecisi Batı Gök Türk hanedanından gelen ve tudun unvanını taşıyan devlet kuzeyde Sır Derya kıyısındaki Kara Türgiş Devleti'yle 740'tan sonra çatışmaya başladığında doğudaki Karlukları kendine müttefik yaptı ve üstünlük sağladı. Neticede Taşkent'te İ-nai-t'ou-tu-ch'iu-le idaresinde yeni bir siyasî birlik kuruldu. Yeni kurulan devlette Karluklar da görev almışlar ve yabgu olmuşlardı. Ancak, çok geçmeden Taşkent şehir devletçiği Çin'in vassalı olduğunu kabul etti[131].

751 senesinde Orta Asya tarihinin akışını değiştirecek bir hadise meydana geldi. T'ang imparatoru adına Doğu Türkistan'ı idare eden Kao Hsien-ch'ih, Taşkent tudununu hapse attı. Tudunun oğlu batıdaki diğer devletçiklere kaçarak durumu anlattı. Bunun üzerine Doğu Türkistan'ı Çin'in elinden kurtarmak için Arap kuvvetlerini ikna ettiler. Akabinde adı geçen Çinli vali yaklaşık 350 km.lik bir yürüyüşten sonra Talas şehrine yaklaştı. Atlah denilen mevkide Arap ordularıyla Çin ordusu beş gün

128 Chavannes, s. 305; Lin En-hsien, s. 302.
129 Z. V. Togan, "Eftalitlerin Menşeî Meselesi", *İTED*, IV, 1-2, 1964, s. 58; Salman, "Karluk...", s. 189.
130 Bu konuda ayrıca bkz. *Qazaqstan Tarihi*, Almatı, s. 307.
131 Chavannes, *Documents*, s. 142.

süren bir savaş yaptılar (Temmuz 751). İşte bu çarpışmaların şiddetli anında Isık Göl Karlukları, Arapların tarafını tutarak Çin'e karşı cephe aldılar. Neticede önden ve arkadan saldırıya maruz kalan Çin ordusu yenilip geri çekildi[132].

Bundan sonra serbest kalan Tanrı Dağlarının kuzey silsileleri Isık Göl tarafları ardından Talas Seyhun boylarına doğru Karluk grupları yayıldı. Ağırlık merkezleri artık Batı Türkistan idi. Tokmak, Evliya-ata ve diğer şehirleri ele geçirdiler. 766'ya doğru bir Karluk devleti kuruldu[133].

Bu arada Toharistan'da 710 yılından itibaren Karluk ismi İslâm kaynaklarında görülür. Söz konusu tarihte Bedehşan'da oturup Kuteybe tarafından öldürülen Eftalit Tarkanı Neyzek'in emrinde bir Karluk yabgusundan söz edilmektedir. 737'de de Arap kumandanı Esed'in faaliyetleri dolayısıyla bir Karluk yabgusundan bahis vardır. Ona mağlup olan Türgiş Kağanı Sulu, Toharistan'a giderek Karluk yabgusunun yanına sığındı. 809 yılında Feyzabad yakınındaki Vascirt adlı yerde Karlukların varlığı bilinmektedir. 10. asırda İbn Rüsteh, Amu Derya'nın kollarından Vahşab civarında Karlukların yaşadığını zikretmektedir. *Hudûdü'l-âlem*'de ise Karlukların Hilend ve Belh'e kadar yayıldıkları bildirilmektedir. 12. asırdaki olaylarda Karahanlı Devleti'nde Buhara Karluklarının adları geçer ve Çağaniyan ile Tirmiz, Nahşab, Kiş'te Karluklar Batı Karahanlı hükümdarları ile savaşırlar. Celaleddin Harezmşah, Gazne'ye geldiğinde karşısında yine Karlukları bulmuştur. Onların reisi Seyfeddin Hasan kendisine itaat etmişti. O Moğollardan kaçarken topraklarının bir kısmını Seyfeddin Hasan'a bıraktı. Aynı asrın sonunda onların Belh ve Tirmiz'e kaydıkları anlaşılmaktadır[134].

Çin'in Tanrı Dağları civarından elini çekmesi, bu havalide ve kuzeyde yaşayan boyların işine yaradı. Bundan sonra

---

132 V. Barthold, *Türkistan*, s. 252; H. D. Yıldız, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", s. 71-82; D. M. Dunlop, "A New Source of Information on the Battle of Talas or Atlakh", *UAJbhr*, 36, 3-4, s. 326-330.

133 İbn el-Esir, V, 365; H.A.R. Gibb, *Orta Asya da Arap Fütuhatı* (Trk. trc.) İstanbul 1930, s. 80; Salman, "Karluk..", s. 191; *Qazaqstan Tarihi*, s. 307; P. B. Golden, "The Turkic Steppe in Early Samanid Times", *The Cambridge.*, s. 343, 348.

134 *Hudûdü'l-âlem*, s. 288; Togan, "Eftalitlerin Menşeî Meselesi", s. 60; Pritsak, Karahanlılar mad., *İA*, s. 268; Salman, "Karluk...", s. 192-193.

Tokmak (Suyab) ve Talas bölgesine gelen Karluklar, Türgişlerin Nu-shih-pi boyunun bulunduğu sahaları ve Batı Gök Türklerinin eski merkezlerini ele geçirmişlerdi ve başkentleri Balasagun idi[135]. Tuo-lu ve diğer Türgiş boyları onlara tâbi olurken 766-775 yılları arasında Kaşgar'ı aldılar. Fergana'yı da Abbasîlerin elinden alıp, Oğuzlarla ittifak ederek, Peçenekleri yendiler. Tibetlilerle işbirliği yaparak Beşbalık'ın kuzeyindeki Kagan Stupa şehrini işgal ettiler. Kısacası 766'yı takip eden yıllarda müstakil bir Karluk Devleti söz konusudur[136].

Aslan İl Türgiş bu esnada onların hükümdarı idi ve Kaşgar, Yarkent ve Talas bölgelerini yönetiyordu (780 sıraları). Adı geçen hükümdarın bir unvanı da Burguçan idi[137]. 791 yılında Karlukların Tibetlilerle işbirliği yapıp Kagan Stupa'yı almasından sonra Karlukların Uygurlarla çarpışması görülmemekle beraber 821 yılına ait Karabalasagun Yazıtı'nın Çince kısmında 791-812 tarihleri arasında Uygurlara mağlup oldukları bildirilmektedir. Uygurlar, topraklarının taciz edilmesine karşı 791'de Karlukları bozguna uğrattılar. 812 muhtemel tarihli hadisede ise ülkesine tecavüz eden Karlukları, Uygur hükümdarı Fergana'ya kadar hükümdarlarını ülkesini terk etmeye mecbur etmiştir. Neticede çok sayıda esir yakalayan Uygur hükümdarı ganimetle ülkesine dönmüştür. Bundan sonra Uygur kağanı, Chin-chu-chi-huei'i bir kısım Karlukların üzerine yabgu tayin etti.

840 yılındaki Kırgız baskını sonrasında bir kısım Uygur, Hsi-shih-pang-t'e-le liderliğinde Karluklara sığındı. Diğer yandan IX. asrın ikinci yarısından sonra Tanrı Dağlarının doğu kısmına gelen Uygurlar da Karlukları tehdide başladı. *Hudûdü'l-âlem*'e göre İli ve Isık Göl havalisindeki savaşlarda kesin netice elde eden taraf olmadı[138]. Aynı devirde Kırgızlar da kuzeyden sürekli Karlukları taciz ettiler. Onların Bancul kasabası Kırgızların eline geçmişti[139]. Tibetlilerle 791'de ortak hareket ederek Kagan

135 Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 138-139.

136 Ayrıca bkz. Chavannes, *Documents...*, s. 85; O. Pritsak, *Von den Karluk den Karachaniden*, s. 270; Salman, s. 194, 195.

137 Donuk, *aynı eser*, s. 11.

138 *Hudûdü'l-âlem*, s. 287.

139 *Aynı eser*, s. 98.

Stupa'yı ele geçirmişlerdi. 817-836 arasında kralları Ralpa-can devrinde bir Karluk elçisi Tibet kralını ziyarete gitti. Bundan sonra genelde ilişkileri dostça gelişti[140].

Batı yönünde Karluklar tabii ki Abbasîlerle münasebete girişecekti. Fergana'yı ele geçiren Karluklar bir süre sonra buralarını kaybetti. 772'de tekrar işgal ettiler. 775'te Halife Mehdi'nin üstünlüğünü tanıyanlar arasında Karluk yabgusu da vardı. Aynı yabgu 792-793'te Fergana'yı ele geçirince üzerine gelen Amr b. Cemil'i yenmeyi başarmış, ancak Yahya el-Bermekî'yi durduramamıştı. Daha sonra patlak veren Rafi b. Leys isyanına Karluklar da katıldılar. 809'da Karluklar ve diğer Türk boyları Rafi'yi terk etti. Halife Memun zamanında bu tip mücadeleler devam etti. Abbasîler Karluk yabgusuna arazisi üzerinde mülkiyet tanımak zorunda kaldılar (811). 816'da Otrar'da Karluklar, Vezir Fadl b. Sahl'a karşı ağır bir hezimet aldılar. Karısı ve çocuklarını esir olarak veren Karluk yabgusunun kendisi Kimek ülkesine kaçtı. 822'de Fergana Karluklar tarafından bir kez daha işgal edildi ise de Horasan valisi tarafından geri alındı. Karluklar 10. asrın ikinci yarısında zayıflamaya başladılar. Kendi içlerinde karışıklığa sürüklendikleri gibi doğudan gelen Uygurların hücumları da onları sarsmış, nihayet Samanî Devleti'nden İsmail b. Ahmed'in 893 yılında Sır Derya'nın doğusuna yaptığı seferde 10 bin Karluk öldürmesi onlara ağır bir darbe vurmuştur. Talas şehri dahi Samanîlerin eline geçerken Tunguz adlı Karluk hükümdarının hatunu dâhil 15 bin kişi elde etti[141].

893'ten sonra, Karluklara bir başka darbe Oğuzlar tarafından vurulmaya başlandı. Bu arada Oğuz yabgusunun dahi öldüğü savaşlar yapıldı. Kaşgar şehri tarafında da Yağmalarla savaş devam etmekte idi. 943'e doğru Kaşgar'dan hareket

140 H. Hoffmann, "Die Qarluq in der Tibetischen Literatur", *Oriens*, sayı 3 (1950) s. 199 vd.; P. B. Golden, "The Turkic Steps..", s. 350; Salman, "Karluk...", s. 200, 201.

141 V. Bucher, Samaniler mad, *İA*, s. 140; Barthold, *Türkistan*, s. 285; R. R. Arat, Karluk mad., *İA* VI; Smagulov, Grigoryev, İtenov, *Oçerk po istorii srednevekogo Turkestana*, Almatı s. 9-12; K. M. Baypakov, *Srednevekovie goroda Kazahstana*, Almatı, 1998, s. 84.

eden Karahanlı hükümdarları Çu vadisine girerek Karluklara son verdiler[142].

Hudûdü'l-âlem'de Karluklara ait on beş yer ismi gösterilmiştir. Karluk ülkesinin doğusunda Tibet'in bazı kısımları, Yağma ve Dokuz Oğuz sınırları, güneyinde Yağmaların bazı kısımları ile Maveraünnehir ülkesi, batısında Oğuz sınırları ile, kuzeyinde Tuhsi, Çigil, Dokuz Oğuz ülkeleri vardı. Burası mamur, mutedil iklimi olan bir yerdi. Karlukların kendisi hoş ahlaklı ve medeni insanlardı. Eski zamanlarda Karluk hükümdarları "cabguy" veya "yabgu" unvanını alıyorlardı. Onların bir kısmı avcı, bir kısmı çiftçi, bir kısmı çobandı. Zenginlikleri koyun at ve çeşitli kürklerdi[143]. 10. asırda Çırçık Irmağı'nın, Narın Irmağı'nın kenarında Karlukların Basham bölgesi bulunuyordu[144]. Yine aynı asırda Karluk hükümdarları "Atasagun" unvanını taşıyordu[145].

Büyük Uygur Kağanlığı yıkılınca (840) Karlukların siyasi nüfuzu artmış, neticede bu bölgede kurulan Karahanlı Devleti'nin esas kütlesini meydana getirmişlerdir[146]. Hatta *Pendname*'nin bildirdiğine göre Gazneli Devleti'nin kurucusu Sebük Tegin, bir Karluk şehri olan Barshan'dan çıkmıştır[147]. Karluklar zamanla Karahanlı Devleti'ne cephe almışlardı. Bu durum doğudan gelen Karahıtayların işini kolaylaştırmıştır[148]. Özellikle Katavan (Katvan) Savaşı'nda olumsuz etki yaptıkları ve 1137 yılından sonra onların Horasan'a kadar sokulmalarına sebep oldukları bilinmektedir[149].

---

142 Salman, s. 199.

143 *Hudûdü'l-âlem*, s. 97,98; Gerdizî, s. 256, 257'den Şeşen, s. 63, 64.

144 G. Le. Strange, *The Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s. 482.

145 Donuk, s. 32.

146 Pritsak, Karahanlılar mad, *İA*; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 139.

147 E. Merçil, "Sebük Tegin'in Pendnamesi", *İTED*, VI, 1-2, 1975, s. 222-227.

148 İbnül-Esir, XI, s. 80-84; Atamelik Cuveynî, *Tarih-i Cihan-guşa*, (trc. M. Öztürk) Ankara 1999, s. 305; Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 140; R. R. Arat, Karluk mad., *İA*, VI, s. 351 vd.

149 İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1987, s. 52 vd.; Köymen, *Büyük Selçuklu Devleti*, II, Ankara 1954, s. 326-329; E. Merçil, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, s. 69.

BÖGÜ KAĞAN DEVRİ

Bögü (Bökü) Kağan'ın taşıdığı Bögü adı, filozof, akıl ve feraset sahibi, âlim, sihirbaz anlamlarını taşımaktadır. Bir başka unvanı Tanrıda Kut Bolmış İl Tutmuş İl Külüg Bilge idi. Çin kaynaklarında yeni kağanın adı önce İ-ti-chien sonra Mo-yü olarak yazılmıştır.

Tahta yeni çıkan Uygur kağanı 760 yılı Ekim ayında Çin'e elçi gönderdi. Küllüg Baga Tarkan unvanlı elçi T'ang sarayını ziyaret etti. Elçilik heyetinde bulunan Uygurlara T'ang hanedanı imparatoru rütbelerine göre olağanüstü miktarda ve güzellikte hediyeler takdim ederek, ilişkilerini eskisi gibi devam ettirmek niyetinde olduğunu gösterdi. Elçi heyeti ülkesine geri dönen Ning-kuo'nun durumunu sordu. Hatta, içlerinden bazı heyet üyeleri bizzat Ning-kuo'yu görmeye gitti. Sonbaharda başlayan bu heyetin ziyareti 761 yılı başlarına kadar sürmüş olmalıdır. Çünkü, bu yılın başında Yen-chih-chiao-lo ile dokuz kişi T'ang imparatoru tarafından bir defa daha kabul edilerek kendilerine hediyeler sunuldu.

Bögü Kağan, Çin'e karşı Uygurların uyguladığı devlet politikasında değişiklik yapmaya karar verdi. Çin'deki T'ang hanedanına asi Shih Chao-i'nin gönderdiği elçilere yüz vermediği gibi hakaret de etti. Buna karşılık Çinli elçi eski dostluklarından, verilen hediyelerin çokluğundan bahsederek onu etkilemeye çalıştı. Hatta, daha önce Çin'de savaşan yabgunun yanında yeni imparatorun bulunduğunu dahi vurgulamıştı. Bu arada Çin'in kuzey sınırları Uygurlar tarafından düzenlenen akınlara maruz kalmıştı. Ancak Çin'in daha derinlerine girme işi P'u-ku Huai-en tarafından engellendi. Çünkü, bu ülkeyi yakından tanıyan P'u-ku Huai-en, Uygurların menfaatine değil zararına sonuçlar

çıkacağını biliyordu. Çin'in zenginliği, kalabalık ve geniş yapısı aynı zamanda kültürü kuzeyden gelen kavimleri yutuyordu. Söz konusu akınlardan sonra sakinleşen Uygurlar, ordularını yeniden düzenlediler. Artık, T'ang hanedanına yardıma gelmeye niyetlenmişlerdi. P'u-ku Huai-en doğu kanadının idarecisi tayin edilirken, Uygur askerlerinin geçtikleri yerleri yağmalamamaları için Çinliler ordunun yolunu değiştirmeye çalışıyorlardı. Netice Bögü Kağan'ın Sarı Irmak'ın kuzeyindeki Shao Chou'da konakladığında yanındaki T'ang veliahdı ve kumandanlarını tören dansı yapmadıkları için azarlayarak tam anlamıyla Çin üzerinde hâkim olduğunu gösteriyordu. O sırada Uygurlara ihtiyacı olan Çinli devlet adamları uğradıkları hakaretlere ses çıkaramamışlardı. Arkasından P'u-ku Huai-en, Uygur kuvvetlerine kumanda ederek T'ang hanedanına karşı asi Shih Chiao-i'yi bozguna uğrattı. Bu isyanın bastırılması karşılığında T'ang İmparatoru Tai-tsung, kağana birçok hediyeler gönderdiği gibi, ayrıca yıllık iki bin ailenin vergi gelirini de Uygurlara yollamaya razı olmuştu.

Askerî Yardımların Devam Etmesi

Uygurlardan aldığı yardımlar sayesinde Çin tarihinin en parlak hanedanlarından biri olan T'ang tehlikeden kurtulmayı başarmıştı. Fakat ülke genelinde hâlâ Çin topraklarına düzen ve asayişin geldiği söylenemezdi. Birbiri ardına yeniden isyanlar patlak verdi ve Luo-yang'ı tekrar ele geçirdiler. 762'de T'ang imparatoru ölünce bu defa asiler Uygurların yardımına talip oldu. Onların desteği olmadan asla başaramayacaklarını öngörüyorlardı. Buna teşebbüs ederken de T'ang imparatorunun öldüğünü ve devletlerinin kısa sürede yıkılacağını ileri sürdüler. 100 bin kişilik Çin ordusu Sarı Irmak'ın yanına gelmişti. Uygurlar her zamanki gibi 4 bin askerle sahnede yerlerini almışlardı. Bu arada Uygurlar, T'ang hanedanının yok olmadığını, T'ai-tsung'un imparatorluk tahtında oturduğunu duydular. Üstelik imparator, henüz veliaht iken Uygurlar ile birlikte asilere karşı savaşmıştı. Bunun üzerine Bögü Kağan asilerin tarafını bırakıp T'ang'a yardıma karar verdi[150].

150 Barfield, s. 153.

Önce asilerle anlaşır gibi görünmelerine rağmen Uygurlar, Çin'deki yönetimi elinde tutan hanedana yardımdan vazgeçmemişlerdi. Luo-yang önünde T'ang güçleriyle beraber savaştılar (762). Beş sene önce gerçekleştiği gibi isyancılar Luo-yang'da yine perişan edildi. Uygurlar yaptıkları katkı karşılığında yine yağmaya başladı. Bu defa Budist tapınakları yağmalanıyordu. Daha doğrusu yağmadan kaçan halk Budist tapınaklarına sığınınca Uygurlar o binaları ateşe vermişler ve 10 binden fazla insanın ölümüne sebep olmuşlardı. Bölgenin diğer yerleşim alanları da yağmadan kurtulamadı. Uygur askerlerinin bu hareketlerini izleyen T'ang güçleri hiçbir şey yapamadılar.

Tarihler 762 yılını gösterdiğinde Uygur Kağanlığı yöneticilerinin birden politika değiştirdiğini görüyoruz[151]. T'ang hanedanına karşı Çin'deki isyancıların tarafını tutmaya başladılar. Bunun sebebi öncelikle Çin'de İmparator Su-tsung'un hayatını kaybetmesi sonucu ortaya çıkan otorite boşluğudur. Yeni imparatorun kim olacağı henüz belirsizdir. Belki biraz sonra tahta geçecek kişi olan T'ai-tsung'un kontrolü sağlayamayacağını düşünmüş olmalılardı. Bu arada isyancılarda Shih Chao-i'nin adamları gizlice Uygur kağanının bulunduğu yere gelmişler ve onu artık T'ang hanedanının imparatorsuz kaldığı konusunda bilgilendirmişlerdi. Üstelik onu Çin'e saldırıp T'ang hanedanını yıktıkları takdirde büyük zenginliğe kavuşacakları konusunda etkilemişlerdi. Uygur Kağanı Bögü, bu durumdan çok etkilendi. Geçmişte T'ang hanedanından çok fazla zenginlik elde edilmişti. Şimdi farklı yolla da Çin'in zenginliklerinden faydalanma imkânı doğabilirdi.

Neticede olay şöyle gelişti: Tahta yeni çıkan İmparator T'ai-tsung, Liou Ch'in-t'ang adlı vezirini (aslında harem ağası), Bögü Kağan'ın yanına yollayarak eskiden olduğu gibi asilere karşı yardım talep etti[152]. T'ang sarayı kağanın taraf değiştirdiğinin farkında değildi. Çünkü rakipleri Shih Chao-i, adamlarını daha doğrusu casuslarını gizlice Uygur kağanına yollamıştı. Shih Chao-i'nin adamları kağanı etkileyerek fikrinin değişmesine

151 Mackerras, s. 70-77.
152 TCTC 223, s. 7862 vd.

sebep olmuşlardı. Üstelik Çin'e karşı büyük bir akına teşvik ediyorlardı. T'ang hanedanı elçisi beklediği ilgi ve desteği göremeyince Bögü Kağan'a bir mektupla başvurdu. Eski imparatorun ölümüyle birlikte tahtın boş kalmadığını yeni imparatorun tahta çıktığını bildirdi. Devamında Bögü Kağan'ı etkilemek için yeni imparatorun önceden Uygur yabgusunun Çin'de T'ang hanedanı için savaştığını ve iki başkenti asilerin elinden kurtardıklarını hatırlattığını belirtti[153].

Onun ikna çabaları Bögü Kağan üzerinde etkili olamadı. Bizzat kumandanlığını yürüttüğü ordusu ile üç Çin şehrini işgal etti. Rastladığı bazı Çin ilçelerini harabeye döndürmüştü. Artık, anlaşıldığına göre Bögü Kağan T'ang İmparatorluğu'nu küçümsüyordu. Elçi Liou Ch'in-t'ang'a küçük düşürücü sözler söyledi. Bütün gayretlerine rağmen Bögü Kağan'ı etkileyip kendi taraflarına çekemeyen Çinli elçi T'ang imparatorunun yanına eli boş döndü. Kendi imparatoruna Uygurların 100 bin askeri ile Çin topraklarına girdiğini söyledi. Ani gelişen bu durum karşısında çok endişelenen T'ang sarayı, Yao Tsu-ang adlı devlet adamını Hsi-chan'da Uygur kağanını karşılamaya yolladı. Adı geçen şehrin güneyinde karşılaştıklarında Bögü Kağan'a hediyeler takdim etti.

Uygurlar ülkelerine geri döndükten sonra Çin'de yeni bir isyan patlak verdi. Daha önce T'ang hanedanına büyük hizmetlerde bulunmuş olan P'u-ku Huai-en başkaldırmıştı. Aslında kızı Uygur Kağanı Bögü ile evlendiği için bir bakıma yönetici kesim ile akrabalık kurmuştu. Uygurlar yine T'ang hanedanına yardıma geldiler. P'u-ku Huai-en öldükten sonra Tibetlileri de ağır bir bozguna uğrattılar. Yaptıkları hizmetin karşılığı olarak T'ang hanedanı 100 bin parça ipek vererek Uygurları geri yolladı. Bu durum T'ang imparatorluk hazinesini tamamen iflas ettirmişti.

Daha önce Bilge Kül Kağan, oğluyla evlenmek üzere bir Çinli prenses talep ettiğinde, İmparator Su-tsung, P'u-ku Huai-en'ın kızını o zaman veliaht olan Bögü Kağan'a hatun olması için seçmişti. Dolayısıyla P'u-ku Huai-en, Bögü Kağan'ın kayınpederi olacaktı. Bögü Kağan P'u-ku Huai-en'ın kendisi ile görüşmeyi

153 Çandarlıoğlu, s. 79 vd.

talep etti. Bu durum zor anlar yaşayan T'ang İmparatorluğu için bulunmaz bir fırsat olabilirdi. Derhâl Feng-ch'eng'da P'u-ku Huai-en'e, Bögü Kağan'ın yanına gitmesini emretti.

P'u-ku Huai-en, kağanın karşısına çıktığında "T'ang'ın verdiği şerefi unutma" dedi. Aslında Türk kökenli olup tamamen Çinlileşen bir aileden gelen adı geçen general, bu ifadesiyle Bögü Kağan'a T'ang hanedanıyla ilişkisini bozmaması gerektiğini bildiriyordu. T'ang hanedanının daha önemli olduğuna, eskiden Uygur hanedanlık ailesi ile derin dostluklarına işaret ediyordu.

Bögü Kağan, P'u-ku Huai-en'ın gelişinden ve görüşmelerinden memnun oldu. Arkasından T'ang imparatoruna elçiler yollayarak bundan sonra T'ang adına savaşacağını bildirdi. Artık saf değiştirmişti. Vakit kaybetmeden kendisine telkinde bulunan Shih Chao-i üzerine saldırı planı yaptı. Buna göre Tung geçidini hedef olarak belirleyip P'u, Sha-yüan geçitlerini aşarak o noktaya ulaşacaktı. Fakat Çinli devlet adamı Yao Tsu-ang, o bölgenin uzun süreden beri mahrum kaldığını, dolayısıyla askerleri besleyecek erzak bulunamayacağını, içecek su kaynaklarının da mevcut olmadığını ifade etti. Yao Tsu-ang'ın teklifine göre Tu-men ve Hsin-min yakınından ilerleyip, Huai-chou'nun güneyinden geçilirse ordunun ihtiyacı olan lojistik desteği alabileceği belirtildi. Çünkü o esnada Luo-yang isyancıların merkezi konumundaydı. Fakat onun teklifi Bögü Kağan tarafından kabul edilmedi. Bu defa Yao Tsu-ang, Bögü Kağan'a yeni bir yol önerdi. Tai-nang üzerinden güneye ilerleyip Ho-yang geçildiği takdirde doğrudan beklenmedik bir anda asi ordusunun boğazına çökebilecek fırsatı elde edeceklerini belirtti. Uygur kağanı bu teklifi de reddetti[154].

Bunun üzerine Yao Tsu-ang yeni bir öneri ile Bögü Kağan'ın karşısına çıktı. Shan-chou ve T'ai-yang boğazından ilerleyerek T'ai-yüan'deki yiyecek ambarlarına ulaşılırsa yiyecek temin edebileceklerini ifade etti. Ayrıca burada başka bölgelerin askerleri ile bir araya gelme fırsatı bulabilirlerdi. Önceki tekliflerin hepsini reddeden kağan, yeni teklife nihayet olumlu baktı.

154 CTS 195, s. 5202; HTS 215A, s. 6117-6118.

Bu yılın sonuna doğru (762 yılı 10. ay) Çin imparatoru, P'u-ku Huai-en'a annesi ve hanımını Uygur kağanının karargâhına göndermesini emretti. O esnada Uygur ordusu Sarı Irmak'ın kuzeyinde konuşlanmıştı. Çinli kumandan Yung bölgesi prensi, Sha-chou'da bulunuyordu.

Kağan, Yung prensinin bulunduğu yere varıp, prensi huzuruna davet etti. Adı geçen prensi, karşısına geldiğinde dans etmediği için azarladı (saygı reveransı belki). Burada kendisine tören selamlaması yapmadığı için kızmış olma ihtimali de vardır. Çinli kumandan Yao Tzu-ang devreye girerek, Yung prensinin böyle bir tören dansı yapmasının imkânsız olduğunu söyledi. Çünkü Yung prensi, T'ang hanedanı imparatorunun oğlu idi. Araya giren Uygur Generali Ch'e-pi, kağan ile T'ang hanedanının kardeş olduklarını, prensin buna rağmen kağana hürmet göstermediğini ifade etti. Karşılığında Yao Tsu-ang, "Yung prensinin, imparatorun büyük oğlu olduğunu, şimdi mareşalliğe yükseldiğini, daha da önemlisi veliaht olarak belirlendiğini, T'ang hanedanı veliahdının yabancı bir hükümdara saygı göstermesinin mümkün olmadığını" belirtti. Ayrıca sarayda üst düzey devlet adamlarının öldüğü için yasta bulunduğunu, bunun için de kağanın önünde dans etmemesi gerektiğini bildirdi.

Duruma çok kızan Uygur üst yönetiminin öfkesi dinmiyordu. Çinli kumandanlardan Yao Tsu-ang, Wei Chü, Wei Chao-hua, Li Chin'i yakalayan Uygur kumandanı Ch'e-pi başka bir yere götürerek onları kapattı. Bunlara protokolü bilmedikleri gerekçesiyle her birine yüz sopa vurdurtarak dövdürttü. Arkasından dinlenmeleri için çadırlarına gönderdi. Wei Chü ve Wei Chao-hua aldıkları darbelerden dolayı hayatlarını kaybettiler[155].

Bu esnada aynı yılın sonlarına doğru asilerle savaşmak üzere toplanan bütün ordu Chao-chou'ya saldırdı. P'u-ku Huai-en, Uygur Tso-sha'nın (Sol Şad) arkasında Shao-hsi garnizonu kumandanı Ko Yin-ch'a, yine kumandanlardan Yü Ts'ao-en, Yin-ch'e üzerinden Lu-chi'ye doğru ilerlediler. Diğer taraftan garnizon kumandanı Li Pao-yü, Ho-yang'dan Ho-han'a ulaştı.

155 CTS 195, s. 5202; HTS 215A, s. 6117

Yine Li Kuang-pi, Ch'eng'a vardı. Yung prensi ise Shao-chou'da bulunuyordu.

Nihayet hepsi P'u-ku Huai-en'ın komutasında bir araya gelerek, aynı hedefe doğru yürüdüler. Onların üzerine geldiğini duyan Shih Chao-i, kendi kurmaylarıyla bir toplantı gerçekleştirdi. Gök Türk kökenli olup asi Shih Chao-i'nin ordusunda görev yapan komutanlardan A-shih-na Ch'en-chin'in değerlendirmesi toplantı esnasında ön plana çıktı.

Buna göre *"T'ang İmparatorluğu'nun ordusu yalnız gelirse askerleri savaşa hazırlanmalı ve çatışmalardan hiç kaçınılmamalı idi. Ancak Uygur kuvvetleri ile beraber gelirlerse hiçbir çareleri yoktu. Hiçbir şey yapamazlardı. Derhâl geri çekilip Ho-yang'a kaçmaları gerekiyordu."* Onun fikirlerini dinlemeyen asi lideri Shih Chao-i bulunduğu alanı terk etmedi.

Sonrasında imparatorun askerleri Luo-yang'ın kuzey bölgelerinde çeşitli kollara bölündü. İmparatorun ordusu ise Hsin-yüan'de durdu. Devamında Uygur süvarileri devreye girdi. Nan-shan'ın kuzeydoğusuna ilerleyerek isyanları bastırmayı başardı.

Uygur Kağanı Bögü, P'u-ku Huai-en ile birlikte Ho-yang'da konuşlandıkları sırada, P'u-ku Huai-en'ın oğlu Shih Chao-i'nin ordusunu takibe gitti. Chin-chou'da karşılaşıp savaşa tutuştular. Neticede mağlup olan Shih Chao-i, Pien-chou'ya çekildi. Uygurlar, nihai savaşı kazanarak yağma yapmaya başladılar. Daha önce Ch'ang-an'da yağma yapmalarına izin verilmemişti. Bu defa Çinli memurlar Uygurları durdurmaya cesaret edemiyordu. Kumandanlardan Li pao-yü, yağmayı durdurmak için emir verdi ise de kimse yerine getirmeye cesaret edemedi. Çünkü Uygurlardan çok çekiniyorlardı. Shih Chao-i, Luo-yang'dan kaçarak saklandı. Böylece Doğu Başkente giren Uygurlar, on binlerce kişiyi öldürdükleri gibi sonu gelmeyen yağmalar yaptılar. Ayrıca günlerce süren yangınlar şehri küle çevirdi. Luo-yang, Chen-pien ve Ju-chou gibi yerleşim yerlerinin yağmalanması günlerce devam etti. Elbisesiz kalan halk kâğıttan elbise giymek zorunda kalıyordu.

Her ne kadar T'ang hanedanına çok büyük askerî yardımda bulunsalar da Uygurların yağmaları Çinlilere çok ağır

geliyordu. Uygur kumandanlarına hediyeler sunarak yağmaların yapılmasını engellemeye çalıştılar. Bunun üzerine afişe benzer bir kumaşa herhangi bir Uygur'un yağmaya teşebbüs ettiği anda öldürüleceğini bildiren yazılar yazdırtılarak asıldı. Devamında afişe rağmen hâlâ yağmaya kalkan birkaç Uygur'un öldürülmesi üzerine diğer Uygurlar çekinerek yağma yapmaktan vazgeçtiler. Bu durumu değerlendiren Çinli kumandanlar, P'u-ku Huai-en'ın kumandanlığının karizmatik yönleri ve emrindeki orduya hâkimiyeti konusundaki hayranlıklarını ifade ettiler[156].

763 yılına gelindiğinde T'ai-tsung'un tahta oturuşunun büyük bir törenle gerçekleştiğini görüyoruz. İmparator, tahta oturduktan sonra hiç vakit kaybetmeden Uygur kağanını taltif etme yoluna gitti. "Tengride Bolmuş, İl Tutmuş Alp Küllüg Bilge Kağan" unvanını takdim etti. Kağanın hatununa da P'o-ma ... Bilge Hatun anlamına gelen bir unvan sundular[157].

Uygurların Çin topraklarında zapt edilemez davranışları devam ediyordu. Daha da ileri giderek başkente ulaştıklarında Han-kuang Kapısı'nı kırarak tören salonuna izinsiz girdiler. Onlara hiçbir şekilde müdahale edilemedi. Diğer taraftan Uygurların ortaya çıkardığı karışıklık devam ederken Ju-chou ve Chengchou eyaletlerindeki araziler yeniden tarıma açıldı. Uygur yağmaları sonucunda evlerin tamamı yanmış, yıkılmıştı. Buradaki köylüler de kâğıt elbise giyer duruma gelmişlerdi.

Kazanılan birçok askerî başarıya rağmen Çin'de isyanlar bitmek bilmiyordu. Nitekim Türk asıllı olup başarılı bir kumandan olan P'u-ku Huai-en da başkaldırdı. Ona Shuo-fang eski garnizon kumandanı Jen Fu ve Chang Shao gibi generaller on binlerce askerleri ile katılmışlardı.

Bu arada Wang İ adlı özel elçi Uygur kağanının bulunduğu yere vardı. T'ang hanedanına yaptıkları askerî yardımlardan dolayı kağan ve hatuna, sağ ve sol kanat şadlarına, önde gelen valilere (tu-tu), buyruklara 2 bin (20 bin?) ailenin gelirinin tımar olarak verileceğini bildirdi.

---

156 TFYK 973, 17a, b; 976, 11, b, 12a, b, 996, 6b.

157 Çandarlıoğlu, s. 88.

Yağmaladıkları hazineleri Ho-yang'a götürerek orada toplayan Uygurlar, An-ko adlı birinin nezaretinde bıraktılar. Takip eden süreçte Uygurlar, imparatorun askerlerini de yanlarına alarak Shih Chao-i'yi ağır bir yenilgiye uğrattı.

Çinlilerin planına göre Yung, kendi ordularının kumandanı olacaktı. Luo-yang'ın kuzeyinde toplandıkları sırada Uygurlar, Shih Chao-i'nin casuslarını yakaladılar.

Mani Dinine Giriş

762'deki bu seferin Uygur tarihinde bir başka etkisi daha gerçekleşmiştir. Söz konusu seferler esnasında Mani rahipleri, Bögü Kağan ile tanışmışlar, onu etkileyerek, onunla birlikte dört rahipleri Uygur başkentine gelmişlerdir. Rahiplerin kendisine Mani dini hakkında anlattıklarına hayran kalan Bögü Kağan, hayvansal gıdalar yemeyi yasaklayan, savaşçılık duygusunu zayıflatan bu dini resmen kabul etti. Kağanın hedefi Uygurların bozkır hayatını bırakıp şehirli olmalarını sağlamak, dolayısıyla ülkesini daha mamur ve refah içinde yaşanan bir yer hâline getirmekti.

İkinci defa Luo-yang kuşatması gerçekleştiğinde Bögü Kağan, Soğdlu danışmanlarının tavsiyesi üzerine Mani dinine girdi. Bu dine girilmesi Uygurların Çin'e karşı agresif politikasından vazgeçilmesine sebep oldu. Ama Soğdlularla yakınlaşan Uygurlar, ticareti öğrenerek zenginleşmenin tadına vardılar[158].

Bögü Kağan, Maniheizm'i kendi halkına kabul ettiren ilk ve tek hükümdar (Orta ve Doğu Asya'da başka örneği yoktur) olarak göze çarpmaktadır. Fakat onun bu dine neden sempati duyduğu tam anlaşılamamaktadır. Luo-yang'ın asi An Lu-shan'ın elinden kurtarılması esnasında 762 Kasım'ından 763 Şubat'ına kadar şehrin yakınında kalan Uygur askerleri etrafı yağmalamışlardır. Bu sırada Maniheist rahiplerle tanışan Bögü onları Karabalasagun'a dönerken yanında götürmüştür. Götürülen dört rahibin en ünlüsü Juei-hsi (nüfuz edici, vakar, sükûnet sahibi) adlı biri idi[159]. Karabalasagun'da Uygur devlet adamları arasında bu dinin kabulü hakkında uzun tartışmalar meydana

158 Barfield, s. 153.
159 TCTC 223, s. 7874, 7878.

geldi. Kabulüne karşı çıkan devlet adamlarını adı geçen rahip ikna ederek susturmuştu. Daha sonra kağan, devlet adamlarını onlu gruplara böldü ve her grubun başına birini getirerek geri kalan dokuzunun eğitimini verdi. Daha önce bozkırlı Türkler arasında Budizm denemeleri gerçekleşmişti. Belki de siyasi açıdan değerlendirme yapılarak Çin'deki Budizm'e karşı Maniheizm'in tercih edilmiş olma ihtimali de söz konusudur. Çünkü, en büyük rakip Çin'in Budist kültürü her an Uygurların asimilasyonu açısından tehlikeli olabilirdi. Mani dinine girerek onların etkisini kırmak istemişlerdir.

Ama, esas neden Bögü Kağan'ın halkının yerleşik hayatı dolayısıyla refahı öğrenmesini istemesidir. Dolayısıyla halk zenginleşecek, kuvvetli Budist Çin'in etkisi yerine zayıf Türkistan şehir devletçiliklerinin kültürel etkisinde kalacaktı. Üstelik tüccar Soğdluları yanına çekerek mali açıdan da güçlenecekti. Mani dininin resmen kabulünden sonra Uygur merkezine kadınlı erkekli seçkin rahiplerden oluşan heyetler geldi. Maniheizm dünyasında kağanın ve Uygurların şöhreti yayıldı. Bu arada Bögü Kağan ileri bir adım daha atarak Mani dininin Çin'de de yayılması için teşebbüse geçti. 768'de Luo-yang'da Mani tapınaklarının kurulması için baskılarına dayanamayan T'ang imparatoru izin vermek zorunda kaldı[160].

764 yılına gelindiğinde Çin'de çok ilginç bir olay yaşandı. P'u-ku Huai-en'ın ordusuna Tibetliler ve Uygurlardan daha fazla katılım oluyordu. Bu durum karşısında asi ordusu Fengtien'e yaklaşırken, başkenti büyük bir korku kaplamıştı[161].

Kuo Tsu-i, bütün sitemine rağmen Uygur ileri gelenlerine saygı göstermeye devam ediyordu (765 yılı). Alp Tutuk, Bagatur Baga Tarkan, Hu-tu Bilge, Teftiş Görevlisi Chie Boyla Tarkan, Buyruk (Mei-lu), General Lo Tarkan Müfettiş Kül Tarkan ve diğerlerinin kadehlerini verilen ziyafette önce tuttu. Büyük Tutuk önce and içmek istedi. Kuo Tsu-i *"T'ang İmparatoru çok yaşa,*

160 F.W.K. Müller, *Uigurica II*, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1910, s. 95; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara 1986, s. 250-260; Ş. Tekin, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabulü", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara 1964, s. 1-11.

161 TCTC 223, s. 7901.

Uygur Kağanı çok yaşa, her iki ülkenin generalleri ve bakanları çok yaşa, biri haince isyan edecek, anlaşmayı bozacak olursa savaşta önce onu öldür. Kavmini mahvet" diye yemin etti[162].

Onun bu hareketi üzerine Alp Tutuk ve etrafındaki Uygurların rengi değişti. Kadeh sırası kendilerine geldiği zaman *"bu anlaşmayı kabul ediyoruz"* diye konuştular. Sonuçta herkes memnun kalmıştı. *"Daha önce kendi yurtlarından ayrıldıkları sırada iki kamı yanlarında getirdiklerini, onlara bu defa barışın gerçekleşeceğini, askerlerin T'ang İmparatorluğu'na karşı savaşmayacaklarını, büyük bir adam görüp ülkelerine geri döneceklerini söylediğini, bugün ordularının Kuo Tsu-i ile görüştüğünü, kendilerinden şüphe duymayarak silahlarını bırakıp yalnız görüşmeye geldiğini, dolayısıyla cesur bir adam olduğunu, onu kesinlikle vurmayacaklarını, kendilerinin büyük bir adam gördüklerini"* söylediler. O esnada ayakta dikilen kamlar söylediklerini doğruladılar ve tören dansı yaptılar.

Kuo Tsu-i onların sırtını okşayarak memnuniyetini bildirdi. Uygur liderleri Çinlilerden aldıkları ipek baş bağlarını kendi adamlarına dağıttılar. Kamlara dahi ipek şerit verilmişti. Devamında Uygurlar Tibetlilere saldırmak için izin talep ettiler. Burada bir anlaşma yapıldı ve bu anlaşma uyarınca Tibetlilere Uygur ve Çin orduları birlikte sefer düzenleyecekti. T'ang sarayına adam gönderilip izin alındıktan sonra K'ai Fu, Po Yüng-kuang, Nan-yang beyi gibi kumandanlar ile Uygur kumandanlarının yaya ve süvari askerleri Ching-chou'da bir araya geldi. İki ordu ileri hücuma geçerek Kızıl Dağlarda Tibet ordusunu bozguna uğrattılar. 10 bin Tibetliyi canlı yakaladıkları gibi Ling-t'ai ilçesinin 30-40 li batısı 50 binden fazla Tibetli cesedi ile doldu. Tibetlilerin elindeki 5 bin Çinli esiri almayı başardılar. Ele geçen hayvan sayısı çok fazla idi. Po Yüan-huang ve diğer Çinliler Tibetlilerin gücünü öğrenmek için Ling-t'ai'ın batısına varmışlardı. Ayın parlaklığı Uygurları tedirgin etmişti. Karanlık olsa da diye düşündüler. Rüzgâr ve kar duası için kamlarını çağırdılar. Bunun üzerine çok üşüyen Tibetlilerin yayları ve okları işlemez hâle geldi. Kendi kendilerini sararak savunma pozisyonu

162 Çandarlıoğlu, s. 91-94.

aldılar. Ancak yine de hücum pozisyonu alan Uygurlar, onları ağır bir bozguna uğrattı[163].

765 sonbaharında P'u-ku Huai-en, kendi emrindeki generaller Fan Chih-ch'eng ve Jen Fu'yu savaşmak üzere yolladığı gibi 200 binden fazla Uygur, Tibet, T'u-yü-hun, Tangut ve Nu-la topluluklarından toplanan askerleri Feng-tien, Li-ch'üan, Feng-hsiang, T'ung-chou'yu ele geçirmek üzere görevlendirdi. Daha önce Kuo Tsu-i, Ching-yang'da mevzilenmişti. Aslen Dokuz Oğuz boylarından gelen Hun Jih-chih adlı general Feng-tien'de konuşlanarak asilerin ordularını yenmeyi başarmıştı. Bu arada P'u-ku Huai-en hayatını kaybederek sahneden çekildi[164].

Büyük bir isyan çıkararak T'ang hanedanına zor anlar yaşatan P'u-ku Huai-en öldürülmüş, isyan başarılı bir şekilde bastırılmıştı. Cesaretiyle tanınan yeğeni P'u-ku Ming-ch'en kendisine bağlı bin kişi ile gelip hanedana itaat etti. Devamında Uygur ileri gelenlerinden 196 kişinin bulunduğu bir heyet Kuo Tsu-i'nin yönlendirmesiyle Çin sarayına gitti. Onlara Yen-ying köşkünde bir ziyafet verilip hediyeler sunuldu. Söz konusu heyette Hu-ti Bilge, Lo Tarkan, Buyruk, General K'ai-fu bulunuyordu. Bu bir anlamda Tibet galibiyetinin neticesinde kumandanları ödüllendirmek üzere tertip edilmişti. Aynı sıralarda Çin'e teslim olan P'u-ku Ming-ch'en da Chung-yang üzerinden başkente getirilmişti. Uygurlara 100 bin parça ipekli kumaş hediye edildikten sonra ülkelerine gitmek üzere yola çıktılar.

Çıkan isyanlar sonucu ve verilen hediyelerin neticesinde T'ang hazinesi boşalmıştı. Saray memurlarının maaşlarını ödeyemeyen imparator, bir tür tasarruf bonosuna benzer bir belgeyi maaş karşılığı görevlilere dağıttı. Uygurlara sunulan çok miktardaki hediyelerin Çin hazinesinde ortaya çıkardığı açığı gidermek kolay olmuyordu. Nitekim, 10, 11 ve 12. ayların maaşlarına da el konulmak zorunda kalındı.

Aynı yılın 10. ayında (asi ordusuna katılan) Tibetliler Ma Chung-ying ve diğerleri Pin-chou yolundan kendi ülkelerine döndüler. Bu arada Uygur kumandanlarından Lo-ta-kan 2 bin

163 CTS 195, s. 5201; HTS 215A, s. 6119.
164 CTS 195, s. 5204; HTS 215A, s. 6120; TCTC 223, s. 7912-7916.

kişilik süvari birliği ile Ching-yang'da Kuo Tsu-i'ye teslim olmak için gelmişlerdi. Ancak sadece Kuo Tsu-i'ye teslim olacaklarını ifade ettiklerinde adı geçen kumandan zırhını ve silahlarını bırakarak kendini gösterdi. Bunun üzerine Uygur liderleri ona itaatlerini bildirdiler. Diğer taraftan Kuo Tsu-i'nin emrindeki Li Kuang-chin ve Lu Ssu-kung adlı generalleri de Uygurlara tanıttı. Uygurlar onların da etrafını sarıp atlarından indirdi. Kuo Tsu-i'yi de atlarından indirmişlerdi. Uygur askerleri etraflarını sarınca Çinli askerler tedirgin oldularsa da Kuo Tsu-i onları sakinleştirdi. Uygur askerlerinin 700'er kişilik iki gruba ayrılmaları ilginç bir durum olarak göze çarpmaktadır[165].

Daha sonra Kuo Tsu-i'nin teklifiyle şarap içildi ve törende başlarına bağlanmak üzere kendilerine 3 bin ipekli kumaş sunuldu.

Devamında Uygur kağanının küçük kardeşi Yağlakar kabilesinden Alp'in (Ho) elinden tutarak "*kendi devletlerinin Uygurların Çin için çok kıymetli işler gerçekleştirdiğini bildiğini, karşılığında ödüllendirildiklerini, buna rağmen neden antlaşmalara uymayarak saldırdıklarını, başkente kadar uzanan akınlar yaptıklarını söyleyerek o anda kendilerine karşı savaşmanın çok gerekli olduğunu, gerçekleri niçin kabul etmediklerini, kendisinin üzerinde hiçbir silah olmadan geldiğini, isterlerse kendisini yakalayıp bağlayabileceklerini, eğer buna teşebbüs ederlerse kendi askerlerinin onları vuracaklarını ifade etti.*" Devamında Uygur reisi "P'u-ku Huai-en'ın kendisine karşı yapılan iyiliklere nankörlük ettiğini" söyledi. "Kendisinin Uygur kağanına destek olmak için T'ang imparatorunun Yang-tzu ile Huai arasındaki bölgeye gittiğini belirtip, Chungshu Sheng unvanlı kişinin ordunun başında bulunmadığını bildirdi. Bundan kendilerinin cesaretlendiğini, ancak kendilerinin şimdi imparatorun başkentte olduğunu öğrendiklerini, Kuo Tsu-i'nin görevde bulunduğunu gördüklerini, P'u-ku Huai-en'ın imparatorun güçleri tarafından katledildiğini" açıklayarak "Tibetlilere saldırarak onların koyun ve atlarını yağmalamak" için izin istedi.

165 CTS 195, s. 5505; HTS 215A, s. 6119-6120.

Türk asıllı bir boydan gelip daha sonra Çin'e giderek orada yerleşen P'u-ku Huai-en yukarıda da görüldüğü gibi Uygurlarla birlikte T'ang imparatoruna karşı isyancılarla savaşıp önemli başarılar kazanmıştı. Ancak söz konusu isyan bastırılınca ortaya çıkan boşlukta kendisi isyan etti (764). T'ang'ın ünlü devlet adamı kendisini durduramayınca, ertesi yıl 200 binden fazla Uygur (Çin sınırları içinde yaşayan), Tibetli, Tangut ve Nu-la gruplarını yanına çekerek hâkimiyet alanını daha da genişletti. Ancak Pu-ku Huai-en aniden ölünce, T'ang hanedanı büyük bir tehlikeden kurtuldu. Geride kalan asilerden Tibetliler ülkelerine geri dönerken, isyana katılan Uygurlar Çin ile anlaştı. Daha sonra Uygurlar ve Çinliler birlikte hareket ederek Tibetlileri yenilgiye uğrattılar.

767 yılına gelindiğinden Uygur Kağanı Bögü'nün hatununu kaybettiğini görüyoruz. Onun ölümü üzerine düzenlenen cenaze törenine katılmak ve taziyede bulunmak üzere Hsiao Ch'i adlı devlet adamı görevlendirildi. Elçi törene vardığında Uygur yönetimi tarafı Çinli elçiye T'ang hanedanının sözünde durmadığını iddia etti. Kendilerinin T'ang hanedanına karşı çıkan isyanların bastırılmasında çok etkin rol oynadıklarını, fakat, T'ang sarayının söz verdiği hâlde at satın almadığını ileri sürdüler[166].

Çinli elçi karşılık olarak T'ang sarayının Uygurların yaptığı katkının karşılığını yerine getirdiğini ifade etti. Ancak Uygurların, P'u-ku Huai-en başkaldırdığında onların tarafını tuttuğunu, üstelik Tibetlilerle işbirliği yaparak T'ang topraklarını işgale başladıklarını, başkente yaklaşarak tehdit ettiklerini, ancak P'u-ku Huai-en ölünce Tibetlilerin savaş meydanını terk ettikleri zaman Uygurların çekinerek T'ang hanedanı ile anlaşmayı kabul ettiklerini söyledi. T'ang hanedanının, Uygurların daha önceki katkılarını unutmadığı için ilişkilerini iyi düzeyde tutmaya çalıştığını söyledi. Buna rağmen bir atın dahi Uygurlara geri verilmeyeceğini belirtti. Onun bu davranışlarına Uygurlar herhangi bir şey diyemediler. Kendisine çok fazla hediye sunarak geri gönderdiler.

166 TCTC 224.

768'de P'o-fu Hatun hayatını kaybettiği zaman Hsiao Hsin özel görevle taziye için gönderildi[167]. Aynı yıl sol muhafızları generali unvanlı Shou Pin-i vefat ettiğinde Çinliler onlara T'ien-shuei bölgesi prensi unvanını sundu. Onun cenazesine de Chin Chou-ying özel görevle gidip cenazeyi getirmesini emretti[168].

Çin'deki T'ang hanedanı için çok yararlı işler yapan, büyük isyanların bastırılmasında başrol oynayan Türk asıllı kumandan P'u-ku Huai-en ölmüştü. Ancak, daha önce söz verildiği gibi en küçük kızı Chung-huei, Bögü Kağan ile nihayet evlenebildi. T'ang hanedanı imparatoru prensese çeyiz olarak 20 bin parça ipekli kumaş sunmuştu. Li Hang unvanlı Çinli vezire özel görev verilmiş ve adı geçen prensese hatun unvanı verilmişti. Böylece T'ang hanedanına büyük hizmetlerde bulunmuş bir kişinin kızına T'ang hanedanı imparatoru, lütuf göstererek bir anlamda borcunu ödemiş oluyordu.

Nihayet, 769 yılında Uygur kağanına bir prenses gönderilmeye karar verildi. Ancak bu defa seçilen prenses Çinli değildi. Çinli olmayıp uzun yıllar hizmet edip sonra da isyan eden sonunda öldürülen P'u-ku Huai-en'ın kızına bu görev verildi. P'u-ku Huai-en her ne kadar T'ang İmparatorluğu'na isyan etmiş olsa da öncesinde hanedana çok fazla hizmet etmişti. İmparator, onun sağlamış olduğu faydaları unutmamış, kızını saraya alarak bir Çinli prenses gibi yetiştirmişti. Kaynaklar kendisine öz kızı gibi davranıldığını bildirir. İşte, bu kız yetiştikten sonra Uygur kağanına gelin olarak gitmekle görevlendirildi. Aynı yılın 6. ayında Chung-huei unvanını alan prenses Uygur kağanına eş olarak gitti. Prenses ile beraber 20 bin top ipekli kumaş da gönderilmişti Bögü Kağan Çinliler ile yürütülen at-ipek alışverişinden memnun değildi. Çünkü Çinliler yeteri kadar at satın almıyorlardı. Bunun üzerine T'ang imparatorunun, kendisinin gönderdiği atları anlaşmalara uygun bir biçimde satın alarak karşılığını vermediğini, bunun için yeniden bir elçi gönderip bu konuda talebini bildirdi. Onun tepkisine T'ang devlet adamları çekindikleri için herhangi bir cevap veremediler. Sadece Chin "kendilerinin

167 HTS 217A; HTS 159.
168 TCTC 224, s. 7940; TFYK 976, 1b, 2a, b, 3a, b.

yeteri kadar atları bulunduğunu, Uygurların gönderdiği atlara ihtiyaçları olmadığını, dolayısıyla herhangi bir ticarete gerek duyulmadığını, ayrıca Uygur atlarının iyi olmadığı için uzaktaki garnizonlara yollandığını" söyledi. Arkasından "diğer ülkelerin her iki devletten (Uygur ve Çin) de çekindiğini dolayısıyla her iki ülkenin iyi geçinmesinin daha doğru olacağını, Çinlilerden başka hiç kimsenin atlarını almayacağını" ifade etti[169].

Bunun üzerine orada bulunan Uygurlar, onun söylediklerine saygı gösterdiklerini, T'ang hanedanı çıkarlarına aykırı hareket etmeyeceklerini belirttiler[170].

770 yılında ilginç bir gelişme daha yaşandı. Uygur Kağanlığı'na gelin olarak giden prensesin annesi Hsü-lien-hua Tapınağı'nda rahibelik yapıyordu. İmparator onun hatununun annesi olduğunu duyunca bol miktarda hediyelerde sunarak rahibelikten vazgeçirtti[171].

Bu arada uzun süreden beri ikamet etmek ve ticaret yapmak için gittikleri Çin'de bulunup rahat yaşayan Uygurlar zapt edilemiyordu (771 yılında). Hun-lu-ssu Tapınağı'nda kalan Uygurlar sokaklara çıkarak genç kızları ele geçirdiler. İlçenin hâkimi (valisi), onları sakinleştirmek için geldiğinde Uygurlar, onu döverek kovdular. Arkasından 300 Uygur atlısı başkentin Chin-kuang ve Chu-ch'üe kapılarına saldırdılar. Ancak imparator şehrin kapılarını vaktinde kapattırarak başkente girmelerini engelledi. Yaratmış oldukları bunca tehdide rağmen onlarla savaşa cesaret edemiyordu. Nitekim, Liao Ch'in-t'an'ı yollayarak Uygurları sakinleştirdi. Neticede Uygurlar ikamet ettikleri kendi yerlerine döndüler[172]. Buna benzer olaylar 772 yılında meydana gelmeye devam etti[173].

T'ang İmparatorluğu'na karşı isyanların zirveye çıktığı bir dönemde Uygurlar ile Çin arasında ticaret anlaşması yapılmıştı. Kendisine karşı çıkan isyanlarla baş edemediği için çaresiz bir şekilde anlaşma yapmak zorunda kalan Çinliler, her defasında

169 Çandarlıoğlu, s. 96.
170 TCTC 224, s. 7947.
171 CTS 195, s. 5505.
172 CTS 195, s. 5506; TFYK 997, 16b, 18a.
173 TCTC 224, s. 7959.

yaşlı ve zayıf atları almak zorunda kalıyorlardı. Zaman ilerledikçe bundan bıkan Çinliler, atların tamamını almamak için engel çıkarmaya başladılar. Bu olumsuz duruma rağmen Uygur at sürüleri birbirini takip ederek başkentteki Hun-lu-ssu Tapınağı'na gelmeyi sürdürdü[174].

Yine de 773 yılında getirilen Uygur atlarının tamamı imparator tarafından satın alınarak olası bir Uygur tepkisi önlenmeye çalışıldı. Uygurlar atların karşılığında aldıkları ürünleri binden fazla arabaya yükleyerek kendi ülkelerine geri gittiler. Takip eden süreçte 8 bin Uygur atı daha getirilince, ancak bin tanesi satın alınacaktı. Fakat bu durumda Kuo Tsu-i devreye girerek, atların çok azının satın alınmasının Uygurları kızdıracağını söyledi ve kendisi bir yıllık maaşı ile Uygur elçisi Ch'ih-hsin'in getirdiği atları almak istediğini bildirdi. İmparator önce onun teklifini kabul etmeye yanaşmasa da 11. ayda 6 bin atı daha satın aldırdı[175].

Ertesi yıl (774) bir Uygur kaldığı Hun-lu-ssu Tapınağı'ndan çıkıp bir Çinliyi öldürse de, imparator ona herhangi bir ceza vermeyerek serbest bıraktı[176]. Bir yıl sonra da benzer bir olay yaşanmış; bir Uygur, pazar yerinde bıçakla bir Çinliyi öldürmüştü. Pazar halkı tarafından yakalanan Uygur, Wan-nien ilçesinde hapsedildi. Ancak bunu duyan Hun-lu-ssu'daki Uygur elçisi, adamlarıyla tutuklunun bulunduğu hapishaneyi basıp olayın failini kaçırdı. Çarpışmalar esnasında Çinli görevliler yaralandığı gibi halk bu duruma çok kızarak tepki göstermişti.

Çin'de ikamet eden Uygurların etrafa saldırganlığı devam ediyordu. Belki kendilerine verilen sözler yerine getirilmediği için bir türlü sakin davranamıyorlardı. 774 yılında bir Uygur'un Hun-lu-ssu Tapınağı'ndan çıkarak bir Çinliyi öldürdüğünü görüyoruz[177]. Çinli memurlar onu derhâl tutukladılarsa da Uygurlar ile arasını bozmak istemeyen Çin imparatoru, ona herhangi bir ceza vermeye cesaret edemedi. 775'te de benzer bir durum yine yaşandı. Başkentin doğu pazarında bir Uygur bir Çinliyi

174 Çandarlıoğlu, s. 98.
175 CTS 195, s. 5506; TCTC 224, s. 7962.
176 TCTC 224, s. 7970.
177 TCTC 224, s. 7970; TFYK 997, 17a, b.

bıçakla öldürdü[178]. Bu defa olaya tepki gösteren halk, onu yakalayarak Wan-nien'de hapishaneye soktu. Ancak Çin'deki Uygurların lideri Ch'ih-hsin, Hun-lu-ch'in Tapınağı'ndan çıkarak hapishaneyi bastı. Olaylara müdahale etmek isteyen Çinli görevlileri yaraladıktan sonra tutuklu Uygur'u alıp gitti. Bu olay üzerine çok kızan başkent halkı Uygurlara daha fazla nefretle bakmaya başlamıştı[179].

Aynı yılın sonunda bir başka 1000 süvarilik Uygur askerî kuvveti Hsiou-chou'da işgale kalkışmıştı. Buna karşılık Liang Yung-tsung, onları Wu-shuei'de yenilgiye uğratınca Uygurlar geri çekildi. Ayrıca o bölgedeki Çinli kumandan Kuo Tsu-i'ye 3 bin askerlik takviye bir birlik yollanmıştı. Neticede Uygurlar geri çekilmek zorunda kaldılar[180].

Uygurlar ile Çin arasındaki bu tür problemlere rağmen Uygurlar askerî yardıma devam ediyorlardı. Aynı anda Çin başkentinde yaşayan Uygurların T'ang hanedanı için huzur bozucu hareketleri sürüyordu. Bu karışık durum birkaç yıl daha sürecekti. T'ang hanedanı görevlileri başkentte gözlerinin önünde sosyal karışıklık çıkaran Uygurlara bir şey yapamıyorlardı. Bu arada Çinli komutan Kuo Tsu-i'nin idaresine giren Uygurlar, bir başka Türk kökenli boy olup Çin'e yakın yerlerde yaşayan T'ung-lo (Tongra) boyunun 3 bin kişilik isyanına son verdiler. Sonuçta T'ang hanedanını tehlikelere karşı korumayı sürdürüyorlardı. Tongra boyunun silahlarına, tuğlarına, ağır eşyalarına ve de atlarına el koyarak onları askerî ve ekonomik açıdan zayıflattılar.

Bu hadiseler dolayısıyla Bögü Kağan'ın o dönemde Çin'den istediklerini elde ettiğini söylemek mümkündür. Sürekli Çin'den gönderilen hediye ve vergilerle Uygurlar ekonomik açıdan kalkınırken, Çin'de aksine sıkıntılar başladı. 769'da Bögü Kağan da bir Çin prensesi ile evlenmek için teklifte bulunduğunda derhâl kabul edildi. Çünkü Uygurların üstün gücünden çekinen ve sürekli yardım talep eden Çinliler onları kızdırmak istemiyorlardı. Diğer yandan Uygurlar, ticari ilişkilerde de artık başarılı oluyorlar, her

178 CTS 195, s. 5206.
179 TCTC 225, s. 7974; TFYK 997, 19a, b.
180 TCTC 225, s. 7979.

bir atın karşılığında çok fazla ipek alıyorlardı. Siyasi ilişkilerdeki üstünlük ticari ilişkilere yansımıştı. Bu durum 778 yılına kadar devam etti[181]. Önceden isyanlardan dolayı çok yıpranan T'ang hanedanı artık kendini toparlamaya başlayıp aynı tarihte sınırlarda ufak çapta da olsa askerî başarılar elde edince durum birden değişti. Çin başkenti Ch'ang-an'da uzun süreden beri rahat bir şekilde yaşamakta olan Uygur tüccarlarına karşı tavır aldılar. Bögü Kağan, bunun üzerine Çin'e saldırdı, ilk çarpışmada galip gelerek 10 bin Çinli öldürdü ise de Tai-chou valisi onu mağlup etmeyi başardı. Artık iç isyanlardan kurtulan T'ang hanedanı kendini toparlamış ve nüfusu artmıştı. Bahsedilen olayla birlikte artık iki ülke arasındaki dengelerin değişmeye başladığını anlıyoruz. Uzun süren iç isyanlarla uğraşan T'ang hanedanı, bunları Uygurların yardımıyla bastırdıktan sonra iç düzeni sağlamış, ekonomik ve askerî açıdan kendini toparlamaya başlamıştı.

Uygur Kağanlığı'nın içindeki halk unsurunun büyük kısmını oluşturan Dokuz Oğuzlar ve de tüccar kavim Soğdlular, Bögü Kağan'ı Çin'e karşı büyük bir sefer düzenlenmek için ikna ettiklerinde ülke içinde muhalefet başladı. Bunların başında gelen başbakan konumundaki vezir Tun Baga Tarkan idi. Bögü Kağan'ın amcasının oğlu Tun Baga Tarkan, önce gereksiz olduğunu düşündüğü askerî seferi görüşmelerle önlemek istedi. Engelleme çalışmaları boşa çıkınca ihtilal yapma girişiminde bulundu. Bunda başarıya ulaştı. Neticede Bögü Kağan ve yakınlarını, taraftarlarını öldürterek ortadan kaldırdı. Arkasından kendisini kağan seçtirerek tahta oturdu. Böylece devletin başına o geçmiş oluyordu[182].

778 yılının başlarında T'ang hanedanı topraklarına doğru büyük çapta sayılabilecek bir akın görüyoruz. T'ai-yüan, Hotung, Ya-ya, Ssu-chin Uygurlar tarafından işgal edildi. Onların saldırılarını önlemek üzere gönderilen Pao Fang adlı Çinli general Yang-ch'ü bölgesinde Uygurlar karşısına çıktı ise de yenilgiden kurtulamadı. Arkasından yağmaya girişen Uygurlar, Çin ordusuna 10 bin askerlik kayıp yaşatmışlardı.

181 CTS 195, s. 5207.
182 CTS 195, s. 5208; HTS 217A, s. 6121-6124; WHTK 2719b.

Bundan bir ay sonra bir başka Çinli general Chang Kuang-sheng, Yang-wu vadisinde Uygurları mağlup etmeyi başardı. Yenilen Uygurlar geri çekilmek zorunda kalmışlardı.

Onların bu saldırıları Çinlilere ağır darbe vurmuş olmasına rağmen, imparator, herhangi bir karşı atak politikası izlememiş, daha önceki anlaşmalara uygun hareket etmiştir.

Başka bir Uygur heyeti (topluluğu) Shuo-fang ziyaretinden geri dönerken, Ho-chung'da Shuo-fang ordusu tarafından etrafı sarılıp ellerindeki bütün eşyaları alınmıştı. Buna karşı sessiz kalmayan Uygurlar, karşılık olarak etraftaki kasabalarda yağmalar yaptılar.

Kuo Tsu-i, Çin'e saldırı yapan Uygurların daha Çin sınırlarını terk etmediklerini, bundan dolayı sınırlardaki halkın endişe içinde bulunduğunu bildirerek Pin-chou valisine askerlerini Cheng-wu'ya mevzilendirmesini teklif etti[183]. Bu teklif kabul edilince bölgeye yığınak yapıldı. Kendilerine karşı yapılan askerî yığınakları fark eden Uygurlar, daha fazla çatışmaya girmeden ülkelerine geri döndüler.

778 yılının 7. ayında imparatorun büyük bir politika değişikliğine gittiğini görüyoruz. Bir ferman çıkararak "başkentteki Uygurların ve diğer yabancıların, bundan sonra kendi elbiselerini giymelerini, Çin kıyafetlerini giymemelerini emretti." Bu çok önemli bir gelişme idi. Çünkü onlarca yıl önce patlak veren isyanların bastırılması için yardıma gelen Uygurlar, hem başkentte yaşıyorlar hem de başkent başta olmak üzere birçok şehirde yağmalar yapıyor, huzursuzluk çıkarıyorlardı. Karşılığında Uygur kağanlarının tepkilerinden çekinen T'ang hanedanı imparatorları herhangi bir şey yapamıyorlardı. Kıyafetleri değiştirilince bundan sonra Çinli kolluk kuvvetleri tarafından tanınacak, ona göre muamele göreceklerdi.

Söz konusu fermanın yayınlanmasından sonra artık T'ang hanedanının eski gücüne kavuştuğu ve kendilerine ihtiyaç kalmayan Uygurları topraklarında istemediği kolayca anlaşılır. Bunun üzerine başkent Ch'ang-an'da sürekli ikamet eden 1000 Uygur kendi milletinin kıyafetlerini giydi. Ama hâlâ Çin

183 TCTC 225, s. 7997.

halkı arasında ikamete devam ediyorlardı. Ve hâlâ kendilerine et, para ve çeşitli ürünler veriliyordu. Anlatıldığına göre en iyi evler onlara tahsis edilmişti. Gün geçtikçe sert davranışlarını artırarak sürdürdüler. Onlara karşı çok tepkili olmalarına rağmen Çinli memurlar hiçbir şey yapamıyordu. Söz konusu Uygurlar, tekrar Çin elbisesi giyip Çinli kadınlarla evlenmeye başladılar[184].

Soğdlular ve Bögü Kağan'a Etkileri

Bu devirde Uygurlar Çin'de elde ettikleri askerî başarılardan sonra Mani dini etkisiyle de olsa gerek Soğdlular ile yakınlaşmaya başladılar[185]. Onlarla çok yakın ilişki kurunca Çin'den batıya ve kuzeye giden ticaret yollarında etkili olup zenginliklerini artırdılar. Bu durum Uygur toplumu arasında birçok sosyal değişikliğe de yol açacaktır. Her iki toplum bir anlamda arasında ittifak yapmıştı. Özellikle T'ang başkenti Ch'ang-an'da para kontrolü her iki milletin tacirlerinin eline geçmişti. Gerektiğinde borç veriyorlar âdeta ekonomiye hükmediyorlardı.

Her ne kadar onlarca yıldan beri uzun süren askerî başarılar elde etseler de Uygurlar bunu iç huzuru sağlamada faydaya çeviremediler (779). Bögü Kağan'ın Mani dinini kabulü ve Soğdlu din adamlarının ve tacirlerin etkisi altına girmesi, devletin üst yönetimini derinden sarsıyordu. Konuyla ilgili kaynaklar Uygurların eski âdetlerinin iyi olduğunu, sonradan bozulmaya başladığını bildirirler. Mesela eskiden kağan ile diğer üst yöneticilerin arasında yaşantı bakımından fark bulunmadığını ifade ederler. Savaşlara aralarında ayırım yapmadan birlikte giderlerdi. Bu yüzden savaş meydanlarında her zaman galip geliyorlardı[186].

T'ang hanedanı tahtında Tai-tsung'un ölümü üzerine imparator değişikliği gerçekleşti. Yeni imparator makamına oturur oturmaz, harem ağalarından Liang Wen-hsiou'yu Uygur kağanına yolladı. Eski imparatorun ölümünü ve yeni imparatorun tahta çıktığını bildirdi.

---

184 TCTC 225, s. 7998; TCTC 225, s. 8010.

185 Soğd ve Soğdlular için bkz. Taşağıl, Soğd md. *TDVİA*, 37, s. 348-349.

186 Mackerras, s. 87-89; Çandarlıoğlu, s. 101-103.

Bögü Kağan mağrur bir şekilde davranarak taziyede bulunmadı. Bu arada Uygur Kağanlığı'na bağlı Dokuz Oğuz Boyları, kağana *"Çin'de para ve toprağın çok bol olduğunu (zengin), imparatorun ölüp yenisinin başa geçince karışıklıkların çıktığını, fırsattan faydalanarak akın yapıldığı takdirde çok şey kazanacağını"* söylediler. Onların tavsiyesini dikkate alan Bögü Kağan, T'ang İmparatorluğu topraklarına büyük bir sefer hazırlıklarına başladı.

Kağan'a Muhalefet ve İhtilal

Onun sebepsiz yere Dokuz Oğuz boyları yöneticilerinin etkisi altında kalması devlet adamları arasında huzursuzluğa yol açtı. Başbakanlık görevini yürüten Tun Baga Tarkan (T'un Moho Ta-kan) açıkça bu sefere karşı çıktı. *"T'ang hanedanının büyük bir devlet olduğunu, Uygurlara karşı yanlış bir davranışları bulunmadığını, önceki yıl T'ai-yüan'e akın yaptıklarında on binlerce koyun ve at elde ettiklerini, büyük bir askerî başarı kazandıklarını, ancak, mesafenin uzaklığından dolayı yiyecek temininin güç olduğunu, askerlerin çoğunun atsız kalıp yayan bir şekilde geri dönebildiklerini"* söyledi. Devamında bütün orduyu toplayıp *"T'ang İmparatorluğu topraklarına giderlerse nasıl geri döneceklerini"* ilave etti. Ancak kağana tavsiyelerini dinlettiremeyen Tun Baga Tarkan, savaş istemeyen halkı kendi yanına çekti. Bir ihtilal düzenleyerek Bögü Kağan'ı katletti. Onu Çin üzerine sefere teşvik eden Dokuz Oğuzlardan toplamda 2 bin kişi ortadan kaldırılmıştı[187].

779 yılında T'ang imparatorunun ölümü Bögü Kağan ve Soğdluların dikkatini çekti. Ortaya çıkan boşluktan faydalanarak Çin'e sefer düzenlemeye karar verdiler. Kağan'ın Mani dinine girmesi, Soğdlularla yakınlaşması, ülkesi içinde muhalefetin artmasına sebep olmuştu. Bunlardan biri olan Tun Baga Tarkan, düzenlediği bir saldırı ile Bögü Kağan'ı öldürerek ortadan kaldırdı. Onunla beraber devletin başına çökmüş Soğdluları da devre dışı bıraktı. Hâlihazırda Çinliler zaten aşırı miktarda yıllık vergi veriyorlardı. Dolayısıyla herhangi bir savaşa hiç gerek

187 TCTC 226, s. 8029.

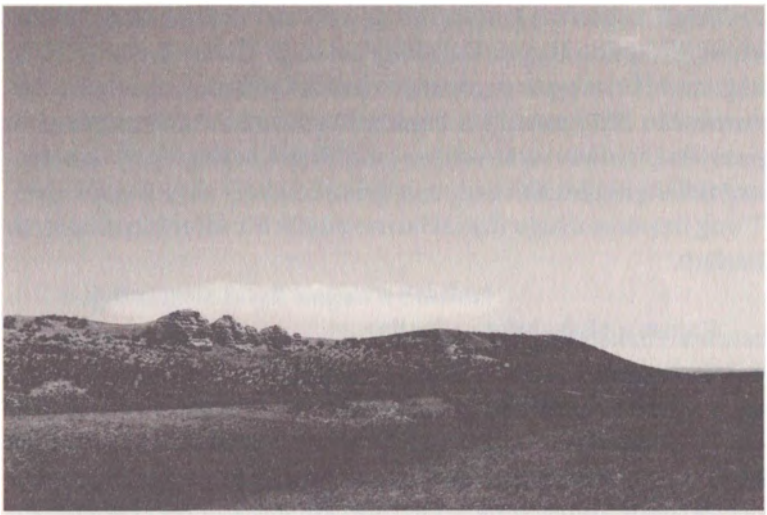

Karabalasagun'da Mani manastır kalıntısı

yoktu. Aksine savaş açılması mevcut kurulu ve işleyen düzenin bozulması anlamına geliyordu. Nitekim, Uygurların menfaatine tesis edilmiş değiş-tokuş sistemi 840'ta Uygur Kağanlığı'nın yıkılışına kadar devam edecektir.

Uygurlar, T'ang hanedanına çok fayda sağlamışlar, isyanların bastırılmasını temin etmişlerdi. T'ang hanedanı da onlara çok fazla hediye vererek bir anlamda karşılığını ödemişlerdi. Bögü Kağan hayat tarzını değiştirerek sarayda ikamet etmeye başlamıştı. Bunda Mani dininin çok fazla etkisi görülmektedir. Çünkü Uygurlara ait bütün kale şehirlerde Mani manastırlarının kalıntılarına rastlanmaktadır.

Uygur kadınları da yaşam tarzlarını değiştirmişler, artık makyaj yapmayı öğrenmişlerdi. Ayrıca güzel kıyafetler giymeyi tercih ediyorlardı. Bütün bu yeni zengin hayat tarzının kaynağı Çin idi. Anlaşmalarla alınan hediyeler ve yağmalarla ele geçirilen ürünlerdi. Sonuçta bozkır gelenekleri bozulmaya yüz tutmuştu.

Daha sonra yeni kağan kendine Alp Kutlug Bilge unvanını aldı. Çin ile iyi ilişkiler kurmak istediğini göstermek için İ Tarkan

unvanlı kişiyi Liang Wen-hsiou ile birlikte yolladı. T'ang imparatoruna kendisine unvan verinceye kadar saçlarını uzatacağı bilgisini ulaştırdı. Onun bu talebinden T'ang imparatoru memnun kalmış olmalıdır ki; Lin-chan Yüan-chou adlı elçiyi göndererek Wu-i Ch'eng-kung unvanıyla selamladı[188].

188 TCTC 225, s. 8030; TFYK 965, 7a, b; HTS 217A, 6b; CTS 195, 5208-5209.

UYGURLARIN DURAKLAMA DEVRİ

Tun Baga Tarkan

Tun Baga Tarkan'ın tahta oturmasıyla birlikte T'ang İmparatorluğu üzerindeki Uygur hâkimiyeti sona eriyordu. Bunun göstergesi 900'den fazla Uygur'un başında bulunan Tung-t'u adlı beyin Çinliler tarafından öldürülmesidir. Katledilen bu bey Tun Baga Tarkan'ın amcası oluyordu. Uygurlardan başka Dokuz Oğuzlar da Uygurlarla aynı milletten olduklarını iddia ederek Ch'ang-an'da yaşıyorlardı. Çinlilere göre haksız sayılabilecek yöntemlerle zenginleşmişlerdi. Üstelik sürekli Çinlilere kötü muamelelerde bulunuyorlardı. Sonuçta aynı Uygurlar gibi Dokuz Oğuzlar da T'ang İmparatorluğu için bir iç problem oluşturuyorlardı. İmparator Te-tsung (780-804), tahta oturduktan sonra Tung-t'u'nun, emrindeki bütün adamlarıyla birlikte ülkesine geri dönmesini istedi. Başkentte Uygur veya Dokuz Oğuzların yaşamasına artık Çin makamları tarafından izin verilmeyecekti. Bunun üzerine Cheng-wu bölgesine giden Tung-t'u ve onu takip edenler, burada birkaç ay ikamet edeceklerdi. Dolayısıyla yiyecekleri için 1000 chin miktarında et temin edilmesini istediler. Ayrıca yerli halkın tarım ürünlerine el koydular. Neticede ahalinin yine Uygurlardan çok ıuzdarip olduğu anlaşılıyor. Buna rağmen Çinli kumandan onların kuvvetinden çekinerek üzerlerine gidemedi[189].

Bundan sonra Çin'e Uygur askerî seferi düzenlenmedi. Fakat Uygurlardan duyulan korku, onlara daima verginin artarak ödenmesine sebep oluyordu. Küçük çaptaki Uygur saldırıları Çinliler açısından büyük saldırıların habercisi gibi değerlendiriliyordu.

---

189 TCTC 226, s. 8035.

Bu arada Çin başkentinde zengin bir hayat süren Uygur ve Soğdluların çıkarılması gündeme geldi. Tun Baga Tarkan'ın Soğdlulara olan tepkisinden faydalanarak, çok sayıdaki Uygur ve Soğdluyu Çin sınırlarından çıkarmaya karar verdi. Bunu gerçekleştirmek için bir kafile düzenlendi.

Çin'de Uygur Kolonisinin Kapatılması

Onların gönderilmesine çok sinirlenen Tun Baga Tarkan 1 milyon 800 binlik parayı ve daha önce gönderilen atların karşılığını talep etti. Onun isteklerinin hepsi karşılandı. Aksi takdirde Tun Baga Tarkan saldırıp daha fazlasını alabilirdi. Yıllık 200 bin dizi para yollanması Çin sarayı tarafından kabul edildi.

Aynı esnada Dokuz Oğuz topluluğuna mensup kişilerin Tun Baga Tarkan'a düşman oldukları için ondan uzaklaşmaya çalıştıkları anlaşılıyor. Çünkü Dokuz Oğuz boylarından gelen yaklaşık 2 bin kişi 779'da gerçekleşen ihtilal sırasında katledilmişti. Aslında Çin'deki Dokuz Oğuz boyları da Tun Baga Tarkan Kağan'dan çekindikleri için geri dönmeye cesaret edemiyorlardı. İşte, onların kontrol dışına çıkmalarını önlemek için T'u-tun bazı önlemler aldı. Böyle zor bir durumda kalan Dokuz Oğuzlar kendilerini kurtarmak için Çinli kumandana başvurdular. T'u-tun başta olmak üzere kendilerini tutan Uygurların öldürülerek ortadan kaldırılmasını talep ettiler. Çinli kumandan Chang Kuang-sheng, kendileri için uzun süreden beri problem olan Uygurların ikiye ayrılmasını memnunlukla karşıladı. Dokuz Oğuzların tarafını tutmayı kendi çıkarlarına daha uygun buldu.

İmparatoru ikna etmek için de bir bahanesi vardı. Daha önce Shan-chou'da onun Uygurlar tarafından hakarete maruz kaldığını göz önüne aldı. Çünkü bu olaydan dolayı imparatorun içinde Uygurlara karşı duyduğu kin hâlâ varlığını devam ettiriyordu. Chang Kuang-sheng'a göre aslında Uygurlar kuvvetli değillerdi. Ancak içlerinde birçok boy olduğu için güçlü görünüyorlardı. Yine Uygurlarda taht mücadelesi yüzünden sarsıntı yaşandığını ve siyasi karışıklıklar çıktığını ileri sürdü. Bu yüzden Tun Baga Tarkan, karargâhını başka bölgeye nakletmek zorunda kaldığını, kendi oğlu ve bakanı (buyruk) Mei-lu'nun

kendisine bağlı birkaç bin kişi ile babası kağana problemler çıkardığını söyledi. Böylesine karışık bir durumda imparatorun harekete geçerek söz konusu Uygurları ortadan kaldırması gerektiğini bildirdi.

Onun imparatoruna yaptığı üç talep reddedildi. Bunun üzerine Chang Kuang-sheng provokasyon yapma yoluna gitti. Bir elçiye Tung-t'u'nun yanına giderek ona saygı göstermemesini tembih etti. Karşısına gelen Çinli elçinin saygı göstermeyip, üstelik hakaret etmesi üzerine çok kızan Tung-t'u elçiyi birkaç defa kırbaçlattırarak cezalandırdı. Böylece beklediği bahaneyi elde eden Chang Kuang-sheng, ordusunu harekete geçirip Tung-t'u'ya hücum etti. Dokuz Oğuzların da katkılarıyla onların tamamını katletti. Sonra cesetleri toplatarak bir araya getirdi. Sadece 2 kişiyi sağ olarak geride bıraktırmıştı. Dokuz Oğuzlardan olan şahitler T'ang sarayına gelip Uygurların Çinli kumandan ve yöneticilere hakarette bulunduklarını, bundan dolayı durumu öğrenen Chang Kuang-sheng tarafından öldürülerek cezalandırıldıklarını bildirdi. İmparator onların söylediklerine inandı ve adı geçen kumandanı yeni bir generallik unvanıyla ödüllendirdi[190].

Bir yandan da Uygurların tepkisinden çekiniyordu. Bunu önlemek için de Wang Chia-hsi-ang'ı elçi olarak yollayıp çok fazla hediye, para ve benzeri şeylerle sakinleştirmeye çalıştı. Aldıkları hediyelere rağmen sakinleşmeyen Uygurlar, Chang Kuang-sheng'ın kendisinin gönderilmesini talep ettiler. İmparator onların taleplerini yerine getirmedi. Ancak adı geçen kumandanın unvanını birkaç kademe aşağıya düşürdü[191].

Uygurların tepkisi çok sert bir şekilde kendini gösteriyordu. Bunu önlemek için Uygur kağanına göndermiş olduğu elçi Yüan Hsiou'yu çağırarak ona T'ai-yüan'de ikamet etmesini emretti. Aradan bir süre geçince Yüan Hsiou'yu T'u-tung, İ-mi-shih Büyük Buyruk gibi önde gelen dört kişinin cenazesini Uygur kağanına götürmek üzere görevlendirdi. Bunu duyan Tun Baga Tarkan, Başbakan İl Ögesini (Hsie Kan[yü]-chia-ssu)

190 TCTC 227, s. 8081.
191 TCTC 226, s. 8035, 8036; HTS 217A, s. 6121 vd.

onları karşılamak için yolladı. İl Ögesi, büyük bir çadırda cenazeleri ve elçiyi karşıladı. Kendisi oturur vaziyette, Çinli elçileri ayakta bekletti. T'u-tung'un nasıl öldürüldüğünü sorguladı. Bazı Uygurlar Yüan Hsiou'yu öldürmeye teşebbüs ettiler. Fakat İl Ögesi tarafından engellediler. Ancak adı geçen elçi 50 gün hapiste tutuldu. Nihayet ülkesine dönmesi için hapisten çıkarıldı.

Onunla yüz yüze görüşmeyen Tun Baga Tarkan, adamları ile Yüan Hsiou'ya şöyle bir mesaj gönderdi[192]. *"Benim milletim intikam almak için seni ve adamlarını katletmek istedi. Ben kabul etmedim. Senin milletinin adamları tudunu öldürmüştü. Eğer seni katledersem kanı kanla yıkamak gibi bir durum ortaya çıkar. Bu daha zalimce olur. Şimdi ben kanı su ile yıkasam daha iyi olmaz mı? T'ang hanedanının gönderdiğimiz atların karşılığı olarak 1.800.000 top ipekli borcu bulunuyor. Bunu bir an önce vermelidir."* Sonra Ch'ih-hsin adlı generalini Çin sarayına yolladı[193].

781 yılının beşinci ayında Yüan Hsiou ve liderlik ettiği heyet başkent Ch'ang-an'a geri dönebildi. Neticede T'ang hanedanı imparatorun Uygurlara olan borcunu ödemeye karar verdi. 100 bin top kumaş ve 100 bin liang ağırlığında altın ve gümüş gönderildi. Bu arada Kuca'da başlayan isyanda Uygurlar Çin'in farklı yerlerinde yağma yapmaya teşebbüs ettiler[194].

Uygurlar, 787'de yeni bir T'ang hanedanı kızı ile evlenmek için teklifte bulundular. Neticede aldılar. Bunun gibi evlilik organizasyonları Çin hazinesine çok ağır geliyordu. Buna rağmen 5 milyon dizi para masraf olarak harcandı. Bazı devlet adamları bunun hazineyi çok zor durumda bırakacağını söylemesine rağmen Uygurlara sınır güvenliği için ödenen para bütçenin 1/3'üne karşılık geliyordu[195].

787 yılında bir Çinli prensesle evlenmek ricası ile elçi gönderen kağanın teklifini imparator dinlemeye bile yanaşmıyordu. Çünkü eskiden başına gelenleri bir türlü unutamıyordu. Söz

192 Çandarlıoğlu, s. 106.
193 TCTC 227, s. 8036.
194 Çandarlıoğlu, s. 107-110.
195 Mackerras, s. 89-93, 113-115.

konusu evlenme işinin oğlu torunu zamanına kadar bekleyeceğini ifade etti. Li Pi adlı devlet adamının (başbakan) telkinleri hiçbir işe yaramadı. Hatta, onu ikna etmek için o dönemde imparatorluğun zor durumda bulunduğunu söyleyerek bir şey yapamadığını açıkladı. Li Pi o zaman Bögü Kağan'ın tahtta olduğunu, şimdi ise onu öldürüp yerine geçen kişinin kağanlık makamına oturduğunu ileri sürdü. Tahta çıkan kağanın da ilk iş olarak Çin'e elçi yolladığını söyledi. Ayrıca Uygur elçileri ve tudun öldürüldüğü zaman kağanın elçileri sadece elçileri alıkoyduğunu, katletmek suretiyle intikam almadığını sağlıklı bir şekilde geri yolladığını ifade etti. Eski olayların karşılıklı gerçekleştiğini, Uygur yabgusu geldiği zaman imparatorun ona saygı göstererek sarayında ziyafet tertip ettiğini açıkladı. Üstelik savaş stratejileri yapılırken imparatorun Li Pi'yi huzuruna kabul etmediğini yani toplantıya almadığını, ancak yabgunun onu kabul ettiğini söyledi[196].

Tun Baga Tarkan kağan olduktan sonra Alp Kutlug Bilge unvanı alarak 789 yılına kadar on yıl tahtta kalmıştır. Artık T'ang hanedanı güçlendiği için eskisi gibi Çin'e karşı hâkimane davranışlar gösteremedi ve barış yanlısı bir politika izledi. Onun döneminde Çin'de yukarıda bahsettiğimiz Uygur tüccarlarının yanında Dokuz Oğuzlar da serbestçe dolaşıyorlar ve ticaret yapmalarının yanında yerli halka zarar veriyorlardı. Bunların başında tudun unvanlı (Tudun önceleri devlet adına vergileri toplayan kişilerin unvanı idi. Uygurlar zamanında vali karşılığı kullanılmaya başlamıştır.) biri bulunuyordu. 780'de imparator olan Te-tsung, onların ülke sınırlarının dışına çıkmasını istedi. Önce Çinliler onların askerî gücünden çekinmişlerdi. Ancak aralarında nifak çıkararak, kolayca böldüler ve daha sonra başta tudun olmak üzere hepsini öldürdüler. Uygur Kağanı Alp Külüg Bilge'nin bu olaya gösterebileceği tepkisini de hediye ve farklı şeyler söyleyerek önlediler.

786 yılında Sha-t'o Türkleri, Uygurların vergileri artırıp mallarını ellerinden alması dolayısıyla, onlardan ayrılıp Tibetlilerle ilişki kurdular. Ardından da onlarla birlikte Beşbalık'ı işgal

196 HTS 217A, s. 6121: TCTC 232, s. 8259, 8260.

ettiklerinde, Uygurlar geri alamadılar. Aynı kağan, 788 yılında bir Çin prensesi ile evlendi. Bu devirde gerçekleşen bir başka olay Hsi ve Shih-wei gibi Moğol kabilelerinin Çin'e saldırılarının Uygurlar tarafından önlenmek istemesi ama başarısız olunmasıdır. Başka dikkat çekici bir olay Tibetlilerin kuvvetlenip Beşbalık, Kuca, Kaşgar gibi İpek Yolu üzerinde önemli stratejik şehirlere saldırarak Orta Asya tarihinin akışını birden değiştirmeleridir. Karlukların doğu grubu ve Sha-t'o'ların Tibetlilerin tarafını tutması Uygurların işini zorlaştırıyordu. Sonuçta Uygurlar, Orta Asya'daki zirveye çıktıkları güçlerini kaybetmeye başlamışlardı. Bu arada dengeleri değiştiren bir başka olay 790'da Beşbalık bölgesi Tibetlilerin eline[197] geçince, T'ang imparatorlarının artık tamamen Orta Asya'dan çekilmek zorunda kalmalarıdır.

788 yılında gündeme gelen evlilik meselesi T'ang hanedanı ile Uygur ilişkilerini yeniden canlandırmıştı. Uygur Kağanı Ediz (Hsie-tie) kabilelerinin valisinde bulunan bin kişilik bir elçilik heyetini Çin başkentine doğru yola çıkardı. Kendi kız kardeşi Bilge Hatun'un da içinde bulunduğu Uygur ileri gelenlerinden 50 kişilik bir kadın heyeti daha hazırlanmıştı. Bu kadar kalabalık elçi heyeti toplanmasının amacı evlilik işini organize etmekti. Elçi heyetinin kalabalıklığı ve katılanların kimliği Kağan'ın hem T'ang ile ilişkilerine hem de gelin gelecek prensese verilen önemi göstermektedir[198].

Yola çıkan heyet Cheng-wu'ya ulaştığı zaman, Shih-wei'ler de o bölgeye saldırıya gelmişlerdi[199]. Ediz (Hsie-tie) kabilesinden katılanları görünce onları yağmaladılar. Çıkan çatışmalarda Ediz de öldürüldü.

Nihayet elçilik heyeti saraya vardı. Bir kısım Uygur sarayda diğer bir kısmı da Hun-lu-ssu'da ağırlanacaktı. Kalabalık elçi heyetini görmek için imparator, Yen-shih Kapısı'na çıkmıştı. Kağan, imparatora gönderdiği mesajda ağabey kardeş gibi olduklarını, şimdi ise damatlığa kabul edilmesi sebebiyle artık yarı oğlu sayılmasının gerektiğini, Tibetlilerin herhangi bir tehdit

197 TCTC 233, s. 8268.
198 TCTC 233, s. 8282.
199 TCTC 233, s. 8282.

oluşturmaları durumunda kendisinin imparatorun oğlu olarak, onları yok etmek için izin istediğini bildirdi.

Devamında imparatorun emri ile Uygur prensesi onuruna ziyafet düzenlenmesini istediğinde Li Pi adı devlet adamı doğru olmayacağını ifade etti[200].

Kendisini üç yaşlı prensesin beklediği Yin-t'ai Kapısı'ndan geçen Uygur prensesini diğer prensesler eğilerek selamladı. O da hafif bir eğilme ile onlara karşılık verdi. En yaşlı prensesin yol göstermesiyle ziyafet salonuna geçildi[201].

An-hsi ve Beşbalık'ın (Pei-t'ing) çok eski devirlerden itibaren kuzeyli Bozkır Türk Kağanlıklarıyla iyi geçinmek zorunluluğu vardı. Hun ve Gök Türk devirlerinden itibaren ortaya çıkan aksi durumlar onlar için sıkıntı yaratıyordu[202]. Ayrıca bu bölgeler ekonomik açıdan zenginliklere sahip olduklarından Bozkır Kağanlıkları buralardan faydalanıyordu. Özellikle 6 bin çadırdan fazla Sha-t'o Türkleri de her zaman Beşbalık bölgesinin yanında yer alıyordu. Her iki devletçik dayanışma içinde ilişkilerini sürdürüyorlardı. Tibetliler ile Karluklar, Pai-fu birlikte Beşbalık'a saldırdığı zaman Uygur Başbakanı İl Ögesi (Hsie Kan-chia-ssu) adı geçen şehri kurtarmaya geldi[203].

Alp Kutlug Kağan, evlilik teklifinin kabul edilmesine çok sevinmişti. Bu arada Uygur merkezinde bir ihtilal meydana gelmiş, kağan öldürülerek tahtı zorla ele geçirilmişti. Ancak halk ile işbirliği yapan başbakan yardımcısı Chung-chen kağanın 15 yaşındaki oğlu A-chou'yu tahta oturtarak kağan yaptılar.

Tibetlilerin Güç Olarak Ortaya Çıkması

790 yılı 5. ayda Tibetlilerle savaşan İl Ögesi yenilgiye uğramaktan kurtulamadı[204]. Arkasında Tibetliler, Beşbalık'a doğru ilerledi. Uygurların yağma ve baskılarından bıkmış olan Beşbalık halkı onları istemiyordu. Sha-t'o lideri Che-hsie-chin-chung, Tibetlileri kuşatmaya niyetlendi.

200 Çandarlıoğlu, s. 112.
201 HTS 217A, s. 6122 vd.
202 TCTC 233, 8288.
203 Çandarlıoğlu, s. 118.
204 TCTC 233, s. 8289.

6. ayda İl Ögesi bizzat kumanda ettiği ordusuyla ülkesine geri döndü. Başbakan yardımcısı onun dönüşü sonrası tepki vereceğinden çok çekindi. Ayrıca çocuk yaştaki kağan da ağlayarak "çok genç olduğunu, devlet işlerini idare etmeyi bilmediğini, İl Ögesinin bu işlere bakması gerektiğini" söyleyerek mührü ona teslim etti. Küçük kağanının kendisine karşı bu davranışından etkilenen İl Ögesi, gerçekleşmiş taht değişikliğine sesini çıkarmadı. Taht için herhangi bir hareket yapmadığı gibi sadece bir bakan olarak görev yapmayı tercih etti[205].

Aynı yılın sonbaharında büyük bir ordu ile Beşbalık kuşatmasını kaldırtmak üzere ilerleyen Uygur ordusuna, Çinlilerin Yan Hsi-ku adlı garnizon kumandanı yardımcı olarak katıldı. Müttefik ordusu Beşbalık üzerine doğru yürüyüşe geçti. Tibetliler onların gelişini haber almışlardı. Bir tuzak hazırladılar. İki ordu geldiğinde Tibet ordusu kurduğu pusudan çıkarak, onlara baskın düzenledi. Neticede ordunun yarısını katletmişlerdi. Çinli kumandan Yan Hsi-ku, kurtulabilen askerleri ile savaş meydanını terk ederek Hsi-chou'ya kaçmaya niyetlendi. Fakat, Uygur kumandanı onu engelledi. Kendi otağının bulunduğu yere davet ederek, daha sonra Çin'e bizzat yollayacağını söyledi. Ancak daha sonra verdiği sözde durmayarak onu öldürdü[206].

Uygurların uğradığı bu yenilgi Karlukların yararına olmuştur. Uygurların hâkim olduğu bazı toprakları aldıkları gibi çok sayıda boyun Tanrı Dağlarına doğru göç etmesine sebep olunmuştur.

Tun Baga Tarkan'ın (Alp Kutlug Bilge Kağan) 789 yılında ölümü üzerine yerine oğlu To-lo-ssu, Ay Tengride Kut Bolmış Külüg Bilge unvanıyla geçti. İki yıl kadar kısa süren hükümdarlığı döneminde Tibetlilerin işgal ettiği Beşbalık kurtarılmaya çalışıldı ve bunda başarılı olundu. 790 yılında başında adı geçen kağan muhtemelen kardeşi veya hatunu tarafından zehirlenerek öldürüldü. Kardeşi hemen fırsatı değerlendirip kendini kağan ilan etti ise de devlet adamları bunu kabul etmeyip öldürülen kağanın oğlunu tahta geçirdiler[207].

---

205 CTS 195, s. 5209.
206 TCTC 233, s. 8282.
207 CTS 195, s. 5210; HTS 217A, s. 6121-6124; WHTK 2719a-b.

791 yılına gelindiğinde Çin ile Uygurlar arasında karşılıklı elçiliklerin devam ettiği görülmektedir. Önce Uygurlara taziye için Yü Shan adlı T'ang devlet adamı yollandı[208]. Aynı yılın sonbaharında genç prenses Ning-kuo'nun vefatını haberini vermek üzere Lü-chin Tarkan adlı Uygur elçisi geliyordu. İmparator Su-tsung zamanında Ning-kuo Prenses Uygurlara gelin giderken refakat eden Yung prensinin kızı, Ning-kuo'unun kocasının ölümü üzerine geri dönmesiyle hatunluğa terfi etmişti. Uygurlar daha önceki Ning-kuo'ya çok değer verdikleri için onun yerini alan hatuna da Genç Ning-kuo adını vermişlerdi. Geleneklere uygun olarak bu hatun sırasıyla iki Uygur kağanıyla evlenebilmeyi başarmıştı. Tun Baga Tarkan bir ihtilal düzenleyerek başa geçtiği zaman adı geçen hatun öldürülmedi. Ancak hatun da olamadı. Aslında bir bakıma böylece dışlanarak cezalandırılıyordu. Hatta, Bögü Kağan'dan doğmuş oğlu da ihtilalin gerçekleştiği esnada ortadan kaldırılmıştı. Bu olaylar yaşandıktan sonra kendisi de hayatını kaybetti.

Uygurlar daha fazla zenginleşme adına Çin'den çok miktarda gelir elde etseler de bunu sürdüremediler. Çünkü, 791'de Tibetlilerden ağır bir darbe yediler[209]. Beşbalık'ta (Pei-t'ing) Çin'e yardım ve Türkistan'da hâkim olmak için bulundukları esnada Tibetlilerin saldırısına uğradılar. Şehir Tibetlilerin eline geçtiği gibi tekrar almak için verilen mücadele de hezimetle sonuçlandı. Bu yenilginin Uygurlara getirdiği neticelerden biri de kağanlık değişimidir[210].

Bu yılda önemli bir olay daha yaşandı. Pei-t'ing'de Uygurlar, Karluk ve Tibetlilere ağır bir yenilgi tattırdılar. Aslında Tibetliler, daha önce Ling-chou'ya akın yaptıklarında Uygurların baskınına uğramışlardı. Uygurlar ele geçirdikleri bazı Karlukları T'ang sarayına hediye etme girişiminde bulundular[211].

12. ayda Uygurlar da karşı harekete geçerek Sha-chih isimli kumandanlarını ellerindeki esir Tibet Generali Chie-hsin'i

208 TCTC 233, s. 8291.

209 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Hilda Escedy, "Uighurs and Tibetans in Pei-t'ing (790-791)", *Acta Orientalia*, 17 (1964), s. 83-184.

210 Mackerras, s. 100-107.

211 HTS 215A, s. 6125.

T'ang İmparatorluğu'na yolladı. Bu gelişmelerden çok memnun olan imparator, kendisine sunulan generali Yen-hsi Kapısı'nda karşılamıştı[212].

792 yılında Yağlakar Ling adlı Uygur unvanını taşıyordu. Soy bakımından Çinli olan bu şahıs, Uygurların ülkesine sığınmış ve orada yükselmişti. İmparator, onun saraya gelişinden çok memnun olarak devlet sekreteri yardımcısı gibi bir anlama gelen unvan sundu. Kendisi Çin'e bol miktarda at getirmişti. Onun karşılığında 70 bin parça ipekli kumaş verildi[213].

793 yılında Uygurlar vergi vermek için T'ang sarayına elçi yolladılar.

Devletin Yeniden Güçlenmesi

Kağan olduğunda henüz 16-17 yaşlarında bulunan A-ch'o (Feng-ch'eng) Kağan, devlet idaresinde kontrolü sağlayacak durumda değildi. O sırada Tibet seferinde bulunan Başbakan Hsie Yü chia-ssu'nun (İl Ögesi) dönüşünde ondan çok çekinmiş, kendisinin genç tecrübesiz olduğunu söyleyip onu takdir ederek durumunu rahatlamıştır. Takip eden yıllarda Çinlilerle iyi ilişkiler kurulmuş, diğer rakip Tibet üzerine düzenlenen seferler küçüklü büyüklü devam etmiştir. Nihayet Ling-chou'da Tibetliler ağır bir bozguna uğratıldılar.

795'te başa geçen Kutlug Uygurları yeniden güçlendirdi. Beşbalık'a hücum edip şehri Tibetlilerden geri aldı.

Devleti bir süreden beri idare eden Feng-ch'eng Kağan hayatını kaybetti (795)[214]. Geride herhangi bir çocuk bırakmamıştı. Bunun üzerine halk bir araya gelerek yeni bir kağan seçti. Yeni kağan, daha önce bakanlık görevini yürütüyordu. Chie-tie (Hsie-tie) Ediz boyundan geliyordu. Bu boy Dokuz Oğuz boylarından birinin soyundan geliyordu. Kaynakların bildirdiğine göre çok cesur bir karaktere sahipti. Bunun yanında akıllı ve müzakerelerde başarılıydı[215]. Bundan iyi bir konuşmacı olduğu

212 CTS 195, s. 5210; HTS 217A, s. 6125; TCTC 233, s. 8293; TFYK 965, 8b.
213 CTS 195, s. 5210; HTS 217, s. 6125; TFYK 976, 5a.
214 HTS 215A, s. 6126.
215 TCTC 235, s. 8340.

sonucu çıkarılabilir. Liderlik özelliği de ön plana çıkmış olmalıdır. Onun başka bir avantajı diğerlerine göre Tun Baga Tarkan zamanında askerî ve idari işleri yürütmesidir. Çünkü kağanlığın üst yönetiminde tecrübe kazanmıştı. Bu durum da bir yönetici, bir lider olarak yükselmesini ve kağanlık makamına oturmasını kolaylaştırmıştı.

Kağanlık makamına oturduktan sonra Kutlug Kağan unvanını alan bu Ediz boyu reisine diğer bütün boy beyleri saygı göstermeye başlamışlardı. O, daha önceki hanedan kabilesi Yağlakar'a minnettarlığını belirtmekte hiç gecikmedi. Önce Yağlakar soyadını aldı. Sonra Tun Baga Tarkan'dan itibaren gelen bütün hanedan çocuklarını saraya yani koruması altına aldığını bildirdi.

Çin sarayında ölen kağan için 3 günlük yas ilan edilmişti. T'ang sarayı aynı yılın 5. ayında ona devlet sekreteri unvanlı (Mi-shu-chien) Chang Chien adlı elçi gönderilerek Tengride Bolmuş Kutlug Bilge Huai-hsin unvanını sundu.

796 yılında bir Uygur Buyruğu (mei-lu) Çin'e elçi olarak gelirken protokol tartışması yaşandı. Adı geçen elçi T'ai-yüan'e vardığı zaman Çinli devlet adamları savunma bakanı Li Shou ve Li Chin-lüe arasında bir tartışma meydana geldi[216]. Buna göre Li Shou, Buyruk'un onuruna bir ziyafet düzenlediğinde o yüksek bir yere oturmuştu. Li Chin(chün)-lüe'yi fark ederek onun yanına varıp saygı gösterisinde bulundu. Daha sonra Li Chin-lüe'nin alt tarafında bir yere oturdu. Durumdan memnun olmayan Li Shou, muhafızlarına Li Chin-lüe'yi ortamdan uzaklaştırttı. Yaşanan söz konusu olay Uygur elçilerine verilen değere işaret etmektedir.

Bu arada metinde (TCTC 235) Uygurların Çin'e saldırı hazırlığında bulundukları ima edilmektedir.

795 yılında kağan yerine oğul bırakmadan ölünce yerine Yaglakar kabilesinden olmayıp Hsi-tie (Ediz) kabilesinden gelen bir evlatlık olduğu anlaşılan biri devlet adamları tarafından Ay Tengri'de Ülüg Bolmış Alp Ulug Bilge unvanıyla kağanlığa getirildi. Aslında kağanlığı öncesinde başbakanlık görevini de yürütüyordu. Yeni kağan ilk iş olarak Karluk isyanını bastırdı.

---

216 TCTC 235, s. 8347.

Karabalasagun Yazıtı'nın parçaları

Daha sonra Tibetlileri bozguna uğrattı ve kuzeydeki Kırgızlara karşı büyük bir zafer kazandı. Tarihî İpek Yolu üzerinde çok stratejik mevkide bulunan Doğu Türkistan ve özellikle Turfan'ın üzerinde hâkimiyet sağlanması devlete çok fazla ekonomik gelir kazandırmıştı. Kuzeydeki zengin demir yataklarını kullanan Kırgızlar, İran'dan Çin'e kadar elde ettikleri kaliteli demiri satıyorlardı. Onların Uygurlara bağlanması ile demir ticaretinin kontrolü Uygurların eline geçti. Bu kağanın faaliyetleri Karabalasagun Yazıtı'nda ayrıntısıyla anlatılmıştır. Daha sonra Tanrı Dağları havalisindeki Karluklarla savaşan kağan önce Tibetlileri kesin olarak bu bölgeden uzaklaştırmayı başardı. Akabinde Karluklar Fergana'ya kadar sürüldüler. Kuca ve Karaşar tamamen Uygurların eline geçti. On yıl tahtta kalıp devleti eski gücüne kavuşturan Ay Tengride Ülüg Bolmış Alp Ulug Bilge Kağan (Ay Tanrıda Kısmet Bolmış/Almış Yüce Bilge Kağan), 805 yılında öldü[217].

Uygur kağanının 805'te 10 yıllık saltanatından sonra ölümü üzerine kendilerine Sun Kao adlı elçi gönderilerek taziyelerde

217 Mackerras, s. 108; Çandarlıoğlu, s. 121-122.

bulunuldu[218]. Aynı yılın sonuna doğru Ay Tengride Kut Bolmış Küllüg Bilge Kağan unvanını aldı. Bunu bildirmek için de Ts'ung Kao-ko adlı kişi elçi olarak gönderilmişti.

805'ten itibaren her iki taraf arasında elçilik heyetleri yeniden gidip gelmeye başladı.

806 yılında Uygurlar vergi vermeye bu sene de devam ettiler. Farklı olarak Uygurlar yanlarında beraberlerinde Mani rahiplerini de getirmişlerdi. Çin'de bir Mani tapınağı inşa edildi[219]. Bu dindeki inanışa göre "akşam yemek yenir, etli ve yoğurtlu yemek yenmez". Böyle bir hayat tarzı Uygurlar için uygun değildi. Ancak, Uygur kağanı bu dine inandığı gibi rahiplerine devlet işlerinde danışman olarak görev veriyordu[220].

807'de Mani rahipleri saraya Uygur elçileri ile beraber gelerek temaslarda bulundular. Her sene gelen Mani rahipleri aslında Uygurların devlet işlerine müdahale ediyorlardı. Ayrıca Batı Pazarında ticari faaliyet gerçekleştirdikleri sırada yolsuzluk yapıyorlardı.

808 yılında daha önce 787'de Uygur ülkesine gelin olarak giden Hsien-an Prenses vefat etmişti[221]. Uygurlar iki ülke arasındaki protokole uygun olarak prensesin (hatun) ölüm haberini verdiler. Prensesten bir ay sonra da Uygur kağanı hayatını kaybetti. Onun yerini alarak tahta çıkan yeni kağan, Ay Tengride Bolmuş Alp Bilge unvanı verilerek tanındı.

Bu arada siyasi dengelerde bir değişiklik söz konusu oluyordu. Sha-t'o Türkleri Tibetlilere bağlanınca Kansu'da bir yere ikamet ettirildiler. Tibetliler, Sha-t'o'lara karşı haksızlık yapıyor; her mücadelede onları önden çatışmalara sürüyorlardı. Uygurlar, Tibetlilere ait Liang-chou'ya hücum ettiğinde bir direniş göstermeyen ve mağlup olan Tibetliler, Sha-t'o'ların Sarı Irmak'ın kuzeyine gönderilmesini gündeme aldılar[222].

Mani dininin Uygurlar arasında etkisini iyice artırdığı anlaşılmaktadır. Bu duruma bazı bakanlar karşı çıktılar.

---

218 TCTC 236, s. 8400.
219 TCTC 237, s. 8416.
220 CTS 195, s. 5211.
221 TCTC 237, s. 8427.
222 TCTC 237, s. 8478 vd.

Aynı yılın 5. ayında Uygur kağanı öldü. Yerine Tengride Kut Bolmuş Alp Bilge Kağan unvanlı biri geçti[223].

809 yılında Feng-chou'da Tibetliler, 10 bin kişilik süvari ile Ta-shih Vadisinde, Çin başkentinden ülkelerine geri dönen Uygur elçilik heyetini bastı ve onları yağmaladı[224].

810 yılının 5. ayında T'ang hanedanı imparatoru Lin-te salonunda İnanç başkanlığında bir Uygur elçilik heyetini kabul etti.

Yerine geçen yeni kağanın adı Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge'dir (Tanrıdan Almış/onun tarafından tahta çıkarılmış/ Alp Meşhur). Üç yıl gibi kısa sayılabilecek bir süre kağanlık yapan bu hükümdar dönemine ait bilgi kaynaklarda fazla değildir. Tahta çıkışında Çinliler elçi gönderip kutlamışlardı. Bunun yanında 806 yılında Mani dini rahipleri Uygur elçileri ile beraber Çin başkentine gelmiş ve kendilerine bir ibadethane inşa etmişlerdi. Onlarla birlikte çok sayıda Uygur halkı da Çin'e gidip bu ülkede çeşitli koloniler kurmuşlardı. Bu kağan da 808 yılında ölünce yerine Ay Tengride Kut Bolmış Alp Bilge Kağan (Ay Tanrıdan İktidar Almış/onun tarafından desteklenmiş/ Alp Bilge Kağan) geçmiştir. Diğer kağanlara göre epey uzun süre tahtta kalan bu Uygur hükümdarı döneminde bir önceki kağanın elde ettiği başarıların sonucu görülmüş, savaş meydanlarında çok az çarpışmalar yapılsa da devletin kudreti kendini yabancılarla diplomatik ilişkilerinde göstermiştir. Ülkenin içinde herhangi bir boy isyanının çıkmaması, sağlanan iç huzurun belirtisiydi[225].

Dış ilişkilerde ise bu sırada en büyük rakip Tibetlilerdi (Tangutlar). Eski devirlerine nazaran çok kuvvetlenen Tibetliler, İpek Yolu'na gözlerini dikmişler, özellikle Turfan ve onun doğusundaki toprakları zaman zaman istila etmişlerdi. Sha-t'o'ların Uygurlarla aralarının açılmasını fırsat bilip onları kendilerine bağladılar. Bu yüzden aralarında uzun mücadeleler oldu. Genelde Uygurlar galip geliyordu. Nitekim onların elindeki Liang-chou'yu ele geçirdiler. Bunun üzerine Sha-t'o'lar da Tibetlileri

223 TFYK 979, 17a; TFYK 965, 9b
224 TCTC 238, s. 8478 vd.
225 CTS 195, s. 5211; HTS 217A, s. 6126 vd.

bırakarak gelip Uygurlara bağlandılar. Karşılığında Çin'den dönen Uygur elçileri Tibetliler tarafından soyuldu. Uygurlar da boş durmayıp 812 yılında Gobi Çölü'nü geçerek Tibetlilere akın yaptılar. Yine Tibetlilerin Uygurların başkenti Karabalasagun bölgesine kadar sefer düzenleyip başarılı olamadıkları bilinmektedir.

Gelişen olaylarda Uygurların Tangutlarla olan mücadelelerinin kızıştığını görmek mümkündür. 812 yılının sonlarına doğru Uygurlar, Gobi Çölü'nü aşarak, Çin'in batısındaki Tibetlilere hücum ettiler. Uygurların Tibetliler üzerine doğru askerî hareketlerini yakından takip eden Çinlilerin kumandanı T'ien Te-chü, onların Pi-ti-ch'üan su kaynağına kadar ulaştığını, bundan dolayı askerî tedbirler aldığını kendi sarayına rapor etti[226].

Bundan bir yıl sonra bir Çin prensesi ile evlilik teklifinde bulunmak amacıyla T'ang İmparatorluğu başkentine gelen Uygur elçisi İnanç onuruna üç büyük salonda aynı anda ziyafetler düzenlenmiş, bol miktarda gümüş eşyalar ve ipekli kumaşlar sunulmuştu. Neticede adı geçen elçi ülkesine dönmek üzere yola çıktığında P'i-ti su kaynaklarının bulunduğu yere vardı. Bu arada Çin'in sınır birliklerinin teyakkuz hâline geçtiği ifade edilir. Tibetlilerin onlara saldırısından endişe edilmiş olunmalıdır. Aynı yılın sonlarına doğru (813 başlarında) 8 Maniheist Uygur rahibine de Çin imparatoru ziyafetler düzenledi. Bu arada evlilik masrafları çok tutacağı için ekonomik sıkıntı içindeki T'ang ekonomisinin bunları kaldırma şansı yoktu. Çünkü, düğün masraflarının 5 milyon kuang tutacağı düşünülüyordu. Maniheistler, Uygurlar arasında saygı ve itibar görüyordu. T'ang imparatoru onların rahiplerine iyi davranarak Uygur kağanını doğrudan etkilemeyi düşünmüştü[227]. Diğer kaynak HTS'de ise Uygur kağanının Çin sınırlarına yaklaşarak 3 bin süvari ile adı geçen pınarın yakınlarında beklediğini bildirir[228]. Bundan dolayı Hei-shan (Kara Dağ) ve T'ien-te kalelerinde Uygurlara karşı savunma tedbirlerinin artırıldığı ifade edilir.

---

226 TCTC 238, s. 8485.
227 CTS 195, s. 5211; TFYK 979, 17b, 18a.
228 217, 9b.

Uygur kağanının İ-nan-chu (İnanç?) adlı elçiyi 813/814 yılında Çin'e göndererek bir T'ang hanedanı prensesiyle evlenme talebinde bulunduğunu görmekteyiz. T'ang hanedanının imparatoru bu talebi evlilik masraflarının ağırlığı yüzünden reddetmek istemiş[229]; ancak Uygurların tepkisinden bunu açıklamaya çekinip oyalama yoluna gitmişti. Çinli devlet adamları Uygurların bu oyalama durumuna kızıp büyük problemler çıkaracağını ileri sürüyorlardı.

Bu arada dinî törenlere bakan Li Ch'iang, T'ang imparatoruna yolladığı haberde durumu açıklıyordu. "Ona göre Uygurlar çok güçlü durumda bulunuyorlardı. Aksine T'ang İmparatorluğu'nun kuzeyindeki sınırlar zayıflamışlardı. Hâlihazırda savunma yapacak hâlleri yoktu. Eğer herhangi bir Uygur saldırısı gerçekleşirse sınırların korunması mümkün değildi. Dolayısıyla sınırlar derhâl güçlendirilmeli, savunma hattı sağlam hâle gelmeliydi." Aynı devlet adamı T'ang hanedanı için beş büyük tehlikeye işaret ediyordu[230]:

1) Kuzeyliler aç gözlü ve yağmacı idiler. Sadece çıkarlarını düşünürlerdi. İki seneden beri at getirmemişlerdi. Onlar ipeklilerle nasıl tatmin edilirdi? Onun fikrine göre sonbaharda atları semirdiği zaman Çin topraklarına hücum edeceklerdi. Dolayısıyla hanedana büyük problem yaratacaklardı.

2) T'ang ordusu yeteri kadar güç toplayamamıştı. Ne mızraklı süvariler ne de zırhlı piyadeler yeteri kadar eğitilebilmişti. Bunun yanında sur ve hendeklerde eksiklikler vardı. Diğer taraftan T'ien-te ordusu hazırlanırsa Uygurlar bunu duyacak ve daha fazla tepki göstereceklerdi. Yine Batı Shou-hsiang kalesi bırakılırsa çöllerde lojistik destek sağlanamazdı.

3) Sınır kumandanları ile derhâl plan yapılmalı idi. Saraydan çok uzak noktaları kontrol etmek zor ve imkânsızdı.

4) Uygurlar Çin ile yakınlaştıkları dönemde Çin'in coğrafi yapısını çözmüşlerdi. Ayrıca savunma hatlarını yakından tanımışlardı. Herhangi bir akın anında Çin ordusu toparlanana kadar büyük yağmalar yaparlar ve geri giderlerdi. Dolayısıyla kendilerine karşı bir şey yapılamazdı.

---

229 TCTC 239, s. 8487-8488.

230 HTS 217A, s. 6127; Çandarlıoğlu, s. 127.

Por Bajın kale kalıntılarının yakından görünüşü

5) Uygurlar Tibetliler ile savaş hâlinde bulundukları için Çin'e saldırmıyorlardı. Ama artık Çin'e at da satmıyorlardı. Eğer Uygurlar ile Tibet arasında ticari ilişki kurulursa T'ang topraklarına saldıracaklar, sınırlardaki ahali zarar görecekti.

Ayrıca Huai-hsi bölgesindeki Çinli kumandan ölmek üzere olduğundan savaşacak hâli yoktu. Buna rağmen sınır askerlerinin sayısı on katına çıkarılmalıydı.

Bu duruma göre evlilik teklifinin kabul edilmesi Çin'in çıkarları açısından çok uygun bir davranış olacaktı. Böylece vakit kazanılarak sınır istihkâm ve kaleleri tamir edilecek, askerle takviye edilerek daha korumalı hâle dönüşecekti. Yine Uygur-Çin yakınlaşması, Tibetlilerin düşmanlığını artıracak, Uygurlar sürekli onlarla mücadele etmek zorunda kalacaklardı.

Uygurlara prenses göndermek çok masraflı olsa da imparatorluğun yıllık gelirinin 1/3'ü savunma harcamaları için ayrılıyordu. Sadece güney eyaletlerinden birinin geliri ile evlilik masrafları giderilebilirdi. Eğer reddedilirse Uygur saldırısı için 30 bin yaya ve 5 bin süvarinin masrafları çok daha fazla olacaktı[231].

231 HTS 217A, s. 6127.

Her ne kadar evlilik masraflarının çok ağır olacağı yönünde devlet adamları görüş bildirseler de başbakan Uygurlarla yapılacak bir evliliğin T'ang hanedanı için faydalarından söz etti[232]. 816 tarihinde de Çin başkentine gelen Uygur elçisine işlemeli kumaşlar ve gümüş eşyalar sunularak taltif edildi.

817 yılına gelindiğinde hâlâ Uygurlara gelin gidecek prenses konusunda tartışmalar devam ediyordu. Bazı Çinli devlet adamları masrafların çok fazla olacağını, imparatorluk içinde isyanların birbirini takip ettiği için ekonomik açıdan zor durumda bulunduklarını ileri sürerek reddedilmesini ya da ertelenmesini teklif ediyorlardı. Bu yılın 2. ayında (mart) ülkesine dönen Mani rahipleri çok iyi ağırlanmıştı. Li Ch'eng'ı elçi olarak yollayıp bu durumun anlatılması için görevlendirdiler. Evlilik işi daha sonra gerçekleştirilecekti[233]. 819'da da Uygur elçilerinin Çin imparatorluk sarayında ağırlanmasından ve kendilerine hediyeler sunulmasından, evlilik konusunda ısrarın devam ettiği sonucunu çıkarıyoruz[234].

Uygur kağanı 820'de Alp Tarkan başkanlığındaki bir heyet daha yollayıp evlilik yolundaki ısrarını tekrarlayınca İmparator Hsien-tsung çaresiz kabul etmek zorunda kaldı.

Bu arada her iki ülkede taht değişikliği meydana gelecek, fakat Uygurların bir prensesle evlenme konusundaki ısrarı bitmeyecekti. Çin'de yeni imparatorun adı Mu-tsung idi. O tahta geçer geçmez, tebrik için saraya gelen Uygur elçisi Alp Tarkan'a evlilik işinin gerçekleşeceği konusunda nihayet kararını verdi. İmparatorun hemen kabul etmesinin sebebi Tibetlilerin isyanıdır. Bu isyana karşı acilen dış yardıma ihtiyaçları vardı. Ancak Uygur kağanı bu haberi belki de alamadan kısa süre sonra vefat etti. Ülkesi içinde zor durumda olan T'ang sarayı fazla vakit geçirmeden elçi göndererek tahta oturan yeni kağanı tebrik etti. Kağan unvanı Tengride Ülüg Bolmış Küllüg Bilge Kağan'dır[235].

---

232 TCTC 239, s. 8488.
233 TCTC 240, s. 8515; TFYK 976, 7a, b.
234 TFYK 976, 8a, b.
235 TCTC 241, s. 8559; HTS 217B, s. 6129; TFYK 979, 18a, b; 976, 9a.

820'de yeni evlilik teklifi kabul edildi. Tibetlilerin saldırı tehlikesi Çinlileri bir daha Uygurlar ile yakınlaşmak zorunda bıraktı. 822'de Uygurlar, yeni askerî birliklerini yollayarak T'ang hanedanına karşı isyan edenlerle savaştırdılar. Luoyang yağmasını unutmayan T'ang hanedanı yöneticileri, çok değil az sayıda yardım talep ediyorlardı. Yine de desteklerinden dolayı başarılı olan askerlere 70 bin parça ipek vererek, ülkelerine geri gönderdiler[236].

236 Barfield, s. 155.

YIKILIŞA GİDEN SİYASİ KARIŞIKLIKLAR

Ay Tengride Kut Bolmış Alp Bilge Kağan (Ay Tanrıdan İktidar Almış Alp Bilge Kağan), 821 yılının başında ölünce Kün Tengride Ülüg Bolmış Alp Küçlüg Bilge Kağan tahta geçti. Bu arada Çin'de taht değişikliği olmuş, ölen Hsien-tsung'un yerini, Mu-tsung almıştı. Yeni kağanın üç yıllık saltanatında daha önce söz verilen Çinli prenses gelin olarak geldi. Bu evlenme dolayısıyla kaynaklarda ilginç bilgiler kaydedilmiştir. 824 yılında bu kağanın da ölümü üzerine ileride devleti çökertecek olan Hazar Tegin, Ay Tenride Kut Bolmış Bilge Kağan (Ay Tanrıdan İktidar Almış Bilge Kağan) unvanıyla kağan oldu[237].

821'de Uygur kağanı öldüğünde imparatorluk danışmanlarından P'ei Tung, Uygurlara taziyede bulunma işiyle görevlendirildi.

Aynı yılın 5. ayında büyük bir Uygur elçilik heyeti T'ang başkentine gelmişti. Görevi prensesi karşılamak olan bu kalabalık heyetin içinde bakanlar, askerî valiler (tu-tu) prensesler Maniheist rahipler bulunuyordu. Onların önemli bir kısmı Hun-lussu'da yerleştirilmişti.

Bu arada gelin olarak gidecek prensese T'ai-ho unvanı verilmişti. Sol muhafızları generallerinden Hu Cheng, prensese Uygur ülkesine kadar refakat edecekti. Onun başka görevi T'ang imparatorunun vereceği unvanı Uygur kağanına takdim etmekti.

Uygurların evlilik dolayısıyla T'ang ile yakınlaşması Tibetlilerin huzurunu kaçırmıştı. Bu yüzden Ch'ing-sai(hai?) kalesine saldırdılar. Buna karşın Yen-chou Valisi Li Wen-yüe ordusuyla üzerlerine yürüyerek onları yenip Çin topraklarından çıkardı. Aynı anda 10 bin süvari ile Pei-t'ing ve An-hsi'ye ilerleyen Uygurlar, T'ai-ho prensesin gelişini emniyete alacağız dediler.

237 TCTC 241, s. 8579-8581; Mackerras, s. 118.

Sınırlarda Tibet tehdidinin belirmesi üzerine T'ang hanedanının Uygurlara ihtiyacı artmıştı. Bu evlilik sayesinde Uygur yardımını geçmişte olduğu gibi temin edebilirlerdi.

Evlilik için seçilen prenses imparatorun onuncu kız kardeşi idi. Uygur karşılama ve refakat heyeti ileri gelen Uygur devlet adamları da dâhil 1000 kişiden meydana geliyordu. Elçilik heyetinin 500'ü Ch'ang-an'da geri kalanların T'ai-yüan'de ikamet edeceklerdi.

2 bin boy beyinin de geldiği, 20 bin at, bin deve getirdikleri bildirilmektedir. Kalabalık heyetin gelişini, imparator T'ung-hua Kapısı'nın sol tarafındaki kulede seyretmişti. Rütbe ve makamlarına göre sıralanan elçilik heyeti üyeleri Chang-chin Tapınağı'nın karşısında dizilmişler, sonra şehri gezmek için dağılmışlardı. Bu yılın sonuna doğru 3 bin kişilik Uygur birliğini Tibetlilerle savaşmak için hazırlanan orduda görüyoruz. Demek ki evlilik işi gerçekleştikten sonra akrabalık ilişkisi sonuç vermeye başlamıştı. Bu arada prensesin Uygur topraklarına girdiği anda 2 bin Uygur süvarinin daha takviye için gönderileceği bildirilmişti[238].

Nihayet 821 yılı eylül ayında prenses Uygur ülkesine doğru yola çıktı.

Bu arada ipekli kumaş ödeme işi 822 yılının 2. ayında da devam ediyordu. Ama karşılığında yine at almak zorunda kalmışlardı. Verilen ipekli kumaş miktarı 50 bin parça iken bir ay sonra 70 bin olarak gerçekleşti. Ancak Çinlilerin nazlanmadan atları satın almasının önemli bir sebebi vardı. Bu da Yu-chou ve Chen-chou'daki isyanlardı. Uygurlar, hemen P'ei Tu'nun idaresinde asileri cezalandırmak için girişimde bulundular[239]. Daha önce çok büyük isyanları başarı ile T'ang hanedanı adına bastıran Uygurlar, büyük ekonomik çıkarlar elde etmişlerdi. Sarayda onların talebi değerlendirilmek üzere görüşmeler yapıldı. 762'de iki başkentin kurtarılması sırasında yaptıkları yağmalar ve kendi menfaatleri uğruna ağır talepleri hatırlatılarak, Uygur askerlerinin bu işe karıştırılması uygun görülmedi.

238 HTS 217B, s. 6129.
239 TCTC 242, s. 8607.

Ancak Uygurların buna tepki göstereceği düşünülerek kendilerine 70 bin parça ipekli kumaş sunulup ülkelerine geri dönmeleri sağlandı. 5. ayda Uygur kağanına Tengride Kut Bolmış Alp Bilge Li Kağan unvanını takdim etmek üzere elçilik heyeti hazırlanmasını emretti. Bu görev için T'ien Wu-feng seçilerek 12 araba hediyeleri taşımak üzere hazırlandı. Ve Uygur ülkesine doğru yola çıktı[240].

10. ayda T'ai-ho Prensesi gelin olarak Uygur kağanına götüren heyetteki devlet adamları kendi ülkelerine geri döndüler. Onların *"Uygur kağanının Çinli prensesi karşılamak üzere 700 süvari yollayarak prensesin normal yoldan ilerlemesi gerektiğini"* söylediler. Çinli elçilerden Hu Cheng bunun mümkün olmadığını bildirince *"Uygur görevliler kendi prenseslerinin (Hsien-an) Çin başkentine yaklaştığı zaman 700 li'yi yalnız gittiğini hatırlattı, şimdi neden kendi tekliflerinin kabul edilmediğini"* ifade etti. Karşılığında kendilerinin imparatorun emri uyarınca prensesi kağana bizzat teslim etmekle görevlendirildiklerini, henüz kağan ile karşılaşmadıkları için prensesin önden gitmesinin mümkün olmadığını söyleyince Uygur görevliler, seslerini çıkarmadılar ve heyet hep beraber yola devam etti. Devamında Uygur sarayına varan heyet orada da tören için uğurlu bir gün seçmişti. O gün Kağan önce kuleye (saray?) çıkarak doğuya doğru yönünü çevirdi. Söz konusu kulenin dibinde Çinli prenses için bozkır tarzında çadır hazırlanmıştı. Ayrıca prensese kendi âdetlerini öğretmek üzere Uygur kızları görevlendirildi. Prensesin Çin elbiselerini çıkarıp Uygur kıyafetlerini giymesi gerekiyordu. Bunun için yaşlı bir Uygur kadını ona refakat etti. Daha sonra Çinli prenses Uygur elbiselerini giymiş olarak kulenin önüne geldi ve batıya doğru reverans yaparak, kağanı selamladı. Kağan onu seyrediyordu. Prenses ikinci kez eğilerek selamlama işini tamamladı. Sonra kendi çadırına giren prenses Çinliler için basit olan Uygur elbiselerini giydi. Altın işlemeli bir başlık, iki kırmızı renkli elbise ve büyük bir manto Çinli elçilik heyeti tarafından beğenilmemişti. Çadırından kule yönüne doğru ilerleyerek kağanı bir kez daha

240 Çandarlıoğlu, s. 135-136.

selamladı. Küçük bir taht kurulmuş, dalgalı bir tahtırevan ayarlanmıştı. Bazı bakanlar prensesi tahtırevana oturttular. Dokuz Uygur boyunun her birinin reisleri tahtırevandan tutarak onu taşıdılar. Doğu yönünden başlayarak güney, batı ve kuzey istikametlerini takip ederek 9 defa döndürdüler. Devamında tahtırevandan inen prenses kağanın bulunduğu kuleye ilerleyerek yanına vardı. Onunla oturmaya başladı. Bundan sonra Uygur devlet adamlarının birer birer hepsi onlara saygılarını bildirdiler. Arkasından hatun kendi sarayına geçti. Çinli elçiler için bir veda yemeği düzenleyen prenses (hatun) duygulanmış ve uzun süre ağlamıştı. Bu arada kağan da Çinli elçi heyetine çok miktarda hediyeler sunmuştu[241].

824'te Çin'de İmparator Mu-tsung öldü. Yerine Ching-tsung tahta çıkarken Uygurlar da kağanlarını kaybettiler. Ölen Tsung-te Kağan'ın kardeşi Ho-sa Tegin unvanlı kişi Uygur tahtına oturdu[242]. Ho-sa (Hazar) Tegin Uygur tahtına oturdu. 825'te imparator ona Ay Tengride Kut Bolmış Alp Bilge Kağan unvanını tevcih ederek 12 araba ipekli kumaş hediye etti[243].

826'da Çin sarayında An-ling başta olmak üzere 40 kişiye Lin-te sarayında ziyafet düzenlendi.

827'de imparator Hun-lu-ssu'da bulunan Uygur elçilerine, getirdikleri atlara karşılık 200 bin parça ipekli kumaş verdirtti. At karşılığı ipek verilmesi 827 ve 829'da da devam etti.

830 yılı üçüncü ayda bir Uygur buyruğu (bakanı) ile Li Ch'ang, 10 bin baş at getirerek karşılıklı alışveriş yapmaya çalıştılar. Uygurların Çin topraklarına ticaret veya diplomatik maksatla da gelmesi Çinli halkı rahatsız ediyordu. Çünkü onlar ansızın fikir değiştirerek yağmalar yapabiliyorlardı. Herhangi bir Uygur yağma girişimine karşı Ho-tun garnizon kumandanı Liou Kun-tso gerekli tedbirleri aldı. Aslında Çinlilerin korktukları olmamış; Uygurlar herhangi bir yağma girişiminde bulunmamıştı[244].

---

241 CTS 195, s. 5212; HTS 217, s. 6130.
242 TCTC 243, s. 8634.
243 TCTC 243, 8638.
244 TCTC 244, s. 8667.

Bundan iki sene sonra Uygur kağanı buyrukları tarafından öldürüldü. Öldürülen kağanın yeğeni tahta oturduğuna göre daha çok hanedan üyeleri arasında bir mücadele söz konusuydu. Tahta geçen Hu Tegin, T'ang hanedanı sarayına haber vermek üzere bir elçilik heyetini yolladı[245].

833'te yani bir yıl sonra Dokuz Oğuz Uygur kağanının öldüğü ve Çin sarayında üç günlük yas ilan edildiği bilgisi vardır.

Uygur Li-i-chie başkanlığındaki bir heyet deve ve atlarla T'ang başkentine vardı. Onlar da bir taht değişikliği haberini verdiler. Tahta geçen Uygur kağanının adı Sa Beyi idi. T'ang Hung-shih'ya Uygurlara giderek taziye sunma görevi verildi. Kağanın unvanı Ay Tengride Kut Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan oldu.

Yine Uygurların Çin'e gelip giderken yağma yaptıkları ve buna karşı Çinlilerin tedbirleri söz konusu edilir.

İmparator, 833 yılında yayınladığı bir fermanla Uygur kağanına dair düşüncelerini ilan etti. Bu fermana göre "doğru insan daima Tanrı'nın verdiği güç ve yeteneklerle gayret ederek yer yüzünün dokuz varlığını aydınlatmıştı. En mükemmel fazilet ile davranışlarını biçimlendirir ve bütün komşularıyla iyi ilişkiler düzenlerdi. Her ne kadar her devletin kurulduğu esnada bir lideri bulunsa da onlara her defasında iyi ilişkiler kurabilmek maksadıyla hediyeler sunarak, gerçek dost olan komşulara iyi muamele ederlerdi. Bu şekilde davranarak bozkır ve çöllerdeki (Gobi) en küçük kabileleri dahi kendilerine unvanlar, makamlar sunarak şereflendirmişlerdi"[246]. Çin'den kendilerine çok değerli hediyeler takdim edilmiş, sonuçta hepsi Çin'in sadık müttefiki olmuşlardı. Değer gördükleri için her birinin itibarı artmış etraflarında saygı görmüşlerdir[247].

Dokuz Kabile Uygur Kağanı Ay Tengride Kut Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan çok uzun zamandan beri T'ang hanedanına karşı sadakatle bağlılığını sürdürmüş ve bu esnada üstün ve yetenekli kağan olarak kişiliğini belli etmiştir. O zeki, güçlü,

245 HTS 217B, s. 6130; TCTC 244 s. 8677.
246 TCTC 244, s. 8683.
247 Çandarlıoğlu, s. 141-142.

muktedir, doğru sözlü cesur bir kişiliğe sahiptir. Kendi ülkesinin ordusu yani Uygur askerlerine çok güvendiği gibi, Çin'in yüksek kültürünü de beğenir ve takdir ederdi. Eski deneyimlerini dikkate alarak değerlendirir, kesinlikle uzun süreli planlar yapar ve uygulamaya koyardı. Çin ile iyi ilişkilerini korumaya daima gayret ettiği gibi kendilerine karşı herhangi bir saldırı düzenlemek niyetleri yoktu. Dokuz Kabile Uygur kağanının ifadesi ile Uygurların gerçek bünyesine işaret edilmektedir. Çalışmamızın baş tarafında söylemiş olduğumuz Uygurlar ile Dokuz Oğuz (kabile) birleşmesine vurgu yapılmaktadır. Yani Dokuz Oğuzları, Uygur Kağanlığı'ndan ayrı değerlendirmemektedir.

Neticede kendilerinin de ona karşı iyi ilişkilerinin güçlendirilmesi gerektiğini, milattan önceki çağlarda yazılan *İlkbahar - Sonbahar* (*Ch'un-chiou*) adlı kitapta belirtildiği gibi büyüklerine saygı gösteriyordu. Güneş ve ay gibi belirgin bir şekilde Çin'e bağlılık içinde bulunuyordu. Onun yolladığı elçiler, sıcak soğuk havaya aldırmadan metanetle öğle saatlerinde bile olsa T'ang sarayını ziyaret ediyorlardı. Elçilerin kullandıkları kelimeler son derece kibar ve hareketleri saygılı idi. Kısacası saygıda kusur etmiyorlardı. Onun gösterdiği bağlılık dikkate alınmalı idi. Ona özel ilgi gösterilmeliydi.

Sonra Ling Ta ve Wang Jun, Dokuz Kabile Uygur kağanına Ay Tengride Kut Bolmuş Alp Külüg Bilge Ch'ang-hsin Kağan unvanını sunmak üzere yola çıkarıldılar. Çin imparatoru denizlere kadar her reisin, liderin Çin unvanı almasını, yeryüzünün birleşerek onlarla birlikte yaşamasını diledi. Kağanın kendisi de bu dostluktan aldığı güçle daha sıkı çalışarak ülkesini korumalıdır. Atalarının şan ve şereflerini yükseltmek için çalışmalıdır. Onun yapacağı iyi işler gelecek nesillere örnek olsun[248].

835 yılında Uygurlar, bir elçi heyeti yolladılar. Ancak bu heyete Uygurlara daha önce gelin giden ve hatun olan T'ai-ho Prenses'in kattığı okçu kadınlardan bahsedilmesi ilginçtir. Buna göre at üzerinde giderken ok atmada ustalaşmış, yedi kadın okçu yollanmıştı. Ayrıca Sha-t'o Türklerinden kalma iki erkek çocuk da bulunuyordu.

248 TFYK 965, 13a.

839'da Uygur Kağanı Sa'ya karşı gizli bir ittifak kuran Anyün-ho ve Ch'ai-ts'ao beyleri kağanı tahttan indirmek istediler. Ancak Sa daha önce bu durumdan haberdar olarak onların teşebbüsünü açığa çıkardı. Her ikisini de öldürerek cezalandırdı[249].

Fakat yanında askerleri ile uzakta bulunan örgütün üçüncü lideri Chüe-lo-wu, kağana hücum ederek onu zor durumda bıraktı. Çaresiz kalarak çıkış yolu bulamayan kağan kendini öldürdü. İhtilali yapan Chüe-lo-wu'nun yanında Sha-t'o Türkleri de bulunuyordu. Chüe-lo-wu, Sha-t'o'lara 300 at vermiş, reisleri Chu-ye Ch'ih-hsin'i ikna etmeyi başarmıştı.

Ho-sa Kağan tahta çıkmıştı. Ancak kıtlık ve salgın hastalıklarla uğraşmak zorunda kalmışlardı. Felaketler bununla da bitmedi. Çünkü aşırı kar yağdığı için çok fazla koyun ve at kaybına uğranılmıştı. Başsız kalan halk P'an-chi Tegin'i kağanlık makamına oturttu.

840 yılında ardı ardına ihtilallerin ve felaketlerin yaşandığı Uygur başkentinde huzursuzluk artarak devam ediyordu. Siyasi karışıklıklar bir türlü dinmiyordu. Nitekim yaptığı bir hamle ile kağanı intihara zorlayan Chüe-lo-wu'dan nefret eden Küllüg Baga, Kırgızların yanına sığındı. Onları ikna ederek Uygurların merkezine hücuma kalkışmalarını sağladı. Kaynakların bildirdiğine göre 100 bin Kırgız süvarisi Uygur merkezini basmıştı[250].

Son yıllarda siyasi anlaşmazlık ve çatışmalar, ayrıca kıtlık ve diğer felaketler yüzünden çok zayıflayıp güçsüz kalan Uygurların böyle bir baskına dayanabilmesi mümkün değildi. Çaresiz yenildiler. Son kağan Ho-sa ve onu tahta çıkaran Chüe-lo-wu öldürülmekten kurtulamadılar. Kağanlık otağı dahi yakılıp yıkılmıştı. Başbakan Sha-chih ile Hang-ti-te gibi devlet adamları 15 kabile ile Karluklara sığındılar.

Bir kütle An-hsi bölgesine doğru göç ederken başka bir grup Uygur, Tibet'e gitti. Son kağanın kardeşi Wa-mo-ssu, Başbakan Ch'ih-hsin, P'u-ku Ti-te, Na-hsie Çor kendi halklarıyla beraber Çin sınırlarındaki T'ien-te adlı kalenin yakınına geldiler. Burada kendi hayvanları ile tarım ürünlerini takas ettiler. Daha

249 TCTC 246, s. 8746; Mackerras, s. 125; Çandarlıoğlu, s. 142-143.
250 TCTC246, s. 8751.

sonra T'ang İmparatorluğu'na bağlanmak istediklerini bildirdiler. Kan-chou bölgesine yerleştirildikleri de bildirilir.

Çin entrikaları soğuk harp taktikleri ile bu dönemde yoğun bir şekilde devletin içini karıştırırken, Çinliler bol miktarda hediyelerle kağana hiçbir şey olmamış gibi davranıyordu. Tabii ki devletin zayıflamasında daha önceki kağanın zamanında gelen Çinli Prenses T'ai-ho'nın entrikalarının büyük rolü vardı. 832 yılında ülkesine hâkim olamayan bu başarısız kağan öldürülerek saltanatına son verildi. Yerine Ay Tengride Kut Bolmış Alp Bilge Kağan unvanıyla Hu Tegin geçti. Kendisinden öncekine hiç benzemeyen yeni kağan devleti biraz toparlayabildi. Daha sonra bazı devlet adamlarının ihtilal yapmak teşebbüslerini engellemeyi başardı. Fakat bakanlarından Kürebir, Sha-t'o'larla işbirliği yaparak ona saldırıp öldürdü. Yerine Hazar (Ho-sa) Tegin'i kağan olarak tahta geçirdi (839). Bu arada 839 yılında çok ağır bir kış yaşanmış, Uygurların hayvan sürülerinin çoğu telef olmuştu. Hayvan sürülerinin kaybı da siyasi bunalımı daha da ağırlaştıran ekonomik kıtlığı ortaya çıkardı. Dolayısıyla bir türlü ülkeye huzur gelmiyordu. Çünkü önceki kağanın tahttan indirilişi sırasında merkezde olmayan kumandanlardan Külüg Baga, Kırgızların yanına giderek onlarla birlikte 100 bin süvariyle Uygur başkentini basarak Hazar Tegin ve Kürebir'i öldürdü. Kağanlık otağı dâhil bütün değerli varlıkları Kırgızların eline geçti (840)[251].

Yedikleri ağır darbeden sonra başsız kalan Uygur halk kitlesi ekonomik sıkıntıların da etkisiyle uzak diyarlara gitme yolunu tuttu. Dağılımları bünyelerindeki boy sayılarına göre ifade edilmektedir. Buna göre:

1) Yıkılışlarından sonra Uygurların on beş boyu Karlukların yanına yani batı yönüne doğru gitti.

2) Bir grup Tibet'e diğer bir grup da Kuca'ya sığındı.

3) Geride kalan on üç boy kendi aralarında Üge (Wu-chia) Tegin'i kağan seçtiler (840)[252]. Batıya doğru giden grup ikiye ayrılarak bir kısmı Kuca'ya diğer kısmı Beşbalık'a yerleşti.

Bu arada Kırgızların baskın sırasında ele geçirmiş oldukları Çin asıllı son Uygur kağanının eşi T'ai-ho Prenses'i Uygurlar

251 CTS 195, s. 5213; HTS 217A, s. 6129-6130.
252 CTS 195, s. 5213-5215; HTS 217A, s. 6131-6134.

kurtararak geri aldılarsa da kendi aralarında anlaşamadılar. Sha-t'o'ların desteği ile adı geçen prenses Uygurlardan da kurtarılarak Çin'e götürüldü. Bütün mücadelelerine rağmen devletin eski birliğini sağlayamayan Üge Kağan 847 yılında katledilerek ortadan kaldırıldı[253].

Kansu Uygurları

Böylece Orhun bölgesinde tutunamayan Uygurlar 847'den sonra güneye doğru ilerlediler. Uğradıkları ağır bozgundan sonra Orhun bölgesinde kendilerine hayat hakkı olmadığını anlamışlardı. Uygurlar, bundan sonra farklı kollara ayrılarak değişik ülkelere göç ettiler. Daha öncekiler ağırlıklı olarak Doğu Türkistan'a Beşbalık yönünde ilerlemişlerdi. Son kalan grup Kansu bölgesine giderek Kan-chou Uygur Devleti'ni kurdu. Ancak bu devlet genelde Çin'e bağlı kalmış, önce T'ang hanedanı (907'ye kadar) sonra Beş Hanedan devrinde (960'a kadar) iyi ilişkilerini sürdürmüştür. Bazen Çin'e karşı gelseler de aralarında herhangi bir büyük çatışma gerçekleşmemiştir.

911 yılında Tun-huang'ı ele geçiren Kansu Uygurlarının başında Jen-mei kağan olarak görülmektedir. Bu yılda ve iki sene öncesinde Çin'e elçiler göndermişlerdi. 924 yılında Tegin'in yolladığı zengin hediyelerle elçi seferi tekrarlandı. Bundan sonra sırasıyla onların başına A-tu-yu ve Jen-yu kağanlık yaptılar. 937-949 yılları arasında Altun unvanlı elçilerinin adından bahis vardır[254].

Görüldüğü gibi fazla bir askerî varlık gösteremeyen Kansu Uygurları, 940'tan sonra Liaolara (Kıtanlara), 1028'den sonra Tangutlara, 1226'da Moğolların hâkimiyetine girdi. Günümüzde hâlâ Sarı Uygurlar adıyla tanınarak varlıklarını sürdürmektedirler.

Beşbalık Uygurları

Orhun bölgesindeki siyasi varlıklarını kaybedişlerinden sonra bir kısım Uygur da Beşbalık bölgesine gitmişti. Bunlar Wo-nie Tegin unvanlı birinin idaresi altında idiler. Merkezleri

253 Tsai Wen-shen, *Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, Tai-pei 1967, s. 1-65.
254 Hamilton, *Les Oighours* .., s. 127 vd.

Ordubalık'ta iken, yani Büyük Kağanlık zamanının sonunda öldürülen son kağanlarının yeğeni Mengli'yi baş olarak seçtiler (856)[255].

Beşbalık, Turfan, Tanrı Dağları etrafına yerleşmişlerdi. Beşbalık Uygurları bu sıralarda Tibetlilerin yoğun baskısı altındaki T'ang hanedanı tarafından tanındı. İpek Yolu üzerinde olması ve tabii kaynaklara sahip bulunması sebebiyle kısa süre içinde zenginleştiler. 873 yıllarında başlarında Buku Chun adlı birini görüyoruz. Bu arada Maniheizm onların desteği ile Çin'de yayıldı. 911'de Kansu Uygurlarının Tun-huang'ı alması üzerine Çin'den koparak tamamen bağımsız oldular. Ancak Tibet ile Karluklar arasında sıkışan Uygurlar hakkında çağdaşı Çin'de de kuvvetli bir devlet hüküm sürmediği için fazla kayıt tutulmamıştır. Anlaşılan o ki Turfan, Hami, Kaşgar, Beşbalık, Kuca gibi şehirlerde yerleşik hayata alışarak sanat, edebiyat ve ticaret sahasında kendilerini geliştirdiler ve ortaya güzel eserler koydular. 947'de başkentleri Koço, yazlık merkezleri de Beşbalık'ta bulunuyordu. 948'den sonra hükümdarları İduk-kut unvanı ile anılmaya başlamıştır[256].

Beşbalık Uygurlarında Budizm daha fazla yayılmış, hatta Maniheizm'in yerini almıştı denebilir. Daha sonraki asırda az olmakla beraber Nesturi Hristiyanlığı, özellikle Karahanlı devrinde İslamiyet kabul görmüştür. Takip eden devirlerde Çin'in içlerine de bu bölgelerden yayılma fırsatı bulmuştur[257].

Karahıtay devrinde Turfan Uygurlarının başında İduk-kut Barçuk Art Tegin adlı bir hükümdarları bulunuyordu. Burada İduk-kut unvanı hükümdar karşılığı kullanılmaya başlanmıştır. Ve bu İduk-kut 1209 yılında, Cengiz Han'a bağlanmıştı. Moğollar devrinde İduk-kut sülalesi varlığını devam ettirdi ve 1368 yılında son İduk-kut Ho-shang, Çin'deki Ming İmparatorluğu'na teslim oldu. Karahıtay ve Cengiz Han oğulları döneminde birçok Uygur yüksek görevler almıştır (Tata Tonga gibi). Uygur kültürünün etkileri sahip olduğu zenginliğinden ve derinliğinden dolayı Orta Asya'nın doğusunda ve batısında her zaman hissedilmiştir.

---

255 P. Pelliot, "Kao-tch'ang, Qoço, Houo-thcheou et Qara-Khoja", *Journal Asiatique*, 1912, s. 570, 603; Hamilton, *aynı eser*, s. 130 vd.; Özkan İzgi, *Wang Yen-te Seyahatnamesi*, Ankara 1987.

256 B. Ögel, *Sino-Turcica*, Tai-pei 1964, s. 10 vd.

257 K. W. Wittfogel, *History of Chinese Society Liao*, Philadelphia 1949.

UYGURLARIN KÜLTÜREL DURUMU HAKKINDA

Uygur Devrine Genel Bir Bakış

Uygur Kağanlığı Gök Türk Devleti'nin sahip olduğu mirasın üzerine kurulduğu için bu devletin yani bozkır kültürünün geleneğini sürdürüyordu. Ancak zamanla Çinlilerle fazla yakınlaşma, Maniheizm'in ülkede kabul görmesi hayat tarzlarını eskisine göre değiştirmelerine sebep oldu. Soğdluların devlet mekanizmasında yer alıp etkili olmalarının da bunda rolü vardı. Yukarıda da söylediğimiz Uygur Devleti Dokuz Oğuz boyları üzerinde yükselmişti. Yani halk unsurunun esası onlardı. Zaten diğer kalabalık Karluk, Türgiş gibi boylar Orta Asya'nın batısına doğru kayarak Tanrı Dağlarının kuzey silsileleri, Isık Göl, Sır Derya, Çu, Talas, İli gibi ırmakların havzalarında yoğunlaşmıştı. Nitekim Dokuz Oğuz tabiri Çin kaynaklarında doğudaki Töles boylarına verilen addır ve 627 yılında ilk defa kullanılmıştır. Bunun yanında Uygurlar kendi içlerinde on kabileden müteşekkildiler. İlk hanedanın adı Yaglakar kabilesinden geliyordu ve 795'e kadar bu kabilenin yönetimi devam etti.

Kuruluşlarında yenilmelerinden sonra Basmıllar hakkında fazla dikkate değer kayıt bulunmaması onların eski gücünü kaybettiğini göstermektedir.

Bayan Çor Kağan bazı Çinli ve Soğdlu ustalara Selenga üzerinde Ordu Balık adında bir şehir kurdurtmuştur.

Uygur Kağanlığı'nın sınırları doğuda Shih-wei'lere (Proto-Moğol) kadar uzanıyordu. Diğer taraftan batıda Altaylar, Çin'de Kansu-Ordos'a kadar Gobi Çölü'nün güneyi Beşbalık Turfan havzası sınır sayılabilirdi. Ancak bu yöndeki sınır Tibetlilerin bazen baskıları yüzünden elden çıkıyordu. Bir de Beşbalık'taki Kağan Fu-t'u (Stupa) kalesi bir ara Karlukların eline

geçmişti. Kuzeyde ise Kırgızların itaate alınmasından sonra kuzey sınır hakkında herhangi kesin bir hat bilinememektedir.

İkinci hanedandan itibaren unvanların değişmesi "ay" ve "kün" gibi Maniheizm'in artan etkisini açıkça gösteriyordu. Bunun yanında 795'ten sonra Beşbalık, Koço, Kuca, Aksu, Karaşar, Kaşgar gibi şehir krallıkları üzerinde Uygur siyasi nüfuzunun artmasında Maniheizm'in kesin etkisi söz konusudur[258].

Karabalasagun, devletin merkeziydi ve devlet meclisi burada toplanırdı. Gök Türklerin kullandığı bütün unvanların daha sonra Uygurlar tarafından da devlet sistemi içinde aynen kullanıldığını görüyoruz. Ama bazı unvanların karşılıkları değişmişti. Mesela Çince kökenli olan "tutuk" unvanı askerî vali yerine boy reisi anlamına geliyordu. Sayıları 11 tane olup siyasi görevlerinin yanında devlet için vergi toplarlardı. Hükümdarlık daha çok babadan oğula geçiyordu. 779'da bir ihtilal yapan Tun Baga Tarkan, ülkeye verdikleri zarardan dolayı Maniheistleri devletten uzak tutmaya gayret etmiştir. On üç hükümdarın yedisinin Çinli eşleri vardı. Yani evlilik yoluyla akraba olmak ve bu sayede iki ülke arasında barışı sağlamak göze çarpan bir yöntem olarak uygulanmaya çalışılmıştır.

On üç kağandan yedisinin unvanında şu terimlerden biri mutlaka bulunurdu: "Tengride", "ay tengride", "kün tengride" Bu hâkimiyetin "gökten", "güneşten" ya da "aydan" geldiğine inanıldığını göstermektedir. Aslında bir bakıma Uygur kağanlarının söz konusu unvanlarla hükümdarlıklarının sadece Uygurların değil, bütün dünyanın hükümdarı oldukları düşüncesinin var olduğu sonucunu çıkarmak da mümkündür.

Her ne kadar Çin imparatorları kendi devlet ideolojileri açısından Uygur kağanlarının kendileri tarafından tayin edildiklerini iddia etseler de aslında Uygur kağanları onlara karşı daima üstün, hâkimane bir tavır takınmıştır. 762'de asi Shih Chao-i ye karşı T'ang hanedanına yardım için Çin'e giden Bögü Kağan, Çin veliahdının kendi önünde dans etmesini istemiş, diğer Çinli memurlar karşı çıkınca dövülerek öldürülmüşlerdi. Uygurlarda

258 Golden, s. 130; David Christian, *History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Oxford 1998, s. 268.

ilginç bir nokta da zayıf idare gösteren basiretsiz hükümdarların sık sık tahttan indirilerek katledilmeleridir. Bu şekilde gerçekleşen ihtilaller ile devlet otoritesinin yeniden sağlam temellere oturması sağlanmıştır.

821 yılında Ordu Balık'ı ziyaret eden Arap seyyahı Tamim İbn Bahr'ın bildirdiğine göre şehirli halkın bağlı olduğu iki dinden biri Maniheizm diğeri Gök Tanrı (Kök Tengri) inancı idi. Yani bütün yoğun propagandalara rağmen Mani dini Uygurlar arasında tam olarak yaygınlaşmayı başaramamıştı[259].

Uygurlarda zamanla toplumsal yapı hızlı bir değişim göstermiş, özellikle ekonomide ve düşünce tarzında şehirleşmeye doğru atılımlar yapılmıştır. Henüz daha devletlerin kuruluş aşamasında 744'te Çin kaynaklarında Uygurlar hakkında "su kaynakları ve otlakları bulmak için gezerler; atçılık ve okçulukta ustadırlar" gibi kayıtlar vardır[260]. Aslında daha sonraki dönemlerde de, büyük kısmı göçebe olarak kalmaya devam etmiştir. At, sığır, koyun ve deve yetiştirmek ekonomilerinin temelini oluşturmaktaydı. Bunların içinde de bozkır hayat şartları icabı en değerli hayvanlar koyun ve at olarak göze çarpmaktaydı. Atların özellikle Çin'le yapılan ticarette ön plana çıktığını görüyoruz.

An Lu-shan'ın oğluna karşı 757'de çıkılan seferde 4 bin kişilik Uygur ordusuna günlük 20 sığır, 200 koyun, 2900 kg. tahıl verilmesi etin ne kadar çok tüketildiğini göstermektedir. Zamanla Mani ve Buda dinlerinin etkisiyle hayat tarzlarında değişiklik gerçekleşmiştir. Çünkü, 980'de Turfan bölgesini ziyaret eden Çinli seyyah Wang Ye-te sadece fakir Uygurların et yediğini bildirmektedir. Hayvancılığın yanında tarımın daha Maniheizm öncesinde dahi Uygurlar arasında yapılageldiği bilinmektedir. Daha sonra Maniheizm'in tesiri ile geniş alanda yaygınlaşmıştır. Mani din adamları daha çok soğan benzeri bitkisel ürünleri yiyorlardı. 821 yılına gelindiğinde her ne kadar ziraat yaygınlaşsa da otlakların önemi hâlâ devam ediyordu. Karabalasagun yine büyük bir şehir olup etrafında ziraat yaygın bir şekilde

259 V. Minorsky, "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uighurs", *BSOAS*, 12, 1948, s. 2-283.

260 CTS 195.

Baybalık kale-şehir kalıntı duvarının dış tarafı

yapılıyordu. Arkeologların çalışmalarına göre değirmen taşları, harman tokmakları kullanılıyor, hatta sulama yapılıyordu. Bazı Uygur mezarlarında ölü ile birlikte gömülen darı gibi tahıl kalıntılarına da rastlanmıştır[261].

Ziraatın gelişmesine paralel olarak, şehircilik de gelişmiştir. Kağanların emri ile iki şehir inşa edilmiştir. Bunlardan biri Baybalık (Ordubalık) olup kağanın emri üzerine 757 yılında kuruluş çalışmalarına başlanmıştı. Diğeri ise Karabalasagun idi. İçinde kağanın sarayı olan Karabalasagun'un etrafı surlarla çevriliydi ve 12 büyük demir kapısı vardı. Nüfusu kalabalık olup çarşıları, esnafı mevcuttu. Bunun yanında şehre hâkim, çok uzaklardan görülebilen altından bir çadır olduğu ve bunun sarayın düz damının üzerinde bulunduğu ayrıca içine yüz kişinin sığdığı kaydedilmiştir. Büyük Uygur Kağanlığı devrinden başlayarak, Beşbalık, Koço gibi şehirlerin etrafında Uygur nüfusu birikti. Beşbalık Uygurları döneminde şehir kültürü buralarda çok gelişti. Şehirleşmenin sonucunda ticareti de öğrenen Uygurlar, lüks eşyalara ihtiyaç duymaya başladılar. Sonuçta Çinlilerle at-ipek

261 L. R. Kızlasov, *İstoriya Tuvı Srednie Veka*, Moskova 1969, s. 85 vd.

ticareti hiç görülmediği kadar artmıştı. Uygurlar Çinlilerden elde ettikleri ipeğin fazlasını bazen başka ülkelere ihraç ediyorlar bazen de para birimi olarak kullanıyorlardı[262].

T'ang hanedanını temelinden sarsan An Lu-shan isyanı bertaraf edilince bazı Uygurlar Çin'de kalmışlardı. Onlar orada zenginleştiler ve bankerlik yapmaya başladılar. Zamanla bu durum öylesine gelişti ki 9. yüzyılın sonlarına doğru Çin'in hemen bütün maliyesini bunlar kontrol edecek hâle gelmişlerdi.

Uygurlar deve ve ata dayalı basit bir ulaşım sistemi kurmuşlardı. Çok kalabalık grupların oluşturduğu kervanlarda atlar, develer, arabalar yer alırdı. 820 senesinde binlerce Uygur ve Çinlinin bulunduğu kafile Ch'ang-an'dan Uygur başkentine doğru yola çıkmıştır.

Her ne kadar şehirleşme olsa da çadır önemli bir barınak yeri olarak varlığını devam ettirmiştir. Zenginlerin iki veya daha fazla çadırı olurdu şeklinde kayıtlar bulunmaktadır.

Karabalasagun kale-şehrinin saray kalıntısı

262 Golden, s. 139.

Eserini 9. yüzyıl ortalarında yazmış olan el-Cahız'a göre Uygurlar Mani dinini kabul ettikten sonra Karluklara yenilmeye başlamışlardı. Yeni kabul edilen din Uygur kağanlarının yaşam biçimini etkilediğinden savaş isteklerini köreltmiş olmalıdır. Belki Uygurlar arasında bozkır ve şehirli olmak üzere iki farklı hayatın ortaya çıkması toplumun dolayısıyla devletin temelini sarsan başka bir sebepti. Devletin başkent dışında otoritesi zayıflamış, dolayısıyla boy reislerine serbest hareket etmek için fırsat çıkmıştı. Lüks ve refah düşkünlüğünün getirdiği rahat hayat askerî mücadelelere karşı devlet adamlarının gücünü bitirirken, iktidarı ele geçirmek için bazı vezirler entrika çevirmek yoluna gidiyorlardı.

Ordu geleneklere uygun olarak kağanlarının emrinde idiyse de merkezî otoritedeki gevşeme sonucunda "tutuklar" yani askerî valiler ön plana çıkıyorlar, zayıf kağanlara sadakatle bağlılıktan uzaklaşılıyordu.

Uygur Kültürü Hakkında Birkaç Söz

İslâm öncesi Türk devletlerinde boylar yazın "yaylak" denilen serin, sulak, otlağı bol yüksek yaylalarda, kışın ise "kışlık" denilen daha ılık ova ve vadilerde yaşarlardı. Hükümdarların da yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezleri bulunurdu. Bozkırdaki Uygurlar için de aynı durum geçerliydi. Kışlık bölgede evlerin daha ziyade kerpiç veya ahşap olması tercih edilirdi. Surlar bile kalın ağaç kütüklerinden yapılırdı.

Dış ticaret açısından baktığımızda Uygurların komşu devletlere canlı hayvan, kösele, deri, kürk, hayvansal gıdalar sattıklarını, karşılığında hububat ve ipek aldıklarını görürüz. Bu devirde Türklerle komşuları arasındaki ticaret iki yoldan gerçekleşiyordu:

1) İpek Yolu: Bu yol Çin'den başlıyor, Türklerin çoğunlukta olduğu Orta Asya'dan geçip İran üzerinden Akdeniz'e ulaşıyordu. İpek Yolu'na hâkim olan, o devirlerde dünya ticaretinin önemli bir kısmına hâkim olacağı için büyük devletler arasında büyük bir rekabet konusuydu.

2) Kürk Yolu: Bu yol, Hazar ve Bulgar ülkelerinden başlayarak, Ural, Güney Sibirya, Altaylar, Sayan Dağları üzerinden Çin'e ve Amur Nehri'ne uzanıyordu.

Bozkır sahasının çoğunluğunu otlaklar meydana getirmekteydi. Her boyun kendi hayvan sürülerini beslediği bir hayat alanı söz konusuydu. Bunun yanında tarıma elverişli topraklara ulaşan Uygurlar buğday, darı vesair tahıl ürünlerini ekip biçmekteydiler. Tarım ürünlerinin kendileri tarafından elde edilmesi dış ülkelere özellikle Çin'e olan ekonomik bağlılığı azaltıyordu. İslâm öncesi Türk devletlerinin geliri, bağlı devletlerden alınan yıllık vergi ve hediyeler ile halktan toplanan vergilere dayanıyordu. Vergi toplama işlemi özel memurlar tarafından yerine getiriliyordu. Ayrıca işlek ticaret yollarından sağlanan vergi ve gümrük resimleri, madencilikten elde edilen yüksek gelir devletin malî gücünü artırıyordu. Para olarak da üzeri resmî damgalı ipek parçaları kullanıyorlardı[263].

Edebiyat

Eski Türklerin meydana getirdiği destan ve efsaneler, bozkır insanının hayatta kalma mücadele örnekleriyle doludur. Bu edebiyat türünde kurttan türeme, gökten inme, ışıktan olma motifleri bulunmaktadır.

Uygur mitolojisinde kurdun rehberlik vasfı açık olarak görülür. "Kutlu Dağ" efsanesine göre kutlu bir kaya Uygur ülkesine bereket ve saadet getirmektedir. Bu kaya Çinlilere verilince memlekete çöken uğursuzluklar, açlık ve kıtlık yüzünden Uygurlar göç etmek zorunda kalmışlardır. Yeni ülke ararken onlara kurt rehberlik etmiştir. Bu durum zamanla süreklilik kazanmış günümüze ulaşmıştır. Çağdaş çeşitli ülkelerdeki Türk toplulukları arasında söylenen masal ve halk hikâyeleri arasında bozkurt uğur sayılmaktadır.

Şine Us'ta bulunan Moyen Çor (Bayan Çor) Yazıtı ve Karabalasagun'da bulunan Karabalasagun Yazıtı, Uygur tarihinin olduğu kadar edebiyatının da temel kaynakları arasındadır. Bunlardan başka Tes, Tariat, I. ve II. Karabalasagun, Hoyt Tamır

263 Çandarlıoğlu, *Uygur...*, s. 37, 38.

(Tayhar Çuluu), Sevrey, Hsi-an (Karı Çor), Suci, Arhanan, Gurvaljin-uul yazıtlarından bahsedilebilir[264].

Uygurlar yerleşik medeniyete geçtikten sonra bize kadar ulaşabilen yazılı belgeler çoğalmıştır. Arkeolojik kalıntılar, el sanatları, resimler, hukuk vesikaları, elçi raporları, özellikle Turfan Uygur Devleti kültürü halkında değerli bilgiler vermektedirler.

Bunlardan biri 981-984 tarihleri arasında Çin'in resmî elçisi olarak Uygurlara giden Wang Yen-te'nin raporudur. Bu rapora göre: "Kao-ch'ang şehrine yağmur ve kar yağmaz, aynı zamanda burası çok sıcaktır. Burada evler beyaz badanalıdır. Chin-ling dağlarından çıkan nehir şehrin bütün çevresini dolaşır, tarlaları ve meyve bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir. Zengin insanlar at eti yerler. Geri kalanlar ise sığır eti ve yaban kazı yerler. Onların müzik aleti olarak kullandığı alet 'kopuz'dur. Onlar samur kürkü postu, pamuklu kumaş ve çiçek motifleriyle işlenmiş elbise imal ederler. Onların âdetlerine göre büyük bir kısmı ata binerler ve ok atarlar. Şehrin içinde pek çok iki katlı binalar vardır. İnsanlar iyi yüzlüdür ve usta sanatkârlardır. Bunlar altın, gümüş ve demir kap yapımında çok ustadırlar. Onlar aynı zamanda yeşim taşı işlemesini de çok iyi bilirler[265]."

Uygurlarda Mimari Karakteristik

Turfan Uygurları mimari sahada da çok eser vermişlerdir. Bu eserlerde Türk "otağ" ve "ordu" geleneği, eski bozkır kültürü özellikleri görülmektedir. Malzeme olarak da, aşı boyalı ve yaldızlı ağaç, balçık, tuğla ve taş (nadiren) yanında oymalı keramik ve sırlı tuğla da kullanırlardı. Uygurlar daha Orhun Irmağı havalisinde merkezleri henüz Ordu-balık'ta iken de bu teknikleri biliyorlardı. Arkeolojik kalıntılardan anlaşıldığına göre Uygurlar etrafı surlarla çevrili şehirler, hükümdar kalesi, dinî külliyeler, göller ve akarsuların yakınlarında bahçeler yapmışlardır[266].

Uygur mimarisinde dikkati çeken bir başka gelişme, Budist külliyelerinin Türk "Ordu-balık" (merkez şehir; hükümdarların

264 Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları*, s. 31-92.
265 Özkan İzgi, *Wang Yen-te Seyahatnamesi*, s. 57-58.
266 Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 351 vd.

maiyetleriyle oturdukları başkent) yapısı gibi iç içe iki surla çevrili olmasıdır. Dört köşede büyük dağları temsil ettiği düşünülen kuleler ve müstakil inşa edilen işaret (haberleşme) kalesi vardı. Pagoda mimarisinin (Budistlerin kule gibi yükselen ince ve uzun çok katlı tapınakları) özelliklerini taşıyan bu kuleler zamanla Uygur sanatının incelikleriyle değişerek inceldi ve Türk minaresine dönüştü.

Uygur devri sanatında daha önce bölgede görülen üsluplar geriledi. Türklerin dimdik duruşu, ciddi ifadeleri, protokol sırası ile dizilişleri resimlerde görülmeye başladı. Uygur devrinde gerçekçi portre sanatı gelişti. Türk ressamları hayalî ve güzelleştirilmiş şahıslar yerine tabiî portreler çiziyorlardı. Uygur örf ve âdetlerini temsil eden tablolar da yapıldı. Türk ordusunun kahramanlarının ve Uygur kağanlarının resimleri Budist mabetlerinin duvarlarını süslemeye başladı. Bozkır sanatının hayvan motifleri, bilhassa at resmi yerleşik Uygur sanatında da önemini korudu.

Bilindiği gibi yerleşik medeniyetin en büyük özelliklerinden biri şehirleşmedir. Kurulan bu şehirlerde pazarların ortaya çıkması, ticaretin gelişmesi, ticarette paranın kullanılışı Uygurların yerleşik hayat tarzına geçtiklerinin ve bu alanda gelişmelerinin açık göstergeleridir[267].

Elimize geçen hukuk vesikalarından anlaşıldığına göre Uygurların alım-satım ve borç alıp vermede belirli bir para ve ölçü sistemleri olmuştur. Borç olarak alınan mal ve para faiz karşılığında genellikle ilkbaharda alınmış ve ürünün kaldırıldığı sonbaharda ödenmiştir. Bu kayıtlar bize ayrıca ziraatin çok gelişmiş olduğunu gösteren delilleri de içermektedir. Borç karşılığı her ay faiz ödemesi yapılması, belki de Türklerde ilk bankacılığın temelini teşkil etmiştir. Evlatlık verme vesikalarında evlatlık verilen oğul ve babalığın karşılıklı uymak zorunda oldukları kurallar kaydedilmektedir. Mesela, evlatlığa verilen oğul yeni ailesine karşı ahlaki görevlerini yerine getirecektir. Sorumluluklarını yerine getirmediği takdirde cezalandırılacaktır. Buna karşılık babalık da yeni evladına kendi öz evladı gibi davranacak onun bütün maddi, manevi sorumluluklarını yüklenecektir. Hatta ileride kendisinin

267 Iaroslav Lebedynsky, *Les Nomades*, Paris 2007, s. 204 vd.

bir evladı dünyaya gelse bile onu öz evladından ayırt etmeyecek, onun her yönden yetişmesine yardımcı olacaktır.

Uygur kültür ve sanatının karakterini eski Türk dinî inançları, Maniheizm ve Budizm meydana getirmişti. Sanat ve mimarlık eserleri de bu inançların gereklerini yansıtıyordu.

Doğu Türkistan'da tapınak ve manastırlar genellikle bir külliye manzarası arz etmektedir. Kare sayılabilecek dikdörtgen bir sur ile çevrili olan ve içerisinde hükümdar sarayının ve bazı köşklerin de yer aldığı Koço şehrinin güneyinde, merkezî bir avlu etrafında gruplanmış mekânlardan oluşan manastır bu durumdaki örneklerden sadece bir tanesidir. Koço, Yar-Hoto, Murtuk, Sengim şehrindeki manastırlar da etraflarında rahip hücreleri ve diğer çeşitli yardımcı fonksiyonları üstlenen müştemilat yapıları ile birlikte ele alınıyordu. Bu yapılar genellikle bir yükselti üzerine yapılmış dikdörtgen planlı yapılardır.

Tapınaklar

Budist tapınaklar Uygurlardan evvelki Türk devirlerinde de bulunuyordu. Bir devresi Gök Türk devrine denk düşen Akbeşim şehrinde tipik özellikleriyle Budist tapınaklar da yer almaktaydı. Ancak Budist ve Maniheist tapınaklar asıl gelişimini Uygur devrinde göstermiştir.

Uygur manastır ve tapınakları, Selçuklu ve Osmanlı devrinin külliyelerinin kaynağını teşkil etmektedir. Uygur tapınakları arasında en önemlilerinden birisi 170 x 100 m. ebadındaki Koço Tapınağı'dır. Akbeşim şehrindeki Budist tapınaklardan birine benzeyen bu mabedin köşelerindeki ve kapılarının yanındaki kuleler sonraki mimarî gelişmeler açısından dikkati çekmektedir. Diğer önemli tapınaklar arasında Murtuk Sengim'de bulunan bazı dinî yapılardan bahsedebiliriz. Tapınakların bir bölümünde veya ayrı olarak inşa edilmiş, çok katlı kule şeklinde olup Türkçe olarak "ediz ev" denilen "pagoda"lar da ilgi çekici eserler arasında yer almaktadır. Bu pagodalardan birisi, Yar-Hoto şehrinin merkezinde yer alan ana tapınağın sınırı içerisinde, nişlerine (inşa esnasında duvar içinde bırakılan oyuk) Buda heykelleri yerleştirilmiş bir kule şeklinde yükselmektedir. Stupa

denen Budist türbeler, içi dolu bir kubbe şeklindeki yapılar idi. Uygur stupası ise kubbeli otağa benzer bir yapıya dönüştü.

Mağara Tapınakları: Uygur devri Türk sanatı tarihinin en ilgi çekici mimari eserleri arasında özellikle kayalara oyulmuş mağara tapınakları da gösterilebilir. Bu tapınakların esası Çin'in kuzeyinde devlet kuran Tabgaçlarda da görülmektedir. Doğu Türkistan'daki Bezeklik, Kızıl, Tun-huang mağara tapınakları çok ünlüdür. Bunlar arasında Uygur tarzının en seçkin örnekleri Bezeklik mabetleridir.

Bezeklik mağara tapınakları Murtuk vadisinde, Kızıl Dağ mevkiinde kayalara oyulmuş 40 tapınaktan meydana gelmektedir. Tapınakların genel planı en içte yer alan ve yalnız rahiplerin girebildiği ve tapınılan Buda veya diğer bir ilâhın heykelinin bulunduğu iç tapınak ile bunun etrafındaki dehliz ve ikinci derecede mekânlardan oluşmaktaydı. Bu mabetler duvarları yoğun bir şekilde, fresko tekniğiyle yapılmış ve dinî anlamı olan resimlerle tezyin edildiği için "Bezeklik" adını almıştır.

Mezar Anıtları (Stupalar): Türk Budist mimarisinde gelişen stupalar, İslâmiyetten sonraki Türk türbe mimarisinin temelini oluşturmaktaydı. Uygurlardaki stupa şekli "yurt tipi" çadır şeklinden ilham almıştı. İslâmiyetten sonraki Türk mimarisinde soğan kubbe denilen lotus kubbe tipi de ilk kez Uygur stupaları ile başlamıştır. Türklerden önce stupalar, bir dinî şahsiyetin kemiklerinin ve eşyalarının muhafaza edildiği kubbeli yapılardan ibaret idi.

Koço şehrinin surları dışında, kuzeydoğu tarafında bulunan ve Koş-Gumbaz olarak adlandırılan stupalar Uygur stupalarının en güzel örneklerindendir.

Aynı şekilde Toyuk şehrindeki stupalar ile Yar-Hoto şehrinin güneydoğusunda bulunan birçok stupa da zikredilmeye değer özelliklere sahiptir.

Genel olarak Orta Asya mimarisinde, özel olarak Uygur mimarisinde sivil mimarinin en önemli ürünleri saraylar ve evlerdir. Saraylar eski ordu-kent kuruluşlarının iç kale kısmına karşılık geliyordu. Bazen yalnız bu iç kale saray olarak nitelendiriliyor, bazen de sur içerisinde saray ve köşkler söz konusu oluyordu.

Koço'da hükümdar sarayı kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bir set üzerine inşa edilmiş bu saray, aynı zamanda çift sıra surlarla kuşatılmış bir kale (ordu-kent) idi. Sarayın mekânlarının kubbeli veya düz tavanlı olduğu ve divanhanelerinin kuzey ve batıda bulunduğu sanılmaktadır. Bu tip saray düzenlemelerinde bazen setin köşelerinde daha küçük köşkler de bulunuyordu.

Sarayların bazı örnekleri bu şekilde bir set üzerinde değildir. Mesela Yar-hoto saray harabeleri surla çevrili bir avlu içerisinde ve başka bir tiptedir.

Uygur evleri ise genellikle kaplumbağa tarzı çatı denilen, kıvrık çatılı, etrafı duvarla çevrili, masif örgülü, dört köşe veya yuvarlak pencerelidir.

Türklerde ordu-kentler sivil ve askerî mimarinin kaynaştığı yapılardır. Proto tipleri milattan önceki devirlere inen bu kent tipinde, surlar ve kulelerle çevrili, yaşanılan mekânlar ve alanlar topluluğu vardı. En dışta ise bir hendek bulunurdu. Dörtgen plandaki ordu-kentte dört yönden gelen yollar hükümdarın köşkü veya çadırının olduğu yerde kesişirdi. Erken devirlerden sonra ordu-kentlerde bir iç kale bir de dış kale teşekkül etmişti. Hükümdar veya yöneticinin iskân edildiği kısım iç kale idi.

Eski Türk topluluklarında önemli askerî yapı örneklerinden olan "Karguy" ya da "Kargu" denilen gözetleme kuleleri hudut bölgelerinde, önemli mevkilerde, surlar üzerinde veya sur içinde yer almışlardır. Bu kuleler Türkler ve Çinliler tarafından inşa ediliyordu. Özellikle Gök Türk devrinden İslâmî devreye kadar olan dönem içerisinde bunlar çok yaygındı. Bu kuleler genellikle dört köşe veya yuvarlak planlı olarak inşa edilmişlerdir. Söz konusu eserler bazen yukarıya doğru incelerek yükselmekte bazen de yukarıda darlaşan düz bir bölümle sona ererek tepesi kesik bir piramidi andırmaktadır[268].

---

268 Uygurların kültürler ve sanat eserleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mario Bussagli, *La Peinture de l'asie Central*, Geneve 1978; Emel Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültürü ve İslama Giriş*, İstanbul 1978; Melek Özyetgin, *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, İstanbul 2014; Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987; Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul 2013.

BİBLİYOGRAFYA

Chiou T'ang Shu 舊唐書 (Liou Hsü/945) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1985)

Chou Shu 周書 (Ling-hu Te-feng/629) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)

Han Shu 漢書 (Pan Ku)

Hou Han Shu 後漢書 (Fan Ye/5.yüzyıl)

Hsin T'ang Shu 新唐書 (Ou Yang-hsiou/1060) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1985)

Pei Shih 99 北史 (Li Te-lin/636) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)

Shih Chi 史記 (Ssu Ma-ch'ien/ MÖ 89)

Suei Shu 隋書 (Wei Cheng/636), (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)

T'ai-p'ing Huan-yü-chi 太平寰宇記

T'ai-p'ing Kuang-chi (Li Fang)

T'ai-p'ing Yü-lan (Li Fang)

T'ung Chih 通志 (Cheng Ch'iao/1150) (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935)

T'ung Tien 通典 (Tu Yu/805) (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935)

Ts'u-fu Yüan-kuei 册府元龜 (Wang Ch'in-jo ve Yang İ/1005-1013) (Chung-hua Shu-chü yayınevi baskısı, T'ai-pei 1981)

Tsu-chih T'ung-chien 資治通鑑 (Ssu Ma-kuang/1085) (Hua-shih yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)

Wei Shu 魏書 (Wei Shou/636) (Ting-wen shu-chü yayınevi baskısı, Tai-pei 1987)

Wen-hsien T'ung-k'ao 文獻通考 (Ma Tuan-lin/1254), (Shang-wu baskısı, Shang-hai 1935)

Arat, Reşit Rahmeti, Karluk mad., İA, VI.

Atamelik Cuveynî, *Tarih-i Cihan-guşa* (trc. M. Öztürk) Ankara 1999.

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları*, İstanbul 2017.

————, *Uygur Yazıtları*, İstanbul 2018.

———————, *Yenisey Yazıtları*, Konya 2015.
Barfield, Thomas, *The Perilious Frontier*, Oxford 1992, s. 150 vd.
Barthold, Vasiliy V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (trc. H.D. Yıldız), İstanbul 1981.
Baypakov, Karl M., *Srednevekovie goroda Kazahstana*, Almatı, 1998.
Bucher, V., Samaniler mad., *İA*.
Bussagli, Mario, *La Peinture de l'asie Central*, Geneve 1978.
Chang Jen-t'ang, *Doğu Göktürkleri*, Tai-pei 1968.
Chavannes, Édouard, *Documents sur les Tou-kioue Occidentaux*, Paris 1941.
———————, *Notes Additional sur les Tou-kioue (turc) Occidentaux*, Paris 1941.
Christian, David, *History of Russia, Central Asia and Mongolia*, Oxford 1998, s. 268.
Çandarlıoğlu, Gülçin, *Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı*, (İstanbul Üniversitesi doçentlik tezi) İstanbul 1972.
———————, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2004.
Çoruhlu, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul 2013.
Dunlop, D. M., "A New Source of Information on the Battle of Talas or Atlakh", *UAJbhr*, 36, 3-4, s. 326-330.
Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara 1987.
———————, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942.
Escedy, Hilda, "Uighurs and Tibetans in Pei-t'ing (790-791)", *Acta Orientalia*, 17 (1964), s. 83-184.
Esin, Emel, *İslamiyetten Önce Türk Kültürü ve İslama Giriş*, İstanbul 1978:
Gibb, H. A. R., *Orta Asyada Arap Fütuhatı* (Trk. trc.) İstanbul 1930, s. 80;
Golden, P. B., "The Turkic Steppe in Early Samanid Times", *The Cambridge Early History Of Inner Asia*, Cambridge 1990.
———————, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (çev. Osman Karatay) Ankara 2002, s. 126-127.
Hamilton, James R., "Toquz Oguz et On-Uygur", *Journal Asiatique*, CCL, 1, 1962.
———————, *Les Ouighours a l'epoque Cinq Dynasties D'apres les Documents Chinois*, Paris 1955 s. 61.
Hoffmann, H., "Die Qarluq in der Tibetischen Literatur", *Oriens*, sayı 3 (1950) s. 199 vd.
Hsüe Tsung-cheng, *T'u-chüe Shih*, Pekin 1992.
İzgi, Özkan, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi*, Ankara 1987.
———————, *Wang Yen-te Seyahatnamesi*, Ankara 1988.
Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1987.

———————, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987.
Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lugat'it-Türk* (trc. Besim Atalay), Ankara 1987
Kızlasov, L. R., *İstoriya Tuvı Srednie Veka*, Moskova 1969.
Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu Devleti*, II, Ankara 1954.
Lebedynsky, Iaroslav, *Les Nomades*, Paris 2007.
Levy, Howard, *Biografy of An Lu-shan*, California 1960.
Ligeti, Lajos, *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara 1986, s. 250-260.
Lin Kan, *T'u-chüe han Huei-He Shih*, Hohhot 2007, s. 155-163.
Liou İ-t'ang, "Hsin T'ang Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu", *Pien-cheng*, 14 1983, s. 177.
———————, "Huei-he Ko-le K'o-han Yen-chiou", *Pien-cheng* 16, 1985.
———————, "T'u-chüe Chüan Shih-hsi-k'ao", *Pien-cheng*, 12, 1981.
———————, *Wei-wu-er Yen-chiou*, Tai-pei 1985.
Liu Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten Der Ost-Türken*, I, II, Wiesbaden 1969.
Mackerras, Collin, *The Uighur Empire, According to T'ang Dynastic Histories*, Canberra 1972.
Merçil, Erdoğan, "Sebük Tegin'in Pendnamesi", *İTED*, VI, 1-2, 1975, s. 222-227.
———————, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, Ankara 1987.
Mert, Osman, *Ötüken Uygur Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*, Ankara 2009.
Minorsky, V., "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uighurs", *BSOAS*, 12, 1948, s. 2-283
Mori, Masao, "On Chi-li-fa (Eltäbar/eltabir) and (İrkin) of the T'ie-le Tribes", *Acta Asiatica*, 9, Tokyo 1965.
Müller, F. W. K., *Uigurica II*, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1910.
Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994.
Ögel, Bahaeddin, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, sayı 48, 1948.
———————, "Kutluk Bilge Kül Kagan, Moyunçur", *Belleten*, V, 1951.
———————, "Şine Usu Yazıtın Tarihi Önemi", *Belleten*, sayı 59, 1951.
———————, "Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri", *Belleten*, sayı 75, 1955.
———————, "Uygurları Menşe Efsanesi", *DTCF Dergisi*, VI, 1947.
———————, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1987.
———————, *Sino-Turcica*, Tai-pei 1964.
Ölmez, Mehmet, *Orhon Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, Ankara 2013.
Özyetgin, Melek, *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, İstanbul 2014.
Pelliot, Paul, "Kao-tch'ang, Qoço, Houo-thcheou et Qara-Khoja", *Journal Asiatique*, 1912, s. 570- 603
Pritsak, Omeljan, Karahanlılar mad., *İA*, VI.

———————, *Von den Karluk den Karachaniden*, Zeitschrift der Morgenladischen Gselschaft, 101, 1951.

Pulleyblank, Edwin G., "Some Remarks on the Tokuzoghuz Problem", *UAJbr*, XXVIII, 1-2, 1956.

———————, *The Backgroud of the Rebellion of An Lu-shan*, London Oriental Series vol. 4, London 1955.

Salman, Hüseyin, "VII. ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15 Aralık 1981, s. 170.

———————, "Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer Kabileleri", *Marmara Üniv. Türklük Araştırmaları Dergisi*, sayı 6, 1991, s. 166.

Sinor, Denis, *The Cambridge History of Inner Asia*, Cambridge 1990, s. 313.

Smagulov, Grigoryev, İtenov, *Oçerk po istorii srednevekogo Turkestana*, Almatı 1999.

Strange, G. Le., *The Lands of Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s. 482.

Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985.

Şirin, Hatice, *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara 2016.

Taşağıl, Ahmet, "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1, İstanbul 1992.

———————, "Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri", *Belleten*, sayı 236, 1999, s. 24-29.

———————, "Kapgan Kagan", *Belleten*, sayı 217, 1995.

———————, "Kutlug Kagan ve II. Gök-Türk Devletinin Kuruluşu", *Bir Dergisi*, 4, 1995.

———————, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004.

———————, *Gök-Türkler II*, Ankara 1999.

———————, *Gök-Türkler III*, Ankara 2004.

———————, *Gök-Türkler*, Ankara 1995.

Tekin, Şinasi, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabulü", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara 1964, s. 1-11.

Togan, Zeki Velidi, "Eftalitlerin Menşeî Meselesi", *İTED*, IV, 1-2, 1964.

———————, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1980, s. 144.

Tsai Wen-shen, *Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, Tai-pei 1967.

Tuan Lien-ch'in, *Ting-ling Kao-ch'e han T'ie-le*, Kuang-hsi 2006.

Wittfogel, K. W., *History of Chinese Society Liao*, Philadelphia 1949.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", *Edebiyat Fakültesi 50. Yıl Armağanı*, İstanbul 1973, s. 71-82.

DİZİN

A
Abbasi 50
Abbasîler 82
A-ch'o 117
A-ch'o (Feng-ch'eng) 117
A-chou 114
A-hsi Dağı 73
Akbeşim 23, 146
Akdeniz 20, 142
Akınçu Alp Bile 62
Aksu 138
Alp 15, 61, 62, 91, 93, 94, 96, 106, 112, 114, 115, 118, 119, 120, 121, 125, 127, 129, 130, 131, 132, 134
Alp Bilge Kağan 15, 121, 127, 130, 134
Alp Işbara Yağlakar 61
Alp Kutlug Bilge 106, 112, 115
Alp Kutlug Kağan 114
Alp Külüg Bilge 15, 112, 121, 131, 132
Alp Külüg Bilge Kağan 15, 131
Alp Tarkan 125
Alp Tutuk 93, 94
Alp Ulug Bilge Kağan 119
Altay Dağı 42
Altay Dağları 39, 61
Altaylar 20, 137, 143
Altun 135
Amu Derya 80
Amur Nehri 20, 143
An-hsi 114, 127, 133
Anı Irmağı 39, 65
An-ko 92
An-ling 130
An Lu-shan 13, 19, 43, 44, 49, 92, 139, 141
An Lu-shan İsyanı 43
Antargu 38
An T'iao-ch'e 72
An-yün-ho 133
Apa Tarkan 32
A-pu-sse 26, 34, 36
A-pu-ssu 33, 42, 78
Arhanan 21, 144
Arkar 65
Arslan Tegin 69
A- shih-na 28
A-shih-na Ch'en-chin 90
A-shih-na Ho-la Bilge Kağan 68
A-shih-na Ho-lu 28, 74
A-shih-na Hsien 75
Aslan İl Türgiş 81
As Öngüz Baş 61
As Öngüz Baş Dağı 60
As Sıpa Tay Sengün 62
Atasagun 83
A-tie (Ediz) 26
A-tieler (Ediz) 34
Atlah 79

A-tu-yu 135
Ava Baş 62
A-wu-ch'e (Ebirçeg, Abırçak) 26
Ayabire 26, 35
Ay Tengride Kut Bolmıs Alp Bilge Kağan 15
Azlar 62

B

Baga Sıgır 35
Baga Tarkan 6, 8, 14, 15, 31, 61, 62, 84, 93, 102, 105, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 118, 138
Bagatur 73, 93
Bagatur Baga Tarkan 93
Balasagun 81
Balıg Irmağı
Bamıllar 67
Bancul 81
Barshan 83
Basham 83
Basmıl 8, 12, 13, 24, 26, 29, 31, 32, 68, 69, 76, 77
Basmıllar 5, 13, 26, 32, 33, 41, 67, 68, 69, 76, 137
Başkay 62
Batı Gök Türk 11, 28, 71, 72, 73, 74, 79
Batı Gök Türkler 72
Batı Karahanlı 80
Batı Shou-hsiang 123
Batı Türkistan 80
Bayan Çok Kağan 61
Bayan Çor 5, 8, 9, 12, 13, 14, 21, 22, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 77, 78, 137, 143
Bayan Çor Kagan 38
Bayan Çor (Mo-yen Ch'o) 40, 69
Bayan Çor (Mo-yen Çor) 39
Bayan Çor (Moyen Çor) 70
Baybalık 17, 18, 66, 67, 140
Baybalık (Ordubalık) 140
Bayırku 26, 27, 34, 36, 62
Bayırku (Pa-ye-ku) 36
Baykal Gölü 67
Baz Kağan 37
Bedehşan 80
Beg Teger Çigşi 62
Belh 80
Bersil 57, 58
Beşbalık 6, 7, 8, 15, 17, 18, 24, 68, 71, 79, 81, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 134, 135, 136, 137, 138, 140
Beşbalık Uygurları 6, 18, 135, 136, 140
Beş Hanedan 17, 25, 135
Beş Hanedan Devri 17
Bezeklik 147
Bıla Baga Tarkan 62
Bıng Kagas Ataçuk 62
Bilge Hatun 33, 60, 61, 91, 113
Bilge Kagan Yazıtı 28
Bilge Kağan 15, 28, 29, 30, 37, 38, 51, 53, 56, 57, 58, 60, 62, 68, 70, 91, 115, 119, 120, 121, 125, 127, 130, 131, 134,
Bilge Kutlug Tarkan Sengin 62
Bilge Kül Kağan 13, 30, 31, 32, 33, 40, 51, 55, 87
Bilge Li Kağan 129
Bilge Sengün Uzal Öng Erkin 62
Bilge Tarkan Kutlug Bilge 62
Bilge Tarkan Kutlug Yağma 62
Bilge Tonyukuk 38
Binbaşı Tarduş Külüg Eren 61

Bolçu 41, 65, 77
Bolçu (Urungu) Irmağı 41
Bozkır 20, 23, 34, 114, 143, 145
Bögü 6, 8, 14, 54, 55, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 92, 93, 97, 98, 101, 102, 104, 105, 106, 112, 116, 138
Bögü (Bökü) Kağan 84
Bögü Kağan 6, 8, 14, 84, 85, 86, 87, 88, 92, 93, 98, 101, 102, 104, 105, 106, 112, 116, 138
Böke Tutum 62
Bölek 60
Bölök 60, 61
Buda 19, 139, 146, 147
Budist 7, 22, 23, 86, 93, 144, 145, 146, 147
Budizm 24, 93, 136, 146
Bugu 12, 26, 27, 34, 36, 44, 73
Bugu Boyları 12
Bugu Irmağı 63
Bu-gu(P'u-ku) 36
Bugu (Pu-ku) 26, 73
Buku Chun 17, 136
Bulgar 20, 143
Bumın 30, 31, 32, 33, 58
Bumın Kağan 30, 31
Buyruk 93, 95, 110, 118
Buyruk (Mei-lu) 93
Büge Budraç 69
Bükegük 63
Bükekü 40
Büyük Çöl (Gobi) 33
Büyük Uygur Kağanlığı 7, 18, 24, 26, 39, 83, 140

C-Ç
Celaleddin Harezmşah 80
Cengiz Han 7, 30, 136
Ch'ai-ts'ao 133
Ch'an-an 50
Ch'ang-an 14, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 69, 73, 90, 102, 103, 104, 108, 111, 128, 141
Ch'ang-an şehri 46
Chang Chien 118
Chang-chin Tapınağı 128
Ch'ang-hsin 132
Chang Kuang-sheng 103, 109, 110
Chang Shao 91
Chang T'ung-ju 48
Chao-chou 89
Che-hsie-chin-chung 114
Chen-chou 128
Ch'eng 33, 42, 43, 90, 107, 125
Ch'eng Ch'ien-li 33
Cheng-chou 91
Ch'eng Ts'ai 42, 43
Cheng-wu 103, 108, 113
Chen-pien 90
Ch'e-pi 12, 28, 72, 73, 89
Chie Boyla Tarkan 93
Chie-hsin 116
Chie-shih-shuai 11
Chie-tie (Hsie-tie) Ediz 117
Ch'ih-hsin 100, 101, 111, 133
Chih-pi Tegin 72
Ch'ih-ssu (P'o-fu) 71
Ch'i-li Tudun 74
Chin 54, 73, 81, 89, 90, 98, 99, 118, 144
Chin-ch'en sarayı 54
Chin-chou 90
Chin Chou-ying 98
Chin-chu-chi-huei 81
Chin-fu 73
Ching-chou 94
Ching-tsung 130

Ching-yang 95, 96
Chin-kuang 99
Chin-ling 144
Chiou-hsing 5, 35
Chiou-pi-she She-po-lo 75
Chiou Wu Tai Shih 25
Ch'i-pi 26, 36, 38
Ch'i-ssu Kabilesi 73
Chou Hanedanı 53
Chu-ch'üe 99
Ch'u-mi 74
Ch'u-mu-k'un 73
Chung-chen 114
Chung-huei 98
Chung-i Wang (Prens) 50
Chung-lang-chiang 76
Chung-shu Sheng 96
Chung-yang 95
Ch'u-yüe 74
Chüe-lo-wu 133
Cungarya 11, 41
Çağaniyan 80
Çıgıltır Gölü 65
Çırçık Irmağı 83
Çiğiller
Çikler 5, 39, 41, 42, 65, 70
Çince 4, 9, 12, 33, 42, 44, 67, 73, 81, 138
Çin Kaynakları 56
Çinli 14, 16, 19, 26, 32, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 55, 72, 76, 79, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 108, 109, 110, 111, 115, 117, 118, 123, 124, 125, 127, 129, 130, 134, 137, 138, 139
Çinliler 11, 28, 29, 30, 32, 37, 38, 42, 43, 46, 48, 72, 73, 75, 76, 78, 85, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 105, 108, 112, 121, 129, 134, 148
Çin ordusu 47, 74, 79, 80, 85, 123
Çin Seddi 30
Çomullar 69
Çu 83, 137
Çuş Irmağı 38

D

Divânu Lügati't Türk 67
Doğu Gök Türk 11, 27, 28, 35, 36, 39, 44, 71, 72, 73
Doğu Gök Türk Devleti 27, 35, 36, 39, 44, 72
Doğu Gök Türk Kağanı İl (Hsie-li) 28
Doğu Gök Türk Kağanlığı 11, 35
Doğu Karahanlılar 69
Doğu Türkistan 7, 15, 17, 33, 43, 79, 119, 135, 146, 147
Doğuz Oğuz 26
Dokus Oğuzlar (Tokuz Guz) 36
Dokuz Kabile Uygur 131, 132
Dokuz Oğuz 5, 11, 12, 13, 26, 27, 28, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 42, 44, 62, 65, 83, 95, 105, 109, 117, 131, 132, 137
Dokuz Oğuzlar 5, 34, 36, 37, 38, 39, 102, 108, 109, 112
Dokuz Tatarlar 42, 60, 62, 66
Dokuz Uygur 130

E

Ebirçeg (Abırçak) 35
Ediz 15, 26, 34, 36, 113, 117, 118
Ediz (A-tie) 36
Ediz (Hsie-tie) 113
el-Cahız 20, 142
Elser 57, 58
Erkin 12, 62
Ersegün 66

Esed 80
Evdi 57, 58
Evdi Bersil 57
Evliya-ata 80
Ezgenti Kadız 38

F
Fan Chih-ch'eng 95
Fang-yang 49
Fei-lo-ch'a 68
Feng-ch'eng'da 88
Feng-chou 121
Feng-hsiang 47, 95
Feng Suyu 49
Feng-tien 93, 95
Fergana 81, 82, 119
Feyzabad 80
Fu-lo(Buğra) 27

G
Gazne 80
Gazneli Devleti 83
General Kai 52
General K'ai-fu 95
General Lo 93
General Shih Ting-fang 43
General Shu 47
Gobi 33, 122, 131, 137
Gobi Çölü 33, 122, 137
Gök Tanrı 139
Gök Tanrı (Kök Tengri) 139
Göktürk 27
Gök Türk 7, 8, 9, 11, 12, 17, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 44, 56, 58, 60, 62, 63, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 79, 90, 114, 137, 146, 148
Gök Türk Devleti 26, 27, 28, 33, 35, 36, 37, 39, 44, 60, 71, 72, 74, 75, 76, 137
Gök Türk Kağanı Kutlug 29
Gök Türk Kağanlığı 8, 11, 12, 24, 29, 30, 33, 35, 37, 38, 44, 60, 62, 68, 70, 76
Gök Türkler 33, 60, 66, 75, 76
Gök Türk ordusu 76
Gök Türk Yazıtları 56
Gurvaljin-uul 21, 144
Güney Sibirya 4, 15, 16, 20, 39, 41, 61, 143

H
Halife Mehdi 82
Halife Memun 82
Hami 17, 136
Hang-ti-te 133
Han Hanedanı 53
Han-kuang Kapısı 91
Hanuy Irmağı 65
Hazar 20, 35, 127, 130, 134, 143
Hazar (Ho-sa) Tegin 134
Hazar Tegin 127, 134
Hei-shan (Kara Dağ) 122
Hilend 80
Ho-chung 103
Ho-han 89
Ho-lu 28, 74
Ho-lung-fu-pai Tegin 32
Horasan 82, 83
Ho-sa Kağan 133
Ho-yang 88, 89, 90, 92
Hoyt Tamır 21, 56, 57, 143
Hoyt Tamır (Tayhar Çuluu) 21, 143
Hsi 15, 21, 26, 48, 71, 81, 87, 113, 115, 118, 144
Hsia-chou 49

Hsi-an 21, 144
Hsian-chi 49
Hsiang-chi Tapınağı 47
Hsiang-chou 54
Hsi-an (Karı Çor) 21, 144
Hsiao Ch'i 97
Hsiao Hsin 98
Hsi-chan 87
Hsi-c-hih 48
Hsi-chou 115
Hsie-hsie-chih 76
Hsie Kan 110, 114
Hsie Kan-chia-ssu 114
Hsien-an 120, 129
Hsien-tien 48
Hsien-tsung 125, 127
Hsien-yang 51
Hsie-tie-i-shih 32
Hsin-min 88
Hsiou-chou 101
Hsi-shih-pang-t'e-le 81
Hsi-tie 15, 118
Hsi-tie (Ediz) 15, 118
Hsi-ye-wu (Ayavire/Ayabire= Ayamur/Aymur) 26
Hsüan-ch'ih 73
Hsüan-tsung 34, 42, 45, 68
Hsü-lien-hua Tapınağı 99
Hua 72
Huai-chou 88
Huai-en İmparatorluğu 44
Huai-hsi 124
Hu Cheng 127, 129
Hu (Chiou-lo-wu=Kürebir) 26
Hudûdü'l-âlem 39, 80, 81, 83
Huei-ho 25
Huei-hu 25
Hun 11, 26, 27, 34, 36, 40, 95, 99, 100, 101, 113, 114, 127, 130
Hun Jih-chih 95
Hunlar 11
Hun-lu-ch'in Tapınağı 101
Hun-lu-ssu 99, 100, 113, 127, 130
Hun-lu-ssu Tapınağı 99, 100
Hun (Qun) 34, 36
Hunüy Irmağı 61
Huo İlteber 28
Hu Tegin 131, 134
Hu-ti Bilge 95
Hu-tu Bilge 93
Hu-tu-ku 26
Hu-wu-su 26, 35

I-İ

Iduk Baş 60, 61, 65, 75
Iduk Kut 68
II. Gök Türk 12, 26, 28, 29, 35, 37, 44, 67, 70, 74, 75, 76
II. Gök Türk Devleti 26, 28, 37, 74, 75, 76
II. Gök Türk Devri 67
II. Gök Türk Kağanlığı 12, 29, 35, 37, 44, 70, 76
II. Gök-Türk Kağanlığı 44
Isık Göl 80, 81, 137
Isık Göl Karlukları 80
Işbara 61, 65
İbn Rüsteh 80
İçüy Irmağı 66
İduk-kut 17, 136
İduk-kut Barçuk Art Tegin 136
İduk-kut Ho-shang 136
İgdir Boyu 60
İhe Hüşotu Yazıtı 38
İl Bilge Hatun 60, 61
İl (El) Etmiş Han 57
İl Etmiş Kutlug Bilge 31
İli Irmağı 69

İl Kağan 11, 33, 71
İlteber 12, 28, 73,
İ-mi-shih Büyük Buyruk 110
İmparator Hsüan-tsung 34
İ-nai-t'ou-tu-ch'iu-le 79
İ-nan-ch'u Pei 76
İnanç 121, 122, 123
İnançu Baga Tarkan 61
İngek Gölü 37
İpek Yolu 15, 17, 20, 43, 113, 119, 121, 136, 142
İran 20, 119, 142
İrkün 66
İrtiş Irmağı 65, 70
İsig Yer 62
İslam 4, 24, 35, 56, 57, 148
İslamiyet 136
İslam Kaynakları 35
İsmail b. Ahmed 82
İstemi Yabgu 29
İ Tarkan 106
İ-ti-chien 54, 84
İzgil 26, 34, 36
İzgiller 38
İzgil (Ssu-chie) 36

J
Jen Fu 91, 95
Jen-mei 135
Juan-juan 11, 27
Ju-chou 90, 91
Juei-hsi 92

K
Kadır 57, 58
Kadır (Akatzir) 57
Kagan Stupa 79, 81
Kağan Fu-t'u 137
Kağan Ku-tuo 76
K'ai Fu 94
Kan-chou Uygur Devleti 17, 135
Kanglılar 27
Kan Iduk Baş 61
Kan Iduk Baş Dağı 60
Kansu 6, 7, 8, 17, 24, 43, 120, 135, 136, 137
Kansu Bölgesi 17, 43, 135
Kansu Uygurları 6, 135
Kao-ch'ang 144
Kao-ch'e (Kanglı) 25, 27
Kao-ch'üe 30
Kao Hsien-ch'ih 79
Kao Tsung 74
Kapgan 37, 74, 75, 79
Kapgan Kagan 74
Karabalasagun 15, 16, 18, 20, 21, 30, 31, 44, 56, 76, 81, 92, 106, 119, 122, 138, 139, 140, 141, 143
Karabalasagun (Ordubalık) 18
Karabalasagun Yazıtı 15, 21, 76, 81, 119, 143
Karabuluk 66
Kara Buluk 65
Karagöl 75, 79
Karahanlı 13, 69, 80, 83, 136
Karahanlı Devleti 13, 80, 83
Karahıtay 136
Kara Kabileler 31
Kara Kağan (K'o-lo K'e han) 40
Karakum 63
Karakurum 30
Karaşar 15, 119, 138
Kara Türgiş Devleti 79
Kargan 28
Kargu 65, 148
Karguy 148

Karluk 8, 12, 28, 29, 31, 34, 42, 60, 69, 72, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 116, 118, 137
Karluk Devleti 72, 81
Karluklar 5, 12, 13, 17, 24, 26, 29, 32, 33, 38, 41, 60, 62, 63, 65, 66, 68, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 114, 119, 136
Kasar 57, 58, 65
Kasarlar 57
Kaşgar 17, 81, 82, 113, 136, 138
Kaşgarlı Mahmut 67, 69
Katavan 83
Katavan (Katvan) 83
Kazakistan 4, 11, 13, 33
Kazakistan Bozkırları 13
Kazluk Gölü 66
Kemçik Irmağı 42
Kem Irmağı 70
Kem (Yenisey) Irmağı 65
Kergü 63
Kerulen Nehri 35
Keyra Irmağı 41
Keyre 63, 65
Keyre Irmağı 65
Kırgız 52, 81, 133
Kırgızistan 4, 33
Kırgızlar 15, 24, 37, 39, 41, 42, 54, 72, 81, 119
Kıtan 40, 41
Kıtanlar 37, 40, 41
Kızıl 94, 147
Kızıl Dağ 147
Kimek 82
Kimekler 70
Kiş 80
Ko Bölgesi 75
Ko-chih 50
Koço 17, 18, 136, 138, 140, 146, 147, 148
Koço Tapınağı 146
Koş-Gumbaz 147
Ko Yin-ch'a 89
Kögmen 61, 65
Kögür 63
Kök Öng Irmağı 37
Költi 61
Kömür Dağı 60, 63
Kuang-p'ing 46
Kuca 15, 16, 17, 111, 113, 119, 134, 136, 138
Ku-ch'o 52, 54
Kuku Nor 79
Ku-lun-wu-ku 26, 34, 36
Kuo Tsu-i 44, 45, 47, 48, 54, 93, 94, 95, 96, 100, 101, 103
Kurıkanlar 37
Ku-su 74
Kuteybe 80
Kutlu Dağ 21, 143
Kutlug 13, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 39, 40, 54, 62, 106, 112, 114, 115, 117, 118,
Kutlug Bilge Kül 13, 30, 31, 32, 33, 34, 39, 40
Kutlug Bilge Kül Kagan 32
Kutlug Bilge Sengün 62
Kutlug Çigşi 62
Kutlug Çor 54
Kutlug Çor Tegin- (Ku-ch'o Te-le) 54
Kutlug Kagan 36, 37
Kutlug Kağan 37, 114, 118
Kutlug Tarkan Sengün 62
Kuzey Ongı Tarkan Süy 61
Kül Bilge Kagan 57
Kül Bilge Kağan 57, 58, 62
Kül Çor 38
Küllüg Baga 84, 133

Küllüg Baga Tarkan 84
Kül Tarkan 93
Kül Tegin 30, 56, 57, 75, 79
Kül Tegin Yazıtı 30
Külüg Ongı Öz İnançu Urungu 61
Kün Tengride Ülüg Bolmış 16
Kürebir 26, 35, 134
Küremür 26
Kürk Yolu 20, 143

L
Lan-chou 43
Lei Li-chün 51
Liang Chien-fang 74
Liang-chou 75, 120, 121
Liang Wen-hsiou 104, 107
Liang Yung-tsung 101
Liao Ch'in-t'an 99
Li Ch'ang 130
Li Ch'eng 125
Li Ch'iang 123
Li Chin 89, 118
Li-ch'üan 95
Li Hang 98
Li-i-chie 131
Li Kuang-chin 96
Li Kuang-pi 90
Li Kuei-jen 47
Lin-chan Yüan-chou 107
Ling-chou 49, 116, 117
Ling Ta 132
Liou Ch'in-t'ang 86, 87
Liou Kun-tso 130
Li pao-yü 90
Li Pi 112, 114
Li Shou 118
Li Ssu-ye 47
Li T'ung 55
Li Wen-yüe 127
Lo-ta-kan 95
Lo Tarkan 93, 95
Lu-chi 89
Luo-yang 43, 46, 48, 49, 50, 85, 86, 88, 90, 92, 93, 126
Lu Ssu-kung 96
Lü-chin Tarkan 116

M
Mançurya 33, 39, 41
Mani 6, 8, 14, 15, 19, 20, 24, 56, 92, 93, 104, 105, 106, 120, 121, 125, 139, 142
Mani dini 8, 19, 92, 104, 121, 139
Maniheist 23, 92, 122, 127, 146
Maniheizm 17, 20, 24, 92, 93, 136, 137, 138, 139, 146
Maveraünnehir 83
Mengli 136
Ming İmparatorluğu 136
Ming Kapısı 55
Moğol 13, 113, 137
Moğolistan 4, 7, 11, 12, 13, 16, 24, 26, 29, 30, 35, 36, 39, 41, 55, 58, 61
Moğollar 136
Moğoltu Irmağı 55
Mo-ko-hsi-chi (Bagasıgır) 26
Mo-tu 40
Mou-luo 71, 73
Mou-TS'E (Mou-luo) 71
Moyen Çor (Bayan Çor) Yazıtı 21, 143
Mo-yü 54, 84
Mo-yü (Bögü) 54
Mukan Kağan 40
Murtuk 146, 147
Mu-tsung 125, 127, 130

N
Na-hsie Çor 133
Nahşab 80
Nan-yang 94
Narın Irmağı 83
Nesturi Hristiyanlığı 136
Neyzek 80
Ning-kuo 50, 51, 52, 53, 55, 84, 116
Ning-kuo Prenses 51, 52, 53, 55, 116
Ni-shu Kül İlteber 73
Nu-la 95, 97
Nu-shih-pi 74, 81

O-Ö
Oğuz 5, 11, 12, 13, 26, 27, 28, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 40, 42, 44, 62, 63, 65, 82, 83, 95, 105, 109, 117, 131, 132, 137
Oğuzlar 5, 34, 36, 37, 38, 39, 58, 66, 82, 102, 108, 109, 112
Ongin Yazıtı 38
On Kabile 32, 74
On Oklar 60
On Uygur 25, 26, 35
Ordos 24, 69, 137
Ordos-Alaşan Bölgesi 69
Ordu-balık 22, 144
Ordubalık 18, 136, 140
Ordu Balık 137, 139
Orgotu Dağı 55
Orhon 55, 61
Orhun 17, 22, 24, 26, 36, 44, 56, 58, 62, 66, 135, 144
Orhun Bölgesi 17
Orhun Irmağı 22, 58, 62, 66, 144
Orhun Yazıtları 36
Orta Asya 4, 7, 11, 12, 15, 20, 25, 27, 33, 40, 42, 44, 50, 61, 72, 79, 113, 136, 137, 142, 147
Osmanlı 146
Otrar 82
Otuz Tatarlar 37, 58
Ozmış 29, 32, 33, 60, 63, 68, 76
Ozmış Tegin 60, 63
Ozmış Tegin Han 60
Ozmış (Wu-su-mi-shih) 76
Ögedey 30
Örpen 70
Ötüken 7, 13, 16, 24, 26, 28, 30, 32, 36, 37, 39, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 65
Ötüken Bölgesi 23
Ötüken Büyük Uygur Kağanlığı 26
Ötüken Dağı 32, 65
Ötüken Dağları 37

P
Pagoda 22, 145
Pa-hsi-mi 67
Pai-fu 114
Pai-mei 32, 33
Pai-mei Kağan 32
P'an-chi Tegin 133
Pao Fang 102
Pei Ta-kan 75
Pei-t'ing 114, 116, 127
P'ei Tung 127
Pi-la Ülkesi 67
Pi-li-tu 28
Pin-chou 95, 103
P'i-ti 122
Pi-ti-ch'üan 122
P'o-fu Hatun 98
Po-fu Hatun 12
Po-jun 28
Por Bajın 18, 19, 25, 124
Po Yüan-huang 94
Po Yüng-kuang 94

Proto-Moğol 13, 137
P'u-ku Boyu 43
P'u-ku (Bugu) Boyu 44
Pu-ku-chen Suyu 71
P'u-ku Huai-en 47, 48, 52, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 95, 96, 97, 98
P'u-ku Ming-ch'en 95
P'u-ku Ti-te 133
P'u-sa 28

R
Rafi b. Leys 82
Ralpa-can 82

S-Ş
Sa Beyi 131
Sakış 63
Sarı Irmak 45, 48, 85, 89, 120
Sarı Türgiş 79
Sarı Uygurlar 135
Sayan Dağları 20, 143
Sebük Tegin 83
Sekiz Kollu Selenge 61
Sekiz Oğuz 42, 63
Selçuklu 83, 146
Selenga 26, 41, 42, 137
Selenga Irmağı 41
Selenge 61, 62, 63, 66
Selenge Suyu 62
Sengim 146
Sevrey 21, 144
Seyfeddin Hasan 80
Seyhun 42, 80
Seyhun Irmağı 42
Sha-chih 116, 133
Sha-chou 89
Shan-chou 88, 109
Shan şehri 48
Shao Chou 85
Shao-hsi 89
Sha-t'o Türkleri 15, 112, 114, 120, 133
Sha-yüan 49, 88
Shih-wei 33, 113, 137
Shou Pin-i 98
Shu 6, 27, 47, 48, 71, 75
Shuo-fang 44, 47, 52, 91, 103
Shuo-fang Bölgesi 52
Sır Derya 79, 82, 137
Sibirya 4, 15, 16, 20, 24, 39, 41, 61, 143
Sir Tarduş 11, 12, 26, 27
Sir Tarduşlar 11, 12, 27, 28, 71, 72
Soğd 14, 43, 44, 104
Soğdlar 62
Soğdlular 6, 102, 104
Soğd-Türk 43
Ss-chie (İzgil) 26
Sse-chie (İzgil) 34
Ssu-chin 102
Ssu-k'ung Beyi 48
Ssu-k'ung (Genel İşler Müdürü) 50
Ssu-wei (Mançurya) 39
Stupa 79, 81, 82, 137, 146
Suci 21, 144
Suei Hanedanı 67
Sukak Yulı (Ceylan Pınarı) 66
Sulu 80
Sun Kao 119
Sun Lao-nu 29
Su-tsung 42, 45, 49, 50, 86, 87, 116
Şıp Irmağı 63
Şine Us 5, 9, 14, 21, 55, 56, 62, 64, 143
Şine Us Gölü 55
Şine Usu Yazıtı 38, 41, 69, 77, 78

T
Taçam 38
Tai-chou 102
T'ai Dağı 74
T'ai-ho 127, 129, 132, 134
T'ai-ho 16
T'ai-ho Prenses 132, 134
Tai-lin-ku 44
Tai-nang 88
T'ai-tsung 85, 86, 91
Tai-tsung 85, 104
T'ai-yang 88
T'ai-yüan 88, 102, 105, 110, 118, 128
Talakımın 66
Talas 42, 43, 44, 79, 80, 81, 82, 137
Talas Savaşı 42, 43, 44, 80
Tamıg Iduk Baş 75
Tamır Irmağı 56
T'ang 6, 8, 9, 12, 13, 14, 15, 17, 26, 27, 28, 30, 32, 34, 36, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 69, 71, 73, 75, 78, 79, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 116, 117, 118, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 131, 132, 134, 135, 136, 138, 141
T'ang Hanedanı 69, 73
T'ang Hung-shih 131
T'ang İmparatorluğu 34, 40, 42, 43, 44, 49, 50, 87, 88, 90, 94, 98, 99, 105, 108, 117, 122, 123, 134
T'ang imparatoru 13, 51, 79, 84, 85, 93, 107, 122
T'ang İmparatoru 42, 45, 85, 93
T'ang sarayı 43, 86, 87, 118, 125
Tangut 95, 97
Tangutlar 121
Tanrı Dağları 13, 17, 41, 73, 80, 119, 136
Tarbagatay 41
Tarduş 11, 12, 26, 27, 57, 61, 65
Tarduş Işbara 61
Tarduşlar 11, 12, 27, 28, 71, 72
Tariat 21, 55, 143
Taryat 5, 9, 56, 58, 59
Taryat Yazıtı 58, 59
T'a-shih-li 71
Taspar Kağan 14
Taşkent 28, 79
Tatabılar 37
Tatarlar 37, 40, 41, 42, 58, 60, 62, 65, 66
Tata Tonga 136
Tay Bilge Tutuk 40, 60, 63
Taygan-Gölü 66
Taykun Ulıg Tarkan Bulug Bınga 61
Tçles Boyları 30
Tegres 58, 61, 62
Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge Kağan 15
Tengride Bolmış El Etmiş Bilge Kağan 58
Tengride Bolmış İl (El) Etmiş Uygur Kaganı 58
Tengride Bolmış İl-etmiş Bilge Kagan 69
Tengride Bolmış Türgiş 33
Tengri Han 62
Tengri (Teng-li) 55
Tes 5, 9, 21, 55, 56, 57, 58, 61, 65, 143
Tes Irmağı 56, 57, 58, 61, 65
Tes Yazıtı 56
Te-tsung 108, 112
Tibet 16, 17, 82, 83, 94, 95, 115, 116, 117, 124, 128, 133, 134, 136

Tibetliler 15, 93, 95, 97, 114, 115, 116, 117, 120, 121, 122, 124
T'ien-shuei 98
T'ien-te 122, 123, 133
T'ien Wu-feng 129
Ting-ling 11, 27
Ti-te 47, 52, 133
Togu Balık 38
To-hai Apa (A-po) 51
Tokuş Irmağı
Tokuz Bolmış Bilge Tay Sengün 61
Tokuz Oguz 37
Tola Irmağı 13, 27, 28, 31, 32, 35, 37, 44
Tongra 26, 27, 34, 45, 101
Tongra Bayırku 27
Tongralar 62
Tongra (T'ung-lo) 26
Tonra (T'ung-lo) 36, 44
Tonra (T'ung-lo) Boyu 44
Tonyukuk 37, 38
To-ta-ling 71, 72
Tou-mao Tarkan 68
Töles Boyları 27
Tölis 57, 61, 62, 65
Tölis Külüg Eren 61
Tölis (Töles) 57
Tu-chie-chih 12, 28
Tudun Yamtar 76
Tula Irmağı 61
T'u-li 28
Tu-mi-tu 28
Tun Baga Tarkan 6, 8, 14, 15, 102, 105, 108, 109, 110, 111, 112, 115, 116, 118, 138
T'ung-chou 95
T'ung-hua Kapısı 128
T'ung-lo 26, 36, 44, 45, 101
T'ung-lo (Tongra) 45, 101
T'ung-lo (Tongra) Boyu 45
T'ung Yabgu 42, 71, 72
Tun-huang 17, 43, 68, 135, 136, 147
Tun-huang Bölgesi 43
Turfan Bölgesi 19
Turfan Uygurları 22, 144
Tu-tu 73
T'u-tun 109
T'u-tung 110, 111
Tuva 18, 19, 25, 61
Tuva Özerk Cumhuriyeti 18
T'u-yü-hun 95
Tuzlu Altır Gölü 41
Türgiş 31, 33, 74, 79, 80, 81, 137
Türgiş Kabileleri (On Ok-On Kabile) 74
Türgişler 41, 66, 71, 75, 77
Türkistan 7, 15, 17, 33, 43, 79, 80, 82, 93, 116, 119, 135, 146, 147
Tzu-chih 51

U-Ü

Uçuz Gölü 57, 58
Udırgan 60
Udurgan General Çavuş 62
Ugru 66
Ulug Urungu 61
Ural 20, 143
Uturgar 35
Uygur İlbeteri 28
Uygur Kağan 57
Uygur Mitolojisi 21
Üç Birkü 41, 63, 65
Üç Birkü Suyu 41
Üç Kabile Yabguluğu 73
Üç Karluklar 60, 62, 66
Üç Tuğlu Gök Türk 60
Üç Tuğlu Türk 63, 66
Üge (Wu-chia) Tegin 16, 134

V
Vahşab 80
Vascirt 80
Vezir Fadl b. Sahl 82

W
Wang Chung-ssu 76
Wang Chün-ssu 32
Wang Ye-te 19, 139
Wei-ho 25, 27
Wei-wu-er 25

Y
Yabaku 69
Yaglakar 26, 31, 118, 137
Yaglakar kabilesi 31
Yagmurkar 26, 35
Yagradkan 66
Yağlakar 35, 61, 96, 117, 118
Yamar (Emil) Irmağı 69
Yang Ssu-li 47
Yar Irmağı 60, 63
Yatız 58
Yavai Irmağı 65
Yen-chuang 48
Yen Hanedanı 43
Yenisey 41, 42, 65, 70, 72
Yenisey (Kemçik) 41
Yenisey Nehri 72
Yılun Kol 63
Ying-wu Wei-yüan Bilge Kağan 51
Yin-shan 73
Yogra-yarış 66
Yogra Yarış 77
Yollug 57, 58
Yollug Kagan 57
Yo-wu-ku (Yagmurkar) 26
Yula Gölü 66
Yü 51, 53, 89, 116, 117
Yüan-ho 27
Yüce Han 62

EKLER

1. Chiou T'ang Shu 195A-B

迴紇傳

于太廟俄又黃姓黑姓自相屠殺各遣使降附

史臣曰中原多事外國窺邊周玁狁漢匈奴之強其類實繁前史論之備矣突厥自隋文修王道蘄賀寄干感以羈縻之煬帝失政乾生戎心喪亂離以啓假之高祖借其力而入不宗師羣鹹附其強而逆據河朔高祖同御惕以延其使太宗幸便橋以約其和當其時為下其盛矣竟滅其族而身死於國者何也咸謂太宗有馭夷狄之道李勣著戡定之功殊不知突厥之始也賞罰明而將士戮力遇煬帝之亂亡命蓄怨者既附之其衆也宜哉頡利之衰也兄弟攜隙而部族離心當太宗之理謀臣猛將討逐之其亡也宜哉洎武后亂朝懸鍰犯塞玄宗纂嗣傳首京師東封太山西戎歷舞開元之代羈縻東降西突厥諸族遇其理則衆心悅附而甲兵興焉遇其亂則族類怨怒而本根破矣理亂二道華夷一途或質言於盛衰倚伏未爲確論

贊曰中國失政邊夷幸災理亂之道取鑒將來

舊唐書卷一百九十四下考證

西突厥傳木杆與沙鉢畧可汗有隙○臣酉按新書木杆舍其子大邏便而立弟佗鉢可汗佗鉢死子菴羅立菴羅後讓木杆兄子攝圖是為沙鉢畧可汗而大邏便別爲阿波可汗自臣所部沙鉢畧襲擊之殺其母阿波西走達頭則與沙鉢畧有隙者乃木杆之子大邏便也此當誤

分左領軍左右將軍○左右二字衍從新書刪

舊唐書卷一百九十五

後晉 司空同中書門下平章事劉 昫撰

列傳第一百四十五

迴紇

迴紇其先匈奴之裔也在後魏時號鐵勒部落其衆微小其俗驍強依託高車臣屬突厥近謂之特勒無君長居無恒所隨水草流移人性凶忍善騎射貪婪尤甚以寇抄爲生自突厥有國東西征討皆資其用以制北荒隋開皇末晉王廣北征突厥大破步迦可汗特勒於是分散大業元年突厥處羅可汗擊特勒諸部厚斂其物

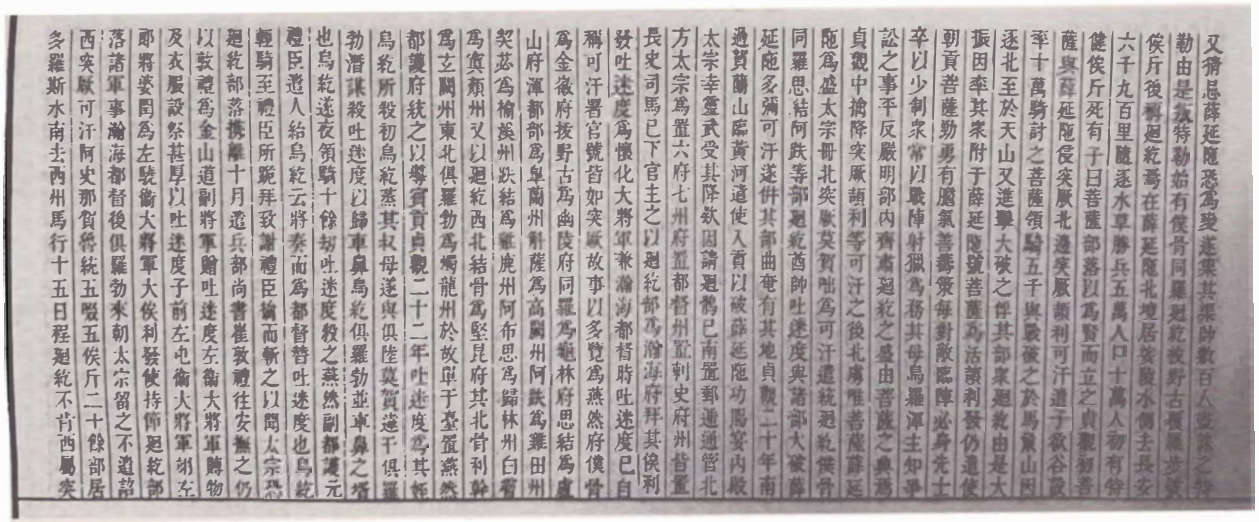

又猜忌薛延陁恐爲變遂集其渠帥數百人盡誅之特
勒由是叛特勒始有僕骨同羅廻紇拔野古覆羅步驍
俟斤後稱廻紇焉在薛延陁北境居娑陵水側去長安
六千九百里隨逐水草勝兵五萬人口十萬人初有特
健俟斤死有子曰菩薩部落以爲賢而立之貞觀初菩
薩與薛延陁侵突厥北邊突厥頡利可汗遣子欲谷設
率十萬騎討之菩薩領騎五千與戰破之於馬鬣山因
逐北至於天山又進擊大破之俘其部衆廻紇由是大
振因率其衆附于薛延陁號菩薩爲活頡利發仍遣使
朝貢菩薩勁勇有膽氣善籌策每對敵臨陣必身先士
卒以少制衆常以戰陣射獵爲務其母烏羅渾主知爭
訟之事平反嚴明部內齊肅廻紇之盛由菩薩之典焉
貞觀中擒降突厥頡利等可汗之後北虜唯菩薩薛延
陁爲盛太宗冊北突厥莫賀咄爲可汗遣統廻紇僕骨
同羅思結阿跌等部廻紇酋帥吐迷度與諸部大破薛
延陁多彌可汗遂併其部曲奄有其地貞觀二十年南
過賀蘭山臨黃河遣使入貢以破薛延陁功賜宴內殿
太宗幸靈武受其降款因請廻鶻已南置郵通通管北
方太宗爲置六府七州府置都督州置刺史府州皆置
長史司馬已下官主之以廻紇部爲瀚海府拜其俟利
發吐迷度爲懷化大將軍兼瀚海都督時吐迷度已自
稱可汗署官號皆如突厥故事以多覽爲燕然府僕骨
爲金徽府拔野古爲幽陵府同羅爲龜林府思結爲盧
山府渾部部爲皐蘭州斛薩爲高闕州阿跌爲雞田州
契苾爲榆溪州跌結爲雞鹿州阿布思爲歸林州白霫
爲寘顏州又以廻紇西北結骨爲堅昆府其北骨利幹
爲玄闕州東北俱羅勃爲燭龍州於故單于臺置燕然
都護府統之以導賓貢貞觀二十二年吐迷度爲其姪
烏紇所殺初烏紇蒸其叔母遂與俱陸莫賀達干俱羅
勃潛謀殺吐迷度以歸車鼻烏紇俱羅勃並車鼻之壻
也烏紇遂夜領騎十餘劫吐迷度殺之燕然副都護元
禮臣遣人紿烏紇云將奏而爲都督替吐迷度也烏紇
輕騎至禮臣所跪拜致謝禮臣擒而斬之以聞太宗恐
廻紇部落携離十月遣兵部尚書崔敦禮往安撫之仍
以敦禮爲金山道副將軍贈吐迷度左衛大將軍賻物
及衣服設祭甚厚以吐迷度子前左屯衛大將軍胡左
郎將婆閏爲左驍衛大將軍大俟利發使持節廻紇部
落諸軍事瀚海都督後俱羅勃來朝太宗留之不遣詔
西突厥可汗阿史那賀魯統五啜五俟斤二十餘部居
多羅斯水南去西州馬行十五日程廻紇不肯西屬突

厥永徽二年賀魯破北庭詔將軍梁建方契苾何力領兵二萬取迴紇五萬騎大破賀魯收復北庭顯慶元年賀魯又犯邊詔程知節蘇定方任雅相蕭嗣業領兵并迴紇大破賀魯於陰山再破於金牙山盡收所據之地西遂至耶羅川賀魯西奔石國婆閏隨蘇定方逐賀魯至石國西北蘇咄城城主伊涅達干執賀魯送洛陽以其地置濛池昆陵府以阿史那彌射阿史那步真爲二府都督統十姓左廂五弩失畢右廂五咄陸以賀魯種落分置州縣西盡波斯加婆閏右衛大將軍瀚海都督永徽六年迴鶻遣兵隨蕭嗣業討高麗龍朔中婆閏死姪比粟毒主領迴鶻與同羅僕固犯邊高宗命鄭仁泰討平僕固等比粟毒敗走因以鐵勒本部爲天山縣永隆中獨解支嗣聖中伏帝匐開元中承宗伏帝難並繼爲酋長皆受都督號以統蕃州左殺右殺分管諸部開元中迴鶻漸盛殺涼州都督王君㚟斷安西諸國入長安路玄宗命郭知運等討逐退保烏德犍山南去西城一千七百里西城卽漢之高闕塞也西城北去磧石口三百里有十一都督本九姓部落一曰藥羅葛卽可汗之姓二曰胡咄葛三曰咄羅勿四曰貊歌息訖五曰阿勿嘀六曰葛薩七曰斛嗢素八曰藥勿葛九曰奚耶勿每一部落一都督破拔悉密收一部落破葛邏祿收一部落各置都督一人統號十一部落每行止鬬戰常以二客部落爲軍鋒天寶初其酋長葉護頡利吐發遣使入朝封奉義王三載擊破拔悉密自稱骨咄祿毗伽闕可汗又遣使入朝因冊爲懷仁可汗及至德元載七月肅宗於靈武卽位遣故邠王男承寀封爲燉煌王將軍石定番使于迴紇以修好徵兵及至其牙可汗以女嫁於承寀遣首領來朝請和親封迴紇公主爲毗伽公主肅宗在彭原遇之甚厚二載二月迴紇又使首領大將軍多攬等十五人入朝九月戊寅加承寀開府儀同三司拜宗正卿納迴紇公主爲妃迴紇遣其太子葉護領其將帝德等兵馬四千餘衆助國討逆肅宗宴賜甚厚又命元帥廣平王見葉護約爲兄弟接之頗有恩義葉護大喜謂王爲兄戊子迴紇大首領達干等一十三人先至扶風見僕射郭子儀留之宴設三日葉護太子曰國家有難遠來相助何暇食爲子儀固留之宴畢便發其軍每日給羊二百口牛二十頭米四十碩及元帥廣平王李郭子儀等至香積寺東二十里西臨灃水賊埋精騎於大營東將襲我軍之背朔方左廂兵馬使僕固懷恩指迴紇馳救之匹馬不歸因收西

六二一四

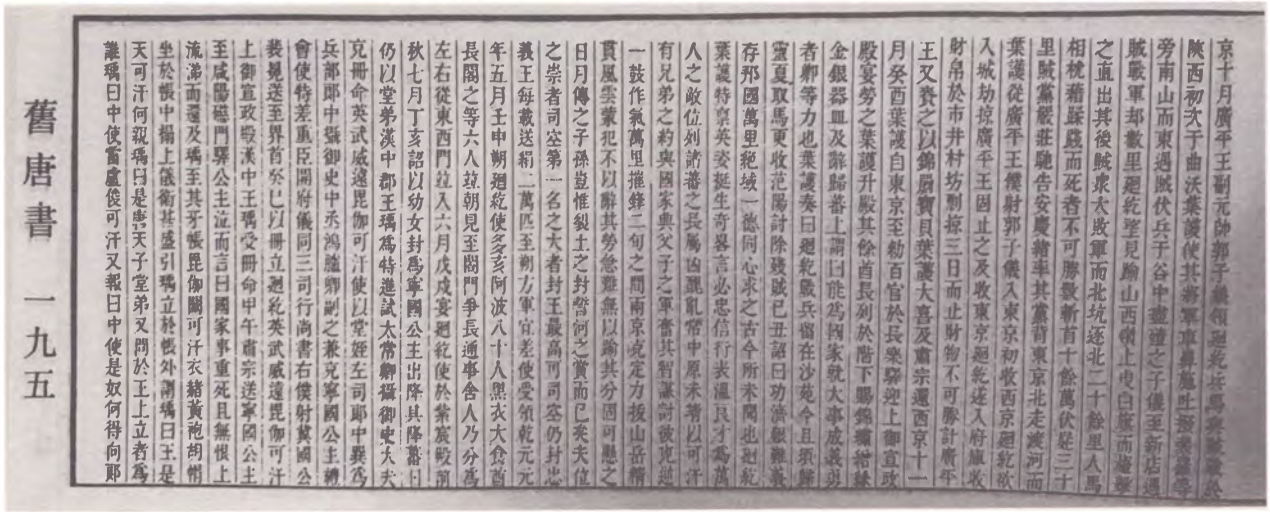

舊唐書 一九五

京十月廣平王副元帥郭子儀領廻紇兵馬與賊戰於陝西初次于曲沃葉護使其將軍車鼻施吐撥表羅等旁南山而東遇賊伏兵于谷中盡殪之子儀至新店遇賊戰軍却數里廻紇望見踰山西嶺上曳白旗而趨擊之直出其後賊衆大敗軍而北坑逐北二十餘里人馬相枕藉蹂踐而死者不可勝數斬首十餘萬伏屍三十里賊黨嚴莊馳告安慶緒率其黨背東京北走渡河而葉護從廣平王僕射郭子儀入東京初收西京廻紇欲入城劫掠廣平王固止之及收東京廻紇遂入府庫收財帛於市井村坊剽掠三日而止財物不可勝計廣平王又賚之以錦扇寶貝葉護大喜及肅宗還西京十一月癸酉葉護自東京至勅百官於長樂驛迎上御宣政殿宴勞之葉護升殿其餘酋長列於階下賜錦繡繒綵金銀器皿及辭歸蕃上謂曰能爲國家就大事成義勇者卿等力也葉護奏曰廻紇戰兵留在沙苑今且須歸靈夏取馬更收范陽討除殘賊已丑詔曰功濟艱難義存邦國萬里絕域一德同心求之古今所未聞也廻紇葉護特稟英姿挺生奇畧言必忠信行表溫良才爲萬人之敵位列諸蕃之長屬凶醜亂常中原未靖以可汗有兄弟之約與國家興父子之軍奮其智謀討彼兇逆一鼓作氣萬里摧鋒二旬之間兩京克定力拔山岳精貫風雲蒙犯不以辭其勞急難無以踰其分固可懸之日月傳之子孫豈惟裂土之封誓河之賞而已矣夫位之崇者司空第一名之大者封王最高可司空仍封忠義王每載送絹二萬匹至朔方軍宜差使受領乾元元年五月壬申朔廻紇使多亥阿波八十人黑衣大食酋長閣之等六人竝朝見至閤門爭長通事舍人乃分爲左右從東西門竝入六月戊戌宴廻紇使於紫宸殿前秋七月丁亥詔以幼女封爲寧國公主出降其降蕃日仍以堂弟漢中郡王瑀爲特進試太常卿攝御史大夫充冊命英武威遠毘伽可汗使以堂姪左司郎中巽爲兵部郎中攝御史中丞鴻臚卿副之兼充寧國公主禮會使特差重臣開府儀同三司行尚書右僕射冀國公裴冕送至界首癸巳以冊立廻紇英武威遠毘伽可汗上御宣政殿漢中王瑀受冊命甲午肅宗送寧國公主至咸陽磁門驛公主泣而言曰國家事重死且無恨上流涕而還及瑀至其牙帳毘伽闕可汗衣赭黃袍胡帽坐於帳中榻上儀衛甚盛引瑀立於帳外謂瑀曰王是天可汗何親瑀曰是唐天子堂弟又問於王上立者爲誰瑀曰中使雷盧俊可汗又報曰中使是奴何得向郎

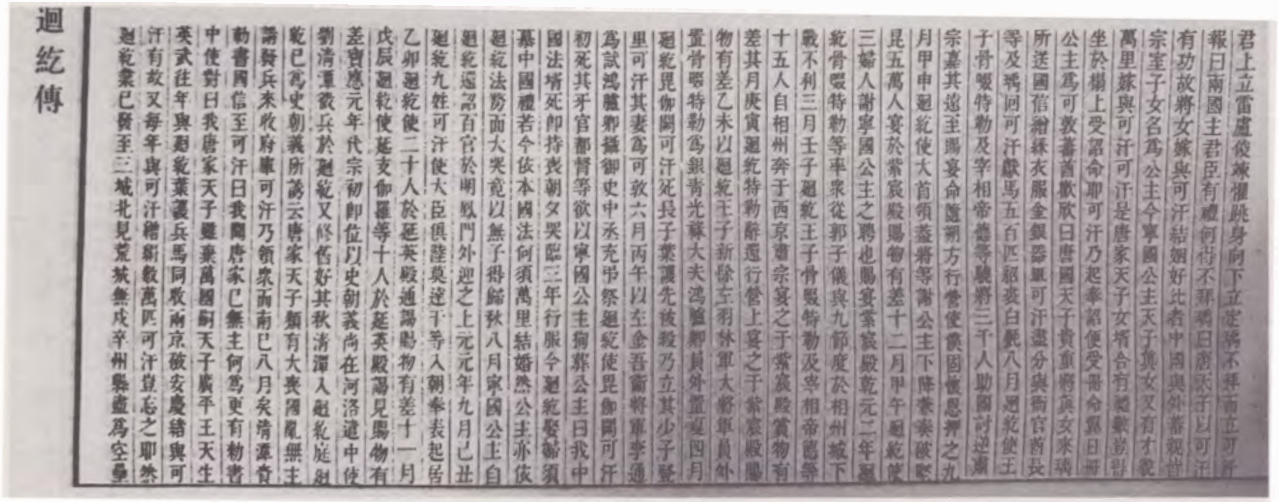

迴紇傳

君上立雷盧俊竦懼跳身向下立定瑀不拜而立可汗
報曰兩國主君臣有禮何得不拜瑀曰唐天子以可汗
有功故將女嫁與可汗結姻好比者中國與外蕃親皆
宗室子女名爲公主今寧國公主天子眞女又有才貌
萬里嫁與可汗可汗是唐家天子女壻合有禮數豈得
坐於榻上受詔命耶可汗乃起奉詔便受冊命翼日冊
公主爲可敦蕃酋歡欣曰唐國天子貴重將眞女來瑀
所送國信繒綵衣服金銀器皿可汗盡分與衙官酋長
等及瑀回可汗獻馬五百匹貂裘白氎八月迴紇使王
子骨啜特勒及宰相帝德等驍將三千人助國討逆肅
宗嘉其遠至賜宴命隨朔方行營使僕固懷恩押之九
月甲申迴紇使大首領蓋將等謝公主下降奏破堅
昆五萬人宴於紫宸殿賜物有差十二月甲午迴紇使
三婦人謝寧國公主之聘也賜宴紫宸殿乾元二年迴
紇骨啜特勒等率衆從郭子儀與九節度於相州城下
戰不利三月壬子迴紇王子骨啜特勒及宰相帝德等
十五人自相州奔于西京肅宗宴之于紫宸殿賞物有
差其月庚寅迴紇特勒辭還行營上宴之于紫宸殿賜
物有差乙未以迴紇王子新除左羽林軍大將軍員外
置骨啜特勒爲銀青光祿大夫鴻臚卿員外置夏四月
迴紇毘伽闕可汗死長子葉護先被殺乃立其少子豎
里可汗其妻爲可敦六月丙午以左金吾衛將軍李通
爲試鴻臚卿攝御史中丞充弔祭迴紇使毘伽闕可汗
初死其牙官都督等欲以寧國公主殉葬公主曰我中
國法壻死即持喪朝夕哭臨三年行服今迴紇娶婦須
慕中國禮若今依本國法何須萬里結婚然公主亦依
迴紇法勢而大哭竟以無子得歸秋八月寧國公主自
迴紇還詔百官於明鳳門外迎之上元元年九月己丑
迴紇九姓可汗使大臣俱陸莫達干等入朝奉表起居
乙卯迴紇使二十人於延英殿通謁賜物有差十一月
戊辰迴紇使延支伽羅等十人於延英殿謁見賜物有
差寶應元年代宗初即位以史朝義尚在河洛遣中使
劉清潭徵兵於迴紇又修舊好其秋清潭入迴紇庭迴
紇已爲史朝義所誘云唐家天子類有大喪國亂無主
請發兵來收府庫可汗乃領衆而南已八月矣清潭資
勅書國信至可汗曰我聞唐家已無主何爲更有勅書
中使對曰我唐家天子雖棄萬國嗣天子廣平王天生
英武往年與迴紇葉護兵馬同收兩京破安慶緒與可
汗有故又每年與可汗繒綵數萬匹可汗豈忘之耶然
迴紇業已發至三城北見荒城無戍卒州縣盡爲空壘

有輕唐色乃遣使北收單于兵馬倉糧又大辱清潭
潭發使來奏云迴紇登里可汗傾國自來有衆十萬羊
馬不知其數京師大駭上使殿中監藥子昂馳勞之及
於太原北忻州南子昂密數其丁壯得四千人老小婦
人相兼萬餘人戰馬四萬匹牛羊不紀先是毗伽闕可
汗請以子婚肅宗以僕固懷恩女嫁之及是爲可敦與
可汗同來請懷恩及懷恩母相見上勑懷恩自汾州見
之於太原懷恩又諫國家恩信不可違背初欲自蒲關
入取沙苑路由潼關東向破賊子昂說之云國家頻遭
寇逆州縣虛乏難爲供擬恐可汗失望不如取土門路
入直取邢洺衛懷賊中兵馬盡在東京可汗收其財帛
東裝南向最爲上策可汗不從又說取懷州太行路南
據河陰之險扼賊之喉亦上策也可汗又不從又說
取陝州太陽津路食太原倉粟而東與澤潞河南懷鄭
節度同入亦上策也可汗從之子昂因入奏上以雍王
适爲兵馬元帥加懷恩同中書門下平章事又以子昂
兼御史中丞與前潞府兼御史中丞魏琚爲左右廂兵
馬使以中書舍人韋少華充元帥判官兼掌書記給事
中李進兼御史中丞充元帥行軍司馬東會迴紇登里
可汗營於陝州黃河北元帥雍王領子昂等從而見之
可汗責雍王不於帳前舞蹈禮倨子昂辭以元帥是嫡
孫兩宮在殯不合有舞蹈迴紇宰相及車鼻將軍庭詰
曰唐天子與登里可汗約爲兄弟今可汗即雍王叔叔
姪有禮數何得不舞蹈子昂苦辭以身有喪禮不合又
報云元帥即唐太子也太子即儲君也豈有中國儲君
向外國可汗前舞蹈相拒久之車鼻遂引子昂李進少
華魏琚各搒捶一百少華琚因搒捶一宿而死以王少
年未諳事放歸本營而懷恩與迴紇右殺爲先鋒及諸
節度同攻賊破之史朝義率殘寇而走元帥雍王退歸
靈寶迴紇可汗繼進於河陽列營而止數月去營百餘
里人被剽劫逼辱不勝其弊懷恩常爲軍殿及諸節度
收河北州縣僕固瑒與迴紇之衆追躡二千餘里至平
州石城縣梟朝義首而歸河北悉平懷恩自相州西出
崞口路而西可汗自河陽北出澤潞與懷恩會歷太原
遣使拔賀那上表賀收東京并進逆賊史朝義旗纛等
物辭還蕃代宗別見於內殿賜綵二百段初迴紇至東
京以賊平恣行殘忍士女懼之皆登聖善寺及白馬寺
二閣以避之迴紇縱火焚二閣傷死者萬計累旬火焰
不止及是朝賀又縱橫大辱官吏以陝州節度使郭英
乂權知東都留守時東都再經賊亂朔方軍及郭英乂

魚朝恩等軍不能禁暴與迴紇縱掠坊市及汝鄭等州
比屋蕩盡人悉以紙爲衣或有衣經者代宗御宣政殿
出冊文加冊可汗爲登里頡咄登密施含俱錄英義建
功毗伽可汗可敦加冊爲婆墨光親麗華毗伽可敦詔
咄華言社稷法用登密施華言封竟含俱錄華言婁羅
毗伽華言足意智婆墨華言得憐以散騎常侍兼御史
大夫王翊充使就可汗行營行冊命爲可汗可敦及左
右殺諸都督內外宰相已下共加實封二千戶令王翊
就牙帳前禮冊左殺封爲雄朔王右殺封爲寧朔王胡
祿都督封金河王拔覽將軍封爲靜漠王諸都督一十
一人並封國公舞而懷恩叛投靈武有朔方舊將任敷
張韶等收合餘燼衆至數萬廣德二年秋乃引吐蕃之
衆數萬人至奉天縣朔方節度郭子儀率衆禦之而退
永泰元年秋懷恩遣兵馬使范至誠任敷將兵又誘迴
紇吐蕃吐谷渾党項奴剌之衆二十餘萬以犯奉天醴
泉鳳翔同州寧處被其逆命先以郭子儀屯涇陽渾日
進屯奉天數摧其鋒又聞懷恩死吐蕃將馬重英等十
月初引退取邠州舊路而歸迴紇首領羅達干等率其
衆二千餘騎詣涇陽請降子儀許之率衆披甲持滿數
千人迴紇譯曰此來非惡心要見令公子儀曰我令公
也迴紇曰請去甲子儀便脫兜鍪槍甲策馬挺身而前
迴紇酋長相顧曰是也將太子太保李光進兼御史大
夫路嗣恭戎裝介馬在子儀之側子儀指視迴紇曰此
是渭北節度李太保又曰此是朔方軍糧使路大夫迴
紇便下馬羅拜子儀亦下馬迴紇之衆爲左右翼各數
百人漸進子儀麾下亦馳而至子儀麾退之子儀命酒
與之飲贈之羅頭緣三千匹子儀執迴紇大將可汗弟
合胡祿都督藥羅葛等手責讓之曰我國家知汝迴紇
有功報汝大厚汝何背約負信犯我王畿我須與汝戰
何乃降爲我一身挺入汝營任汝拘縶我麾下將士須
與汝戰迴紇又譯曰懷恩負心來報可汗云唐國天子
今已向江淮令公亦不主兵我是以敢來今知天可汗
見在上都令公爲將懷恩天又殺之今請追殺吐蕃收
其羊馬以報國恩然懷恩子可敦兄弟請勿殺之合胡
祿都督等與宰相磨咄莫賀達干宰相敦莫賀達干宰
相護都毗伽將軍宰相揭拉裴羅達干宰相梅錄大將
軍羅達干平章事海盈闕達干等子儀先執杯合胡祿
都督請咒子儀咒曰大唐天子萬萬歲迴紇可汗亦萬
歲兩國將相亦萬歲若起負心違背盟約者身死陣前
家口屠戮合胡祿都督等失色及杯至即譯曰如令公

舊唐書 一九五

盟約昔喜日初發本部來日憩巫師兩人來云此行大
安穩然不與唐家兵馬鬭見一大人師歸令日領兵馬
令公令公不爲疑脫去衣甲單騎相見誰有此心膽是
不戰鬭見一大人巫師有徵矣歡躍久之子儀撫其背
首領等分纏頭綵以賞巫師請諸將同擊吐蕃子儀如
其約翌日使領迴紇首領開府古野那等六人入京朝
見又五日朔方先鋒兵馬使開府南陽郡王白元光與
迴紇兵馬合於涇州靈臺縣西五十里赤山嶺共破吐
蕃等十餘萬衆斬首五萬餘級生擒一萬餘人駝馬牛
羊凡百里相繼不可勝紀收得蕃落五千餘人初白元
光等到靈臺縣西探知賊勢爲月明思少陰摩迴紇使
巫師便致風雪及遲明戰吐蕃盡寒凍弓矢皆廢披氊
徐進元光與迴紇隨而殺之蔽野僕固名臣懷恩之姪
尤爲驍將亦領千餘騎來降尋而子儀又使迴紇宰相
護地毘伽將軍宰相梅錄大將軍開府儀同三司試太
常卿羅達干等一百九十六人來見上賜宴於延英殿
錫賚甚厚閏月子儀自涇陽領僕固名臣入奏迴紇還
馬及賽別前後賚繒綵十萬匹而還時帑藏空虛朝官
無祿俸隨月給手力謂之資課錢稅朝官閏十月十一
月十二月課以供之大曆六年正月迴紇於鴻臚寺擅
出坊市掠人子女所在官奪返毆怒以三百騎犯金光
門朱雀門是日皇城諸門盡閉上使中使劉清潭宣慰
乃止七年七月迴紇出鴻臚寺入坊市强暴逐長安令
邵說於含光門之街奪說所乘馬將去說脫身避走有
司不能禁八年十一月迴紇一百四十人還蕃以信物
一千餘乘迴紇恃功自乾元之後屢遣使以馬和市繒
帛仍歲來市以馬一匹易絹四十匹動至數萬馬其使
候遣繼留於鴻臚寺者非一蕃得帛無厭我得馬無用
朝廷甚苦之是時特詔厚賜遣之示以廣恩且俾知愧
也是月迴紇使使赤心領馬一萬匹來求市代宗以馬
價出於租賦不欲重困於民命有司量入計許市六千
匹十年九月迴紇白晝刺人於東市市人執之拘於萬
年縣其首領赤心聞之自鴻臚寺馳入縣獄劫囚而出
所傷獄吏十三年正月迴紇寇太原過榆次太谷河東
節度留後太原尹兼御史大夫鮑防與迴紇戰于陽曲
我師敗績死者千餘人代州都督張光晟與迴紇戰于
羊武谷破之迴紇引退先是辛雲京守太原迴紇懼雲
京不敢窺并代知鮑防無武略乃敢凌逼賴光晟邀戰
勝之北人乃安德宗初即位使中官梁文秀告哀於迴
紇且修舊好可汗移地健不爲禮而九姓胡素屬於迴

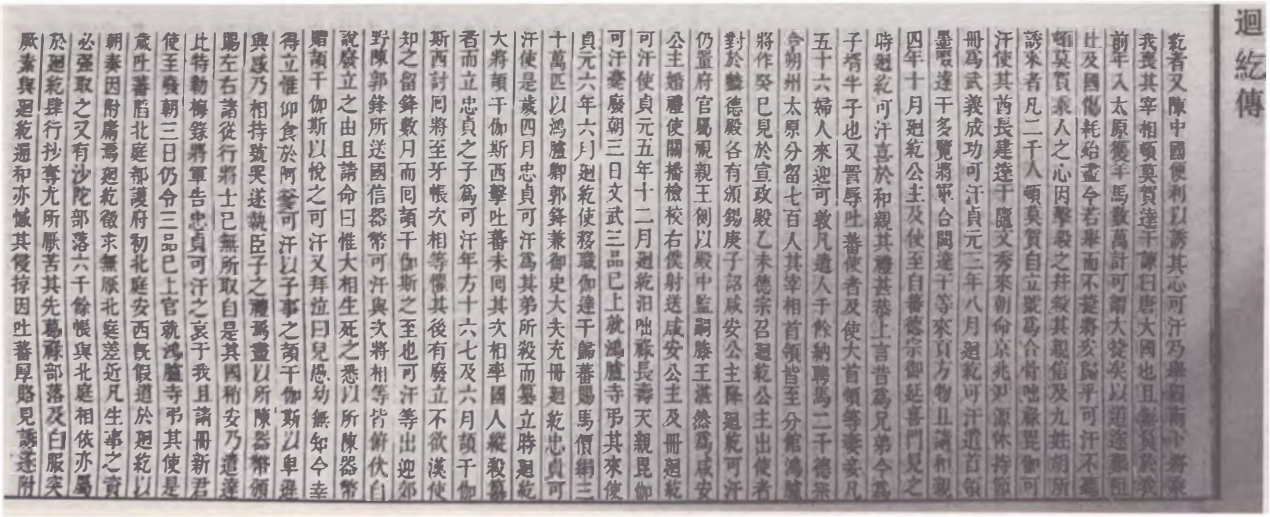

迴紇傳

紇者又陳中國便利以誘其心可汗乃舉國南下將來
我喪其宰相頓莫賀達干諫曰唐大國也且無負於我
前年入太原獲羊馬數萬計可謂大捷矣以道途艱阻
比及國傷耗殆盡今若舉而不捷將安歸乎可汗不聽
頓莫賀乘人之心因擊殺之并殺其親信及九姓胡所
誘來者凡二千人頓莫賀自立號爲合骨咄祿毘伽可
汗使其酋長建達干隨文秀來朝命京兆尹源休持節
冊爲武義成功可汗貞元三年八月迴紇可汗遣首領
墨啜達干多覽將軍合闕達干等來貢方物且請和親
四年十月迴紇公主及使至自蕃德宗御延喜門見之
時迴紇可汗喜於和親其禮甚恭上言昔爲兄弟今爲
子壻半子也又詈辱吐蕃使者及使大首領等妻妾凡
五十六婦人來迎可敦凡遣人千餘納聘馬二千德宗
令朔州太原分留七百人其宰相首領皆至分館鴻臚
將作癸巳見於宣政殿乙未德宗召迴紇公主出使者
對於麟德殿各有頒錫庚子詔咸安公主降迴紇可汗
仍置府官屬視親王例以殿中監嗣滕王湛然爲咸安
公主婚禮使關播檢校右僕射送咸安公主及冊迴紇
可汗使貞元五年十二月迴紇汨咄祿長壽天親毘伽
可汗薨廢朝三日文武三品已上就鴻臚寺弔其來使
貞元六年六月迴紇使移職伽達干歸蕃賜馬價絹三
十萬匹以鴻臚卿郭鋒兼御史大夫充冊迴紇忠貞可
汗使是歲四月忠貞可汗爲其弟所殺而篡立時迴紇
大將頡干伽斯西擊吐蕃未回其次相率國人縱殺篡
者而立忠貞之子爲可汗年方十六七及六月頡干伽
斯西討回將至牙帳次相等懼其後有廢立不欲漢使
知之留鋒數月而回頡干伽斯之至也可汗等出迎郊
野陳郭鋒所送國信器幣可汗與次將相等皆俯伏自
說廢立之由且請命曰惟大相生死之悉以所陳器幣
賜頡干伽斯以悅之可汗又拜泣曰兒愚幼無知今幸
得立惟仰食於阿爹可汗以子事之頡干伽斯以卑遜
興感乃相持號哭遂執臣子之禮焉盡以所陳器幣頒
賜左右諸從行將士已無所取自是其國稍安乃遣達
比特勒梅錄將軍告忠貞可汗之哀于我且請冊新君
使至發朝三日仍令三品已上官就鴻臚寺弔其使是
歲吐蕃陷北庭都護府初北庭安西既假道於迴紇以
朝奏因附庸焉迴紇徵求無厭北庭差近凡生事之資
必强取之又有沙陀部落六千餘帳與北庭相依亦屬
於迴紇肆行抄奪尤所厭苦其先葛祿部落及白服突
厥素與迴紇通和亦憾其侵掠因吐蕃厚賂見誘遂附

之於是吐蕃率葛祿白服之衆去冬焚北庭迴鶻大相
頡干伽斯率衆援之頻敗吐蕃攻之北庭之人既苦
迴紇乃舉城降焉沙陀部落亦降節度使檢校工部尚
書楊襲古將麾下二千餘衆出奔西州頡干利亦還十
年秋悉其國丁壯五萬人召襲古將復焉俄爲所敗死
者大半頡干收合餘燼晨夜奔還襲古餘衆僅百六
十將復入西州頡干伽斯紿之曰第與我同至牙帳當
送君歸本朝既及牙帳留而不遣竟殺之自是安西阻
絕莫知存亡唯西州之人猶固守焉頡干伽斯敗葛祿
乘勝取迴紇之浮圖川迴紇震恐悉遷西北部落羊馬
於牙帳之南以避之貞元七年五月庚申朔以鴻臚少
卿庾鋋兼御史大夫冊迴紇可汗及弔祭使是月迴紇
遣使律支達干等來朝告小寧國公主薨廢朝三日故
肅宗以寧國公主降迴紇又以榮王女媵之及寧國來
歸榮王女爲可敦迴紇號爲小寧國公主歷配英武英
義二可汗及天親可汗立出居於外生英武二子爲天
親可汗所殺無幾薨七年八月迴紇遣使獻敗吐蕃葛
祿於北庭所捷及其俘畜先是吐蕃入靈州爲迴紇所
敗夜以火攻駭而退十二月迴紇遣殺支將軍獻吐蕃
俘大首領結心德宗御延喜門觀之八年七月以迴紇
藥羅葛靈檢校右僕射靈本唐人姓呂氏因入迴紇爲
可汗養子遂以可汗姓爲藥羅葛靈在國用事因來朝
寵賚甚厚仍給市馬絹七萬匹九年九月遣使來朝貢
貞元十一年六月庚寅冊拜迴紇騰里邏羽錄没密施
合祿胡毘伽懷信可汗元和四年藹德曷里祿没弭施合
密毘伽可汗遣使改爲迴鶻義取迴旋輕捷如鶻也八
年四月迴鶻請和親使伊難珠還蕃宴于三殿賜以銀
器繒帛是歲迴鶻數千騎至鸊鵜泉邊軍戒嚴十二月
二日宴歸國迴鶻摩尼八人令至中書見宰臣先是迴
鶻請和親憲宗使有司計之禮費約五百萬貫方內有
誅討未任其親以摩尼爲迴鶻信奉故使宰臣言其不
可乃詔宗正少卿李孝誠使于迴鶻太常博士殷侑副
之諭其來請之意長慶元年毘伽保義可汗薨輟朝三
日仍令諸司三品已上官就鴻臚寺弔其使者四月正
衙冊迴鶻君長爲登羅羽錄沒密施句主錄毘伽可汗
以少府監裴通爲檢校左散騎常侍兼御史大夫持節
冊立兼弔祭使五月迴鶻宰相都督公主摩尼等五百
七十三人入朝迎公主於鴻臚寺安置勅太和公主出
降迴鶻爲可敦宜令中書舍人王起赴鴻臚寺宣示以
左金吾衛大將軍胡証檢校戶部尚書持節充送公主

入回鶻及册可汗使光祿卿李憲兼御史中丞充副
使太常博士殷侑攝殿中侍御史充判官吐蕃犯青塞
堡以回紇和親故也鹽州刺史李文悦發兵擊退之回
鶻奏以一萬騎出北庭一萬騎出安西拓吐蕃以迎太
和公主歸國其月勅太和公主出降回紇宜特置府其
官屬宜視親王例回鶻自咸安公主歿後屢歸款請繼
前好久未之許至元和末其請彌切憲宗以北虜有勲
勞於王室又西戎比歲爲邊患遂許以妻之既許而憲
宗崩穆宗即位踰年乃封第十妹爲太和公主將出降
回紇登邏骨没密施合毗伽可汗遣使伊難珠句録都
督思結并外宰相駙馬梅録司馬兼公主一人葉護公
主一人及達干并駝馬千餘來迎太和公主發赴回紇
國穆宗御通化門左个臨送使百寮章敬寺前立班儀
衛甚盛士女傾城觀焉十一月振武節度張惟清奏準
詔發兵三千赴蔚州數内已發一千人訖餘二千人待
太和公主出界即發遣又奏天德轉牒云回鶻七百六
十人將駝馬及車相次至黄蘆泉迎候公主豐州刺史
李祐奏迎太和公主回鶻三千於卿泉下營拓吐蕃二
年二月賜回紇馬價絹五萬匹三月又賜馬價絹七萬
匹是月裴度招討幽鎮之亂回鶻請以兵從度討伐朝
議以實應初回紇收復兩京恃功驕恣難制咸以爲不
可遂命中使止回紇令歸會其已上豐州北界不從上
詔發繒帛七萬匹賜之方還五月命使册立登囉羽没
密施合毗伽禮可汗遣品官田務豐領國信十二車使
回鶻賜可汗及太和公主長慶二年閏十月金吾大將
軍胡証副使光祿卿李憲婚禮使衛尉卿李鋭副使宗
正少卿李子鴻判官虞部郎中張敏太常博士殷侑送
太和公主至自回紇皆云初公主去回紇牙帳尚可信
宿可汗遣數百騎來請與公主先從他道去胡証曰不
可虜使曰前咸安公主來時去花門數百里即先去今
何獨拒我証曰我天子詔送公主以授可汗今未見可
汗豈宜先往虜使乃止既至虜庭乃擇吉日册公主爲
回鶻可敦可汗先升樓東向坐設氊幄於樓下以居公
主使群胡主教公主以胡法公主始解唐服而衣胡服
以一嫗侍出樓前西向拜可汗坐而視公主再俯拜訖
復入氊幄中解前所服而披可敦服通裾大襦皆茜色
金飾冠如角前指後出樓俯拜可汗如初禮虜先設大
輿曲扆前設小座相者引公主升輿回紇九姓相分負
其輿隨日右轉於庭者九公主乃降輿升樓與可汗俱
東向坐自此臣下朝謁并拜可敦可敦自有牙帳命二

舊唐書 一九六 上

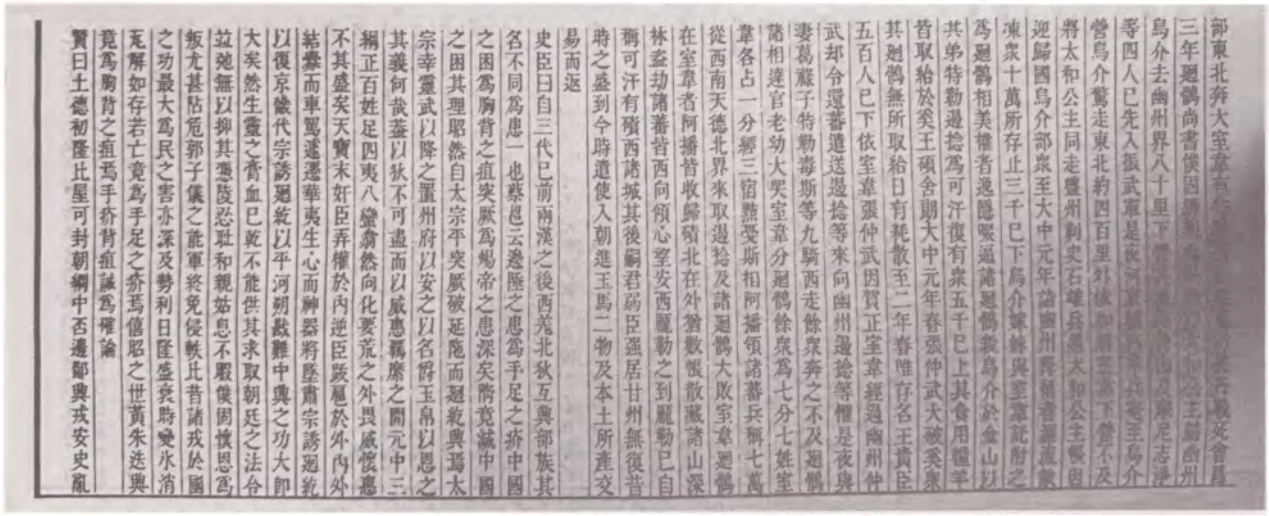

部東北奔大室韋有[illegible]死會昌
三年廻鶻尚書僕固[illegible]公主歸幽州
烏介去幽州界八十里下[illegible]尼志淨
等四人已先入振武軍是夜河[illegible]至烏介
營烏介驚走東北約四百里外依[illegible]下營不及
將太和公主同走豐州刺史石雄兵遇太和公主帳因
迎歸國烏介部衆至大中元年諸幽州降[illegible]
凍衆十萬所存止三千已下烏介嫁妹與室韋託附之
爲廻鶻相美權者逸隱啜逼諸廻鶻殺烏介於金山以
其弟特勒遏捻爲可汗復有衆五千已上其食用糧羊
皆取給於奚王碩舍朗大中元年春張仲武大破奚衆
其廻鶻無所取給日有耗散至二年春唯存名王貴臣
五百人已下依室韋張仲武因賀正室韋經過幽州仲
武却令還蕃遣送遏捻等來向幽州遏捻等懼是夜與
妻葛藤子特勒毒斯等九騎西走餘衆奔之不及廻鶻
諸相達官老幼大哭室韋分廻鶻餘衆爲七分七姓室
韋各占一分經三宿黠戛斯相阿播領諸蕃兵稱七萬
從西南天德北界來取遏捻及諸廻鶻大敗室韋廻鶻
在室韋者阿播皆收歸磧北在外猶數帳散藏諸山深
林盜劫諸蕃皆西向傾心望安西龐勒之到龐勒已自
稱可汗有磧西諸城其後嗣君弱臣强居甘州無復昔
時之盛到今時遣使入朝進玉馬二物及本土所產交
易而返

史臣曰自三代已前兩漢之後西羌北狄互興部族其
名不同爲患一也蔡邕云邊陲之患爲手足之疥中國
之困爲胸背之疽突厥爲煬帝之患深矣隋竟滅中國
之困其理昭然自太宗平突厥破延陁而廻紇興焉太
宗幸靈武以降之置州府以安之以名爵玉帛以恩之
其義何哉蓋以狄不可盡而以威惠羈縻之開元中三
綱正百姓足四夷八蠻翕然向化要荒之外畏威懷惠
不其盛矣天寶末奸臣弄權於內逆臣跋扈於外內外
結釁而車駕遽遷華夷生心而神器將墜肅宗誘廻紇
以復京畿代宗誘廻紇以平河朔戡難中興之功大即
大矣然生靈之膏血已乾不能供其求取朝廷之法令
竝弛無以抑其憑陵忍恥和親姑息不暇僕固懷恩爲
叛尤甚阽危郭子儀之能軍終免侵軼比昔諸戎於國
之功最大爲民之害亦深及勢利日隆盛衰時變氷消
瓦解如存若亡竟爲手足之疥焉僖昭之世黃朱迭興
竟爲胸背之疽焉手疥背疽誠爲確論

賢曰土德初隆比屋可封朝綱中否邊鄙興戎安史亂

唐書卷二百十
吐蕃傳下馬
貶泊郴州司戶

唐書卷二百十七上

宋 端明殿學士宋祁撰

列傳第一百四十二上

回鶻

回紇其先匈奴也俗多乘高輪車元魏時亦號高車部或曰敕勒訛為鐵勒其部落曰袁紇薛延陀契苾羽都播骨利幹多覽葛僕骨拔野古同羅渾思結斛薛奚結阿跌白霫凡十有五種皆散處磧北袁紇者亦曰烏護曰烏紇至隋曰韋紇其人驍彊初無酋長逐水草轉徙善騎射喜盜鈔臣于突厥突厥資其財力雄北荒大業中處羅可汗攻脅鐵勒部裒責其財既又恐其怨則集渠豪數百悉阬之韋紇乃并僕骨同羅拔野古叛去自為俟斤稱回紇回紇姓藥羅葛氏居薛延陀北娑陵水上距京師七千里眾十萬勝兵半之地磧鹵畜多大足羊有時健俟斤者眾始推為君長子曰菩薩材勇有謀嗜獵射戰必身先所向輒摧破故下皆畏附為時健所逐時健死部人賢菩薩立之母曰烏羅渾性嚴明能決平部事回紇繇是寖盛與薛延陀共攻突厥北邊頡利遣欲谷設領騎十萬討之菩薩身將五千騎破之馬鬣山追北至天山大俘其部人聲震北方繇是附薛延陀相脣齒號活頡利發樹牙獨樂水上貞觀三年始來朝獻方物突厥已亡惟回紇與薛延陀為最雄彊菩薩死其酋胡祿俟利發吐迷度與諸部攻薛延陀殘之并有其地遂南踰賀蘭山境諸河遣使者獻款太宗為幸靈州次涇陽受其功於是鐵勒十一部皆來言延陀不事大國以自取亡其下麕駭鳥散不知所之今各有分地願歸命天子請置唐官有詔張飲高會引見渠長等以唐官官之凡數千人明年復入朝乃以回紇部為瀚海多覽葛部為燕然僕骨部為金微拔野古部為幽陵同羅部為龜林思結部為盧山皆號都督府以渾為皋蘭

2. Hsin T'ang Shu 217A-B

州斛薛為高闕州阿跌為雞田州契苾羽為榆溪州奚
結為雞鹿州阿布思為蹛林州白霫為窴顏州其西北結
骨部為堅昆府北骨利幹為玄闕州東北俱羅勃為燭
龍州皆以酋領為都督刺史長史司馬即故單于臺置
燕然都護府統之六都督七州皆隸屬以李素立為燕
然都護其都督刺史給玄金魚符黃金為文天子方招
寵遠夷作絳黃瑞錦文袍寶刀珍器賜之帝坐秘殿陳
十部樂殿前設高坫置朱提瓶其上潛泉浮酒自左閤
通坫趾注之瓶轉受百斛鐐盎回紇數千人飲畢尚不
能半又詔文武五品官以上祖飲尚書省中渠領共言
生荒陋地歸身聖化天至尊賜官爵與為百姓依唐若
父母然請於回紇突厥部治大涂號參天至尊道世為
唐臣乃詔磧南鸊鵜泉之陽置過郵六十八所具羣馬
湩肉待使客歲內貂皮為賦乃拜吐迷度為懷化大將
軍瀚海都督然私自號可汗署官吏壹似突厥有外宰
相六內宰相三又有都督將軍司馬之號帝更詔時健
俟斤它部為祁連州隸靈州都督白霫它部為居延州
吐迷度兄子烏紇烝吐迷度之妻遂與俱陸莫賀達干
俱羅勃謀亂而歸車鼻可汗二人者皆車鼻壻故烏紇
領騎夜劫吐迷度殺之燕然副都護元禮臣遣使紿烏
紇許白為都督烏紇不疑即往謝因斬以徇帝恐諸部
攜解命兵部尚書崔敦禮持節臨撫贈吐迷度左衛大
將軍賻祭備厚擢其子婆閏左驍衛大將軍襲父所領
俱羅勃既入朝帝不遣阿史那賀魯之盜北廷婆閏以
騎五萬助契苾何力等破賀魯收北廷又從伊麗道行
軍總管任雅相等再破賀魯金牙山遷右衛大將軍從
討高麗有功婆閏死子比粟嗣龍朔中以燕然都督府
領回紇更號瀚海都護府以磧為限大抵北諸蕃悉隸
之比粟死子獨解支嗣武后時突厥默啜方彊取鐵勒
故地故回紇與契苾思結渾三部度磧徙甘涼間然唐
常取其壯騎佐赤水軍云獨解支死子伏帝匐立明年
助唐攻殺默啜於是別部移健頡利發與同羅霫等皆
來詔置其部於大武軍北伏帝匐死子承宗立涼州都
督王君㚟誣暴其罪流死瀼州當此時回紇稍不循族
子瀚海府司馬護輸乘衆怨共殺君㚟梗絕安西諸國
朝貢道久之奔突厥死子骨力裴羅立會突厥亂天寶
初裴羅與葛邏祿自稱左右葉護助拔悉蜜擊走烏蘇
可汗後三年襲破拔悉蜜斬頡跌伊施可汗遣使上狀
自稱骨咄祿毗伽闕可汗天子以為奉義王南居突厥
故地徙牙烏德鞬山昆河之間南距西城千七百里西

六五七

新唐書 二一七 上

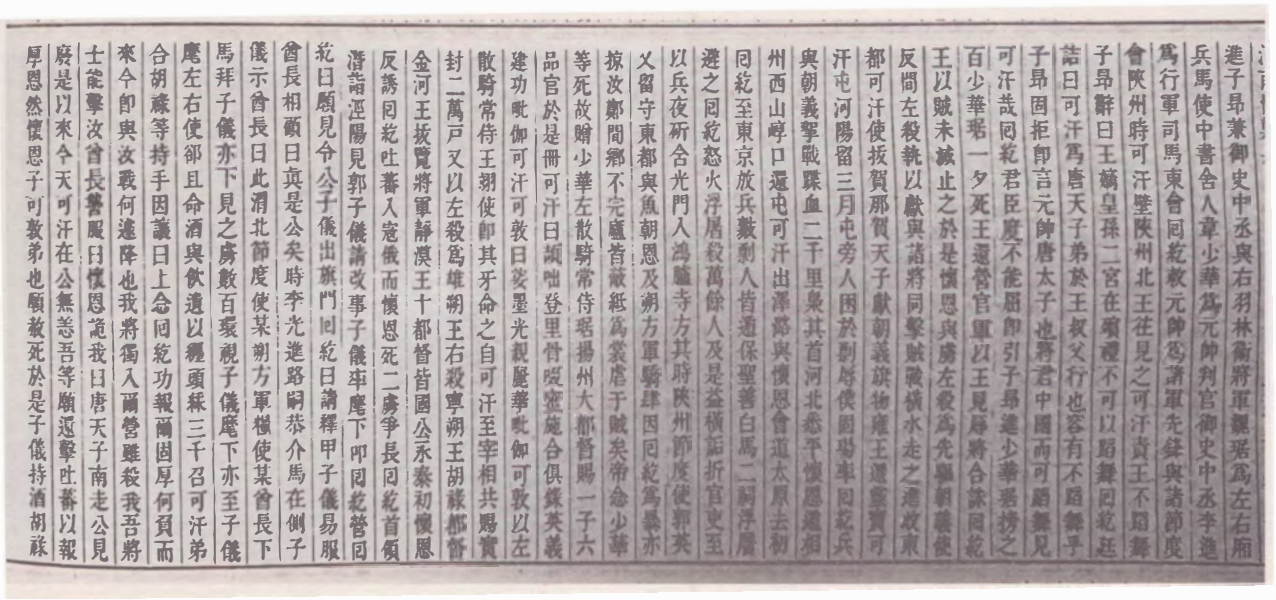

進子昂兼御史中丞與右羽林衛將軍魏琚爲左右廂
兵馬使中書舍人韋少華爲元帥判官御史中丞李進
爲行軍司馬東會回紇敕元帥爲諸軍先鋒與諸節度
會陝州時可汗壁陝州北王往見之可汗責王不蹈舞
子昂辭曰王嫡皇孫二宮在殯禮不可以蹈舞回紇廷
詰曰可汗爲唐天子弟於王叔父行也容有不蹈舞乎
子昂固拒即言元帥唐太子也將君中國而可蹈舞見
可汗哉回紇君臣度不能屈即引子昂進少華琚捞之
百少華琚一夕死王還營官軍以王見辱將合誅回紇
王以賊未滅止之於是懷恩與虜左殺爲先驅朝義使
反間左殺執以獻與諸將同擊賊戰橫水走之遣收東
都可汗使拔賀那賀天子獻朝義旗物雍王還靈寶可
汗屯河陽留三月屯旁人困於剽辱僕固瑒率回紇兵
與朝義挐戰蹀血二千里梟其首河北悉平懷恩遣相
州西山崞口還屯可汗出澤潞與懷恩會道太原去初
回紇至東京放兵數剽人皆遁保聖善白馬二祠浮屠
避之回紇怒火浮屠殺萬餘人及是益橫詬折官吏至
以兵夜斫含光門入鴻臚寺方其時陝州節度使郭英
乂留守東都與魚朝恩及朔方軍驕肆因回紇爲暴亦
掠汝鄭間鄉不完廬皆蔽紙爲裳虐于賊矣帝念少華
等死故贈少華左散騎常侍琚揚州大都督賜一子六
品官於是冊可汗曰頡咄登里骨啜蜜施合俱錄英義
建功毗伽可汗可敦曰娑墨光親麗華毗伽可敦以左
散騎常侍王翊使即其牙命之自可汗至宰相共賜實
封二萬戶又以左殺爲雄朔王右殺寧朔王胡祿都督
金河王拔覽將軍靜漠王十都督皆國公永泰初懷恩
反誘回紇吐蕃入寇俄而懷恩死二虜爭長回紇首領
潛詣涇陽見郭子儀請改事子儀率麾下叩回紇營回
紇曰願見令公子儀出旗門回紇曰請釋甲子儀易服
酋長相顧曰真是公矣時李光進路嗣恭介馬在側子
儀示酋長曰此渭北節度使某朔方軍糧使某酋長下
馬拜子儀亦下見之虜數百環視子儀麾下亦至子儀
麾左右使卻且命酒與飲遺以纏頭綵三千召可汗弟
合胡祿等持手因讓曰上念回紇功報爾固厚何負而
來今即與汝戰何遽降也我將獨入爾營雖殺我吾將
士能擊汝酋長讋服曰懷恩詭我曰唐天子南走公見
廢是以來今天可汗在公無恙吾等願還擊吐蕃以報
厚恩然懷恩子可敦弟也願赦死於是子儀持酒胡祿

六五八

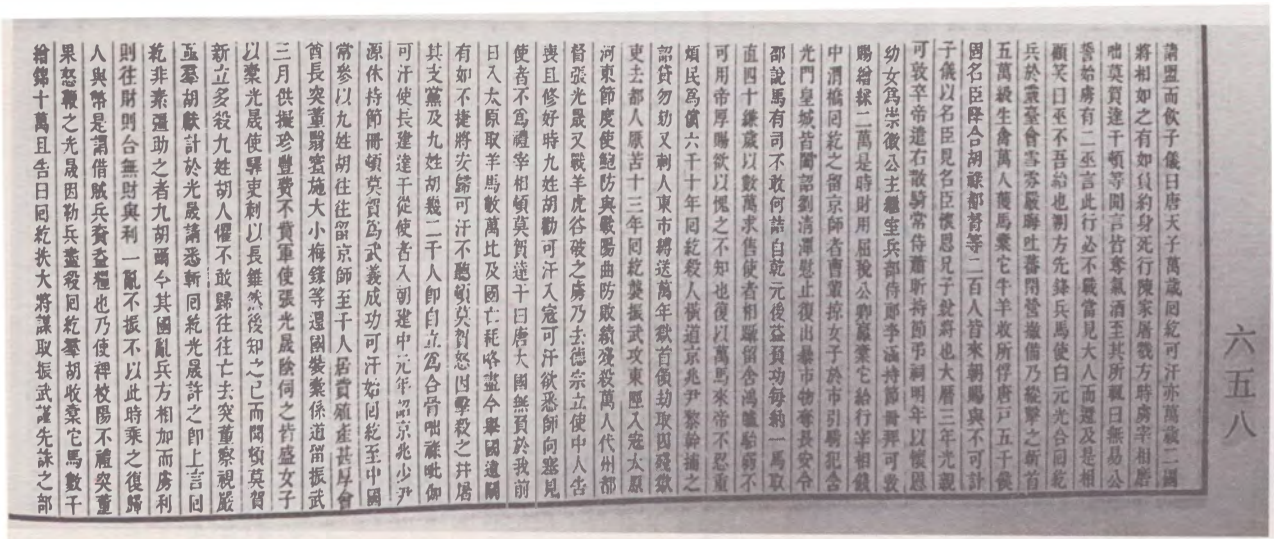

請盟而飲子儀曰唐天子萬歲回紇可汗亦萬歲二國
將相如之有如負約身死行陳家屠戮方時虜宰相磨
咄莫賀達干頓等聞言皆奪氣酒至其所祝曰無易公
誓始虜有二巫言此行必不戰當見大人而還及是相
顧笑曰巫不吾給也朔方先鋒兵馬使白元光合回紇
兵於靈臺會雪雰嚴晦吐蕃閉營撤備乃縱擊之斬首
五萬級生禽萬人獲馬橐它牛羊收所俘唐戶五千僕
固名臣降合胡祿都督等二百人皆來朝賜與不可計
子儀以名臣見名臣懷恩兄子銳將也大曆三年光親
可敦卒帝遣右散騎常侍蕭昕持節弔祠明年以懷恩
幼女爲崇徽公主繼室兵部侍郎李涵持節冊拜可敦
賜繒綵二萬是時財用屈稅公卿嬴橐它給行宰相錢
中渭橋回紇之留京師者曹輩掠女子於市引騎犯含
光門皇城皆闔部劉清潭慰止復出暴市物奪長安令
邵說馬有司不敢何詰自乾元後益負功每納一馬取
直四十縑歲以數萬求售使者相躡留舍鴻臚駘弱不
可用帝厚賜欲以愧之不知也復以萬馬來帝不忍重
煩民爲償六千十年回紇殺人橫道京兆尹黎幹捕之
詔貸勿劾又刺人東市縛送萬年獄首領劫取囚殘獄
吏去都人厭苦十三年回紇襲振武攻東陘入寇太原
河東節度使鮑防與戰陽曲防敗績殘殺萬人代州都
督張光晟又戰羊虎谷破之虜乃去德宗立使中人告
喪且修好時九姓胡勸可汗入寇可汗欲悉師向塞見
使者不爲禮宰相頓莫賀達干曰唐大國無負於我前
日入太原取羊馬數萬比及國亡耗略盡今舉國遠鬬
有如不捷將安歸可汗不聽頓莫賀怒因擊殺之并屠
其支黨及九姓胡幾二千人即自立爲合骨咄祿毗伽
可汗使長建達干從使者入朝建中元年詔京兆少尹
源休持節冊頓莫賀爲武義成功可汗始回紇至中國
常參以九姓胡往往留京師至千人居貲殖產甚厚會
酋長突董翳蜜施大小梅鎌等還國裝橐係道留振武
三月供擬珍豐費不貲軍使張光晟陰伺之皆盛女子
以橐光晟使驛吏刺以長錐然後知之已而聞頓莫賀
新立多殺九姓胡人懼不敢歸往往亡去突董察視嚴
亟羣胡獻計於光晟請悉斬回紇光晟許之即上言回
紇非素彊助之者九胡爾今其國亂兵方相加而虜利
則往財則合無財與利一亂不振不以此時乘之復歸
人與幣是謂借賊兵資盜糧也乃使裨校陽不禮突董
果怒鞭之光晟因勒兵盡殺回紇羣胡收橐它馬數千
繒錦十萬且告曰回紇扶大將謀取振武謹先誅之部

遣女子還長安帝召光晟還以彭令方代之遣中人與
回紇使聿達干往言其端因欲與虜絕敕源休俟命太
原明年乃行因歸突董等四喪突董可汗諸父也源休
至可汗令大臣具車馬出迎其大相頡干迦斯詰責
休等殺突董事休言彼自與張光晟鬬死非天子命又
曰使者皆負死罪唐不自戮何假手於我邪且久羈去
休等幾死留五旬卒不見可汗可汗傳謂休曰國人皆
欲爾死我獨不然突董等已亡今又殺爾以血濯血
徒益汙吾以水濯血不亦善乎爲我言有司所負馬値
一百八十萬可速償我遣散支將軍康赤心等隨休來
朝帝隱忍賜以金繒後三年使使者獻方物請和親帝
蓄前恚未平謂宰相李泌曰和親待子孫圖之朕不能
已泌曰陛下豈以陝州故憾乎帝曰然朕方天下多難
未能報且毋議和泌曰辱少華等乃牟羽可汗也知陛
下即位必償怨乃謀先苦邊然兵未出爲今可汗所殺
矣今可汗初立遣使來告垂髮不翦待天子命而張光
晟殺突董等雖幽止使人然卒完歸則爲無罪矣帝曰
卿言則然顧朕不可負少華等奈何泌曰臣謂陛下不
負少華少華負陛下且北虜君長身赴難陛下在藩春
秋未壯而輕度河入其營所謂冒豺虎之場也爲少華
等計當先定會見禮臣豫危之奈何子然赴哉臣昔爲
先帝行軍司馬方葉護來先帝祗使宴於府及議征討
則不見也葉護邀臣至營帝不許使好謂曰主當勞客
客反勞主耶東收京師約曰土地人衆歸我玉帛子女
予回紇戰勝葉護欲大掠代宗下馬拜之回紇乃東向
濟臣猶恨以元帥拜葉護於馬前爲左右遽然先帝曰
王仁孝足辦朕事下詔尉勉葉護乃牟羽諸父也牟羽
之來陛下以元子不拜於帳下而可汗不敢少有失於
陛下則陛下未嘗屈矣先帝拜葉護全京城陛下乃不
拜可汗固伸威於虜何恨焉然計香積陝州事以屈已
爲是乎伸威爲是乎藉令少華等以陛下見可汗聞變
五日與陛下張飲天下豈不寒心哉而天助威神使豺
狼驕服牟羽母捽陛下以貂裘叱左右促命騎送出
營此少華等負陛下也假令牟羽爲有罪則今可汗已
殺之立者乃牟羽從父兄是爲有功衆可忘之耶且回
紇可汗銘石立國門曰唐使來當使知我前後功云今
請和必舉部南望陛下不之答其怨必深願聽昏而約
用開元故事如突厥可汗稱臣使來者不過二百市馬
不過千不以唐人出塞亦無不可者帝曰善乃許降公
主回紇亦請如約詔咸安公主下嫁又詔使者合闕達

回鶻傳

干見公主於麟德殿使中謁者齎公主畫圖賜可汗明
年可汗遣宰相跌跌都督等衆千餘并遣其妹骨咄祿
毗伽公主率大酋之妻五十人逆主且納聘跌跌至振
武爲室韋所鈔戕死有詔其下七百皆聽入朝舍鴻臚
帝御延喜門見使者是時可汗上書恭甚言昔爲兄弟
今婿半子也陛下若患西戎子請以兵除之又請易回
紇曰回鶻言捷鷙猶鶻然帝欲饗回鶻公主[illegible]
詔對曰肅宗於燉煌王爲從祖兄回鶻[illegible]
彭原獨拜廷下帝呼曰婦而不名[illegible]
其用脅以臣之況今日乎於是引回鶻公主入[illegible]
長公主三人候諸內譯史傳導拜必答[illegible]
殿長公主先入侍回鶻公主入拜已內[illegible]
公主所又譯史傳問乃與俱入至宴所[illegible]
鶻公主拜賢妃答拜又拜召已由西階升乃[illegible]
降拜非帝賜則避席拜妃公主皆答拜[illegible]
又盡建咸安公主官屬視王府以嗣[illegible]
使右僕射關播護送且將冊[illegible]
天親毗伽可汗公主爲智惠端正長壽孝順[illegible]
五年可汗死子多邏斯立國人號[illegible]
郭鋒持節冊拜愛登里邏汨沒蜜施俱錄[illegible]
汗初安西北廷自天寶末失關隴朝貢道隔[illegible]
節度使李元忠四鎮節度留後郭昕數遣使[illegible]
至貞元二年元忠等所遣假道回鶻乃得至長安[illegible]
元忠爲北廷大都護昕爲安西大都護自是道[illegible]
房求取無涘沙陀別部六千帳與北廷相依亦厭[illegible]
索至三葛祿白眼突厥素臣回鶻者尤怨苦皆密附吐
蕃故吐蕃因沙陀共寇北廷頡干迦斯與戰不勝北廷
陷於是都護楊襲古引兵奔西州回鶻以壯卒數萬召
襲古將還取北廷爲吐蕃所擊大敗士死大半迦斯奔
還襲古挈餘衆將入西州迦斯紿曰弟與我俱歸當使
公還唐襲古至帳殺之葛祿又取深圖川回鶻大恐稍
南其部落以避之是歲可汗爲少可敦葉公主所毒死
可敦亦僕固懷恩之孫懷恩子爲回鶻葉護故女號葉
公主云可汗之弟乃自立迦斯方攻吐蕃其大臣率國
人共殺篡者以可汗幼子阿啜嗣迦斯還可汗等出勞
皆俯伏言廢立狀惟大相生死之悉發郭鋒所賜器幣
餉迦斯可汗拜且泣曰今幸得繼絕仰食於父也迦斯
以其柔屈乃相持哭遂臣事之以器幣悉給將士無所
私其國遂安遣達北特勒梅錄將軍來告且聽命詔鴻
臚少卿庾鋌冊阿啜爲奉誠可汗俄以律支達干來告

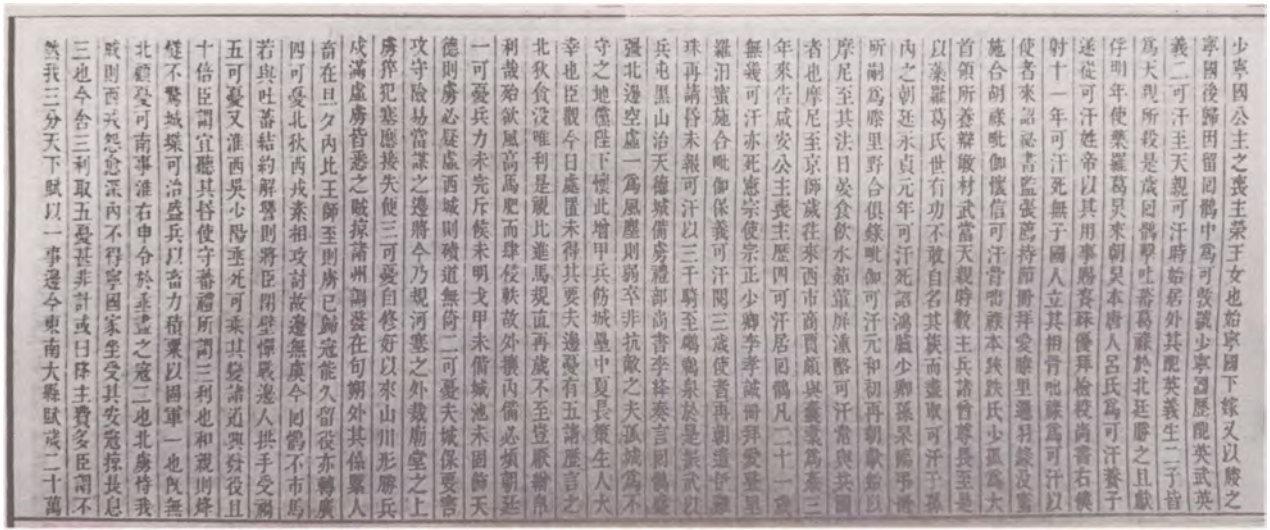

少寧國公主之喪主榮王女也始寧國下嫁又以媵之
寧國後歸因留回鶻中爲可敦號少寧國歷配英武英
義二可汗至天親可汗時始居外其配英義生二子皆
爲天親所殺是歲回鶻擊吐蕃葛祿於北廷勝之且獻
俘明年使藥羅葛昊來朝昊本唐人呂氏爲可汗養子
遂從可汗姓帝以其用事賜賚珠優拜檢校尚書右僕
射十一年可汗死無子國人立其相骨咄祿爲可汗以
使者來詔祕書監張薦持節冊拜愛滕里邏羽錄及寶
施合胡祿毗伽懷信可汗骨咄祿本狄跌氏少孤爲大
首領所養辯敏材武當天親時數主兵諸酋尊長至是
以藥羅葛氏世有功不敢自名其族而盡取可汗子孫
內之朝廷永貞元年可汗死詔鴻臚少卿孫杲臨弔冊
所嗣爲滕里野合俱錄毗伽可汗元和初再朝獻始以
摩尼至其法日晏食飲水茹葷屏滷酪可汗常與共國
者也摩尼至京師歲往來西市商賈頗與囊橐爲奸三
年來告咸安公主喪主歷四可汗居回鶻凡二十一歲
無幾可汗亦死憲宗使宗正少卿李孝誠冊拜愛登里
羅汨蜜施合毗伽保義可汗閱三歲使者再朝遣使難
珠再請昏未報可汗以三千騎至鳴鶴泉於是振武以
兵屯黑山治天德城備虜禮部尚書李絳奏言回鶻盛
强北邊空虛一爲風塵則弱卒非抗敵之夫孤城爲不
守之地儻陛下懷此增甲兵飭城壘中夏長策生人大
幸也臣觀今日處置未得其要夫邊憂有五請歷言之
北狄貪沒唯利是視比進馬規直再歲不至豈厭繒帛
利哉殆欲風高馬肥而肆侵軼故外攘內備必煩朝廷
一可憂兵力未完斥候未明戈甲未備城池未固飾天
德則虜必疑虛西城則磧道無倚二可憂夫城保要害
攻守險易當謀之邊將今乃規河塞之外裁廟堂之上
虜猝犯塞應接失便三可憂自修好以來山川形勝兵
戍滿虛虜皆悉之賊掠諸州調發在旬朔外其係累人
畜在旦夕內比王師至則虜已歸寇能久留役亦轉廣
四可憂北狄西戎素相攻討故邊無虞今回鶻不市馬
若與吐蕃結約解讐則將臣閉壁憚戰邊人拱手受禍
五可憂又淮西吳少陽垂死可乘其變諸道興發役且
十倍臣謂宜聽其昏使守蕃禮所謂三利也和親則烽
燧不驚城堞可治盛兵以畜力積粟以固軍一也既無
北顧憂可南事淮右申令於垂盡之寇二也北虜恃我
賊則西戎怨愈深內不得寧國家坐受其安寇掠長息
三也今舍三利取五憂甚非計或曰降主費多臣謂不
然我三分天下賦以一事邊今東南大縣賦歲二十萬

爾以一縣賦爲昏費非損寡得大乎今帶昏費不與假
如王師北征兵非三萬騎五千不能扞且驍也又加保
十全之勝一歲輒罷其餼餉供擬豈止一縣賦哉帝不
聽

唐書卷二百十七上考證
回鶻傳上契苾別爲榆溪州○榆溪州舊書作榆林督
洲
子且渠詞○舊書作妹比栗毒

唐書卷二百十七下
宋　端　明　殿　學　士　宋　祁　撰
列傳第一百四十二下
回鶻

回鶻之請昏有司度費當五百萬帝方內討彊節度故
遣宗正少卿李誠太常博士殷侑往諭不可穆宗立回
鶻又使合達干等來固求昏許之俄而可汗死使者臨
冊所嗣爲登囉羽錄沒密施句主毗伽崇德可汗可汗
已立遣伊難珠句錄都督思結等以葉護公主來逆女
部渠二千人納馬二萬橐它千四夷之使中國其衆未
嘗多此詔許五百人至長安餘留太原詔以太和公主
下降主憲宗女也帝爲主建府以左金吾衛大將軍胡
證光祿卿李憲持節護送太府卿李說爲昏禮使冊拜
主爲仁孝端麗明智上壽可敦告于廟天子御通化門
餞主羣臣班辭于道公主出塞距回鶻牙百里可汗欲
先與主由閒道私見胡證不可虜人曰昔咸安公主行
止於是可汗升樓坐東向下設氈幄以居公主請襲胡
衣以一姆侍出西向拜已退即次被可敦服絳通裾大
襦冠金冠前後鋭復出拜已乃升曲輿九相分負右旋
于廷者九降輿升樓與可汗聯坐東向羣臣以次謁可
敦亦自建牙以二相出入帳中證等歸可敦大宴悲啼
眷慕可汗厚贈使者是時裴度方伐幽鎮回鶻使渠將
李義節以兵三千佐天子平河北議者恐艾前患不聽
兵已及豐州使者厚賜乃去敬宗即位之年可汗死其
弟曷薩特勒立遣使者冊爲愛登里囉汨沒蜜施合毗
伽昭禮可汗賜幣十二車文宗初又賜馬直絹五十萬
太和六年可汗爲其下所殺從子胡特勒立使者來告
明年遣左驍衛將軍唐弘實與嗣澤王溶持節冊爲愛
登里囉汨沒密施合句錄毗伽彰信可汗開成四年其

相掘羅勿作難引沙陀共攻可汗可汗自殺國人立𠫊馺特勒爲可汗方歲飢遂疫又大雪羊馬多死未及命武宗即位以嗣澤王溶臨告乃知其國亂俄而渠長句錄莫賀與黠戛斯合騎十萬攻回鶻城殺可汗誅掘羅勿焚其牙諸部潰其相馺職與厖特勒十五部奔葛邏祿殘衆入吐蕃安西於是可汗牙部十三姓奉烏介特勒爲可汗南保錯子山黠戛斯已破回鶻得太和公主又自以李陵後與唐同宗故遣使者達干奉主來歸烏介怒追擊達干殺之劫主南度磧邊人大恐進攻天德城振武節度使劉沔屯雲伽關拒卻之宰相李德裕建言回鶻曩有功今飢且亂可汗無歸不可擊宜遣使者贍安之帝用兵部郎中李拭行邊料狀於是其相赤心與王子嗢沒斯特勒那頡啜將其部欲自歸而公主亦遣使者來言烏介已立因請命又大臣頡干伽思等表假振武居公主可汗帝乃詔右金吾衛大將軍王會持節慰撫其衆輸糧二萬斛不許借振武令中人好語開諭又詔使者持冊往潛稽其行須變明年回鶻奉主至漠南入雲朔剽橫水殺掠甚衆轉側天德振武間盜畜牧自如乃召諸道兵合討嗢沒斯以赤心奸桀難得要領即密約天德戍將田牟誘赤心斬帳下那頡啜收赤心衆七千帳東走振武大同因室韋黑沙南闚幽州節度使張仲武破之悉得其衆那頡啜走烏介執而殺之然烏介兵尚彊號十萬駐牙大同北閭門山而特勒龐俱遮阿敦寧等凡四部及將軍曹磨你衆三萬因仲武降嗢沒斯亦附使者送款帝欲使助可汗復國而可汗已攻雲州劉沔與戰敗績嗢沒斯率三部及特勒大酋二千騎詣振武降詔拜嗢沒斯爲右金吾衛大將軍爵懷化郡王以天德爲歸義軍即拜歸義軍使阿歷支寧邊郡公習勿啜昌化郡公烏羅思寧朔郡公並爲冠軍大將軍左威衛大將軍愛邪勿寧塞郡公爲右領軍大將軍加賜嗢沒斯牙旗豹尾刀器諸物給其屬冠帶詔宰相德裕采秦漢以來與殊俗忠效卓異者凡三十人爲異域歸忠傳寵賜之嗢沒斯請留族太原率昆弟爲天子扞邊帝命劉沔爲列舍雲朔間處其家可汗遣使者藉兵欲還故廷且假天德城帝不許可汗恚進略大同川轉戰攻雲州刺史嬰壁不敢出詔益發諸鎮兵屯太原以北嗢沒斯等既朝皆賜李氏名嗢沒斯曰思忠阿歷支曰思貞習勿啜曰思義烏羅思曰思禮愛邪勿曰弘順即拜歸義軍副使於是詔劉沔爲回鶻南面招撫使張仲武東面招撫使思忠爲西党項都將西南面

回鶻傳

招討使沔營鴈門又詔銀州刺史何清朝蔚州刺史契苾通以蕃渾兵出振武與沔仲武合稍逼回鶻思忠數深入諭降其下沔分沙陀兵益思忠河中軍以騎五百益弘順沔進次雲州思忠屯保大柵率河中陳許兵與回鶻戰敗之明年又爲弘順所破沔與天德行營副使石雄料勁騎及沙陀契苾等雜虜夜出雲州走馬邑抵安衆塞逢虜與戰破之烏介方薄振武雄馳入夜穴壘出縱兵烏介驚引去雄追北至殺胡山烏介被創走雄遇公主奉主還降特勒以下衆數萬盡收輜帑及所賜詔書可汗收所餘往依黑車子詔弘順清朝窮躡弘順厚啗黑車子以利募殺烏介初從可汗亾者旣不能軍往往詣幽州降留者皆飢寒疲夷裁數千黑車子幸其殘即殺烏介其下又奉其弟遏捻特勒爲可汗帝詔德裕紀功銘石于幽州以彰後世思忠等以國亾皆願入朝見聽遂罷歸義軍擢思忠左監門衛上將軍兼撫王傅兩稟其奉賜第永樂坊分其兵賜諸節度虜人憚隸食諸道據滹沱河叛劉沔坑殺三千人詔回鶻營功德使在二京者悉冠帶之有司收摩尼書若象燒于道產貲入之官遏捻可汗衆殘部五千仰食於奚大酋碩舍朗大中初仲武討奚破之回鶻寖耗滅所存名王貴臣五百餘轉依室韋仲武諭令歸致可汗等遏捻懼挾妻葛祿子特勒毒斯馳九騎夜委衆西走部人皆慟哭室韋七姓析回鶻隸之黠戛斯怒與其相阿播將兵七萬擊室韋悉收回鶻還磧北遺帳伏山林間狙盜諸蕃自給稍歸厖特勒是時特勒已自稱可汗居甘州有磧西諸城宣宗務綏柔荒遠遣使者抵靈州省其酋長回鶻因遣人隨使者來京師帝即册拜嗢祿登里邏汨沒蜜施合俱錄毗伽懷建可汗後十餘年一再獻方物懿宗時大酋僕固俊自北廷擊吐蕃斬論尚熱盡取西州輪臺等城使達干米懷玉朝且獻俘因請命詔可其後王室亂貢會不常史亾其傳昭宗幸鳳翔靈州節度使韓遜表回鶻請率兵赴難翰林學士韓偓曰虜爲國讐舊矣自會昌時伺邊羽翼未成不得逞今乘我危以冀幸不可開也遂格不報然其國卒不振時時以玉馬與邊州相市云

薛延陀者先與薛種雜居後滅延陀部有之號薛延陀姓一利咥氏在鐵勒諸部最雄張風俗大抵與突厥同西突厥處羅可汗之殺鐵勒諸酋也其下往往相率叛去推契苾哥楞爲易勿眞莫賀可汗據貪汗山奉薛延陀乙失鉢爲野咥可汗保燕末山而突厥射匱可汗復

Tarihin derinliklerinden günümüze ulaşma başarısı gösteren Türk boylarından Uygurların devirlere göre farklılık gösteren kaderleri söz konusudur. Önce bozkırlarda büyük bir kağanlık kuran Uygurlar, daha sonra din değiştirdikleri gibi yerleşik hayata da geçerek çok zengin küitür ürünlerinin günümüze kadar ulaşmasını sağladılar. Onların meydana getirdiği maddi kültür Türk tarihinin ilgi çekici bir temelini oluşturur.

Uygurlar da Hunlar, Gök Türkler gibi Moğolistan bozkırlarında kağanlıklarını yükselttiler. Önce Türk birliğini sağladılar. Arkasından Çin'i baskı altına alıp vergiye bağladılar. Onların kağanlığı tam anlamıyla bozkır kültürü özellikleri taşıyordu. Bayan Çor Kağan zamanında dikilen Tes, Taryat ve Şine Us yazıtları, içerik bakımından Uygur Kağanlığı'nın Gök Türklerin devamı olduğuna işaret eder. Mani dinine girmeleri sosyal ve siyasi hayatlarını olumsuz etkiledi. Ancak, sonrasında şehir inşa etme ve diğer mimari eserler konusunda hatırı sayılır eserler verdiler. İpek Yolu ve Çin üzerinden elde ettikleri gelir zenginleşmelerini sağladığı gibi sosyal değişimlere sebep olarak rahata alışmalarına da yol açtı. Buna rağmen kağanlıklarını ayakta tutabildiler ve gerçekleştirdikleri Orta Asya hâkimiyeti 840 yılına kadar devam etti.

832 sonrası aralarında başlayan iç çekişmeler durmak bilmedi. Kendi hanedan üyelerinden birinin yol göstermesiyle harekete geçen Kırgızlar tarafından yıkıldılar. Bir kısmı Kansu bölgesine göç ederken, diğer bir grup Turfan civarına gitti. Bundan sonra kaderleri farklı mecralarda akarak günümüze kadar geldi.

Bu eserde farklı alan ve zamanlarda kırılma anları yaşayan Uygurların, 840 yılından önce oluşturdukları Ötüken merkezli büyük kağanlık ele alınmıştır.

ISBN:978-625-7201-22-3